

ISSN 0354-6039 UDK 80+82(05)

R I J E Ć

Časopis za nauku o jeziku i književnosti

Nova serija, br. 14

Nikšić, 2017.

R I J E Ć

Journal of studies in language and literature

New series, No 14

Nikšić, 2017.

FILOLOŠKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE

INSTITUT ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST

RIJEČ
ČASOPIS ZA NAUKU O JEZIKU I KNJIŽEVNOSTI

Redakcija

Lada BADURINA (Rijeka), **Tatjana BALAŽIC-BULC** (Ljubljana),
Rajka GLUŠICA (Nikšić), **Slobodan GRUBAČIĆ** (Beograd), **Marina**
KATNIĆ-BAKARŠIĆ (Sarajevo), **Marija KRIVOKAPIĆ** (Nikšić),
Rade KONSTANTINOVIĆ (Beograd), **Igor LAKIĆ** (Nikšić), **Vesna**
MOJSOVA-ČEPIŠEVSKA (Skoplje), **Zorica RADULOVIĆ** (Nikšić),
Svein MONNESLAND (Oslo), **Svenka SAVIĆ** (Novi Sad), **Paul-Louis**
THOMAS (Pariz), **Jean Jacques TATIN-GOURIER** (Tours), **Boguslaw**
ZIELINSKI (Poznanj)

Glavna urednica
Rajka GLUŠICA

Sekretarski poslovi
Milena MRDAK MIĆOVIĆ
Nataša JOVOVIĆ

Nikšić, 2017.

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

- Радомир В. ИВАНОВИЋ
**Умјетничке и научне вриједности дјела
Марка Миљанова Поповића** 7
- Nenad VUKOVIĆ
**Најновија књижевна научна истраживања дјела
Марка Миљанова Поповића** 37
- Rajka GLUŠICA
**Druga zbirka narodnih junačkih pjesama Stevana Dučića
(jezičko-stilska analiza)** 51
- Tamara LABUDOVIĆ
**Groteska kao nervni splet (teorijski pristup pojmu
groteske i fenomenu grotesknog)** 71
- Gordana KUSTUDIĆ
**Problem (ne)mogućnosti definisanja identiteta u
Travničkoj hronici i Prokleskoj avliji Iva Andrića** 85
- Neda PAPOVIĆ
Ženski likovi *Hajke* kao emanacija ili negacija herojskog etosa 103
- Bojana OBRADOVIĆ
**Demistifikacija mita o sili i moći u Lalićevom romanu
*Odlučan čovjek*** 117

PRIKAZI

- Margareta BAŠARAGIN
O lingvistici roda u Bosni, Hrvatskoj i Srbiji
Prikaz knjige *Teorijska i empirijska lingvistika roda u Bosni,
Hrvatskoj i Srbiji* Simone Rajilić i Roswithe Kersten-Pejanić 131

Danijela RADOJEVIĆ
Pravopis – načelno i konkretno
Prikaz knjige *Pravopisne studije* Lade Badurine 139

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ
Riječi same pronađu pisca
Prikaz knjige *Impresije* Zorice Radulović 145

Tamara LABUDOVIĆ, Bojan MINIĆ
Svetionik nauka o jeziku, književnosti i kulturi
Prikaz Zbornika radova *Njegoševi dani 6* 153

HRONIKA

Ksenija RAKOČEVIĆ
Njegoševi dani sedmi put 163

Nataša JOVOVIĆ
Okrugli sto o *Deklaraciji o zajedničkom jeziku* 169

Miljan ŽIVKOVIĆ
Izdavački podvig – *Cjelokupna djela Marka Miljanova Popovića* 173

Miljan ŽIVKOVIĆ
Na svjetlost dana izašla druga zbirka narodnih junačkih pjesama Stevana Dučića 177

RASPRAVE I ČLANCI

УДК 821.163.4.09 Поповић М. М.

Радомир В. ИВАНОВИЋ
Црногорска академија наука и умјетности
Подгорица

УМЈЕТНИЧКЕ И НАУЧНЕ ВРИЈЕДНОСТИ ДЈЕЛА МАРКА МИЉАНОВА ПОПОВИЋА

(Прилог науци о науци)

„Ријечи треба мјерити, а не бројити...
Мјером мјерити, а цијеном цијенити!“
С. М. Љубиша

Студију „Умјетничке и научне вриједности дјела Марка Миљанова Поповића (прилог науци о науци)“ аутор је посветио опису евидентног развоја низа друштвених и хуманистичких наука. Уводни одјељак „Монографије, студије и огледи“ (стр. 4-11) посвећен је најпознатијим монографијама објављиваним у том периоду (Ј. Чађеновића, Д. Вучинић-Варге, Р. В. Ивановића, Р. Глушице, Б. Н. Ивановића, Ј. Холечека, М. Вукчевића и Т. Ђукића), као и веома познатим расправама (С. Томовића, Ж. Ђурковића, Р. Радојевића, Љ. Зуковића, Д. Ичевића и других).

Други одјељак студије „Научни скупови, зборници радова и издања дјела“ (стр. 11-27) посвећен је зборницима које је махом објављивала Црногорска академија наука и умјетности (1981, 1992) и десетини зборника које је објављивала Културно-просвјетна заједница Титограда (Подгорица) и Музеји и галерије Подгорице у оквирима културне, научне и књижевне манифестације „Дани Марка Миљанова“ (1988-1998). „Студију књижевности“ придодат је и „студиј културе“, при чему првенствено мислимо на издавање Поповићевих *Сабраних дјела* у два тома (ЦАНУ, Подгорица, 1989-1990), Фонда „Марко Миљанов“ из Куча – *Цјелокупна дјела* у седам књига (Подгорица, 2017), као и „Матице српске“ у Новом Саду, 2017, у једном тому.

Кључне ријечи: методологија, афирмација, вредновање, монографија, студија, расправа, зборници, издања, основница, изведеница, аманетни текст, наука о науци.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

„Умјетност је живот
освијетљен мишљу“.
Томас Ман

У недавно објављеној студији „Велика радост стварања“, која представља предговор избору *Слово и вијек* (Марко Миљанов у огледалу критике), Фонд „Марко Миљанов“, Подгорица, 2016, стр. 9-35, проучаваће Поповићевог хетерономног дјела током протеклих тринаест и по деценија (1883-2016) анализирали смо са два становишта: хронолошког и типолошког. Хронолошки смо подијелили у три периода: почетну фазу афирмације писца и дјела (1883-1944), фазу потпуне афирмације (1945-1995) и фазу специјалистичких тумачења и разумијевања (1996-2016), а типолошки на више врста, у зависности од развоја метода, методика и методологија науке о књижевности, науке о језику, фолклористике и компаратистике.¹

Двјема подјелама настојали смо да истовремено укажемо на вишеструки развој науке о науци, особито уколико имамо у виду истовремене процесе дивергенције и конвергенције појединих научних дисциплина као облика моделовања свијета. Поповићево дјело је изазовно и прикладно за велики број друштвених и хуманистичких наука (историографију, антропологију, религију, право, етнологију, психологију, социологију, културологију, етику и естетику), с једне; остварени резултати у оквирима филолошких наука (првенствено литературологије и лингвистике) омогућавају примјену веома разнородних метода и методологија, с друге; док у оквирима најуже схваћене тематике, проблематике и апоретике сугериране другим издањем избора *Марко Миљанов у огледалу критике* (књ. 6 *Цјелокупних дјела*, Фонд „Марко Миљанов“, Подгорица, 2017, стр. 516), аутор жели да укаже на повремену али судбоносну промјену аналитичких парадигми, с треће стране посматрано.

На крају уводног дијела овог рада радозналост читаоца подсјећамо на три релевантна парадигматска чворишта најшире схваћеног проучавања филозофије и психологије стварања: онтолошки, гносеолошки и аксиолошки аспект. Већ и раније смо имали прилике да укажемо на то како реномирани критичари у првој фази афирмације посебну пажњу посвећују одвајању књижевне од некњижевне форме, користећи најновије домете модернизоване наратологије и версоло-

гије. У другој фази проучавања феномена и ноумена контекст расправе је увелико проширен на нове научне дисциплине – генологију, фолклористику, компаратистику и културологију. Тек у трећој фази, међутим, омогућено је да се у епицентар критичког погледа на свијет, који је дефинисан као интегралистички, уведу средишни филолошки проблеми и апорије:

а) генерирање поетских идеја и књижевног текста,

б) проучавање односа поетике и ноетике, прецизније речено односа поетике, аутопоетике и метапоетике, и

в) проучавање односа архетекста, генотекста, контекста и паратекста. При томе је веома важно напоменути да тек у трећој фази унутрашњи приступ књижевном дјелу стиче примат над спољашњим.

Непосредан повод за настанак овога рада представља недавно објављена историјско-естетичко-поетолошка студија „Одабрани коментари и критичка издања *Горског вијенца* у посљедњим деценијама развоја његошологије (1975-2017)“, писана као допринос развоју савремене књижевне аксиологије. Студија је објављена у монографији *Његош. Његошологија. Његошолози* (ЦАНУ, Подгорица, 2017, стр. 199-228). Њен први дио (стр. 203-207) посвећен је историографском и текстолошком аспекту проучавања Његошевог историјско-романтичног првијенца (тј. оцјењивању и преоцјењивању дјела реномираних његошолога Вида Латковића и Николе Банашевића), док је други дио (стр. 203-228) посвећен филолошком и гносеолошком аспекту (тј. оцјењивању и преоцјењивању дјела реномираних његошолога – Слободана Томовића, Александра Младеновића и Радмила Маројевића).²

Да бисмо избјегли понављање основних премиса метода и методологија примијењених у наведеним студијама о Поповићу и Његошу, рецепијента бисмо упутили на уводни дио прве – „Критика као предслов књижевног развоја“ (стр. 9-13), као и уводни дио друге студије „Увод“ (стр. 199-202). Основни циљ најновијег рада аутор види најприје у проучавању односа продукционог и рецептивног модела (први одјелак: „Монографије, расправе и студије“), док други циљ види у проширењу „студија књижевности“ на „студиј културе“ (други одјелак „Научни скупови, зборници радова и издања дјела“). У њему се истовремено, на три нивоа, проучавају – „културни живот“, „научни живот“ и „књижевни живот“. При томе је евидентно ауторово настојање да у полувјековну вредносну скалу укључи како резултате библиометрије тако и резултате сциентометрије. Они несумњиво доприносе утврђивању изворности „аманетног текста“, што се

најбоље види на основу поређења прве верзије (*основнице*) и друге верзије текста (*изведенице*).³

МОНОГРАФИЈЕ, РАСПРАВЕ И СТУДИЈЕ

Пажљиви проучавалац историјата глобалних идеја током посљедњих пола вијека (1977-2017) без тешкоћа може констатовати евидентан напредак појединих друштвених и хуманистичких наука. Нагао развој научних дисциплина потпомогнут је владајућим процесима дивергенције и конвергенције великог броја постојећих и нових наука, чији се акценат помера на нова „поља духа“ (о чему инвентивно пише Кенет Вајт у књизи *Номадски дух*, 1987). При томе изузетну важност добија процес генерирања књижевног текста и поетских идеја, односно процес убицирања глобалних премиса интенционалног и лингвистичког лука дјела. Све је присутнија позајмица метода, домета, искустава и сазнања између појединих националних и наднационалних наука, будући да се видно ширио круг иницијације. При томе су три процеса постала веома чест и неопходан предмет проучавања: „хибридизација култура“, „хибридизација језика“ и „хибридизација жанрова“, о којима инвентивно пише М. М. Бахтин.

О разноврсности међусобне иницијације и афирмативних процеса који доприносе и ширењу сазнања и продубљивању умјења илустративно свједоче неке од објављених монографија, које служе као прекретница развоја (а), затим организовање међународних научних скупова (б), као и издавачки подухвати који олакшавају приступ понекад неприступачној грађи (в). Навешћемо пет таквих примјера, с обзиром на то да они представљају пет центара научне, културне и умјетничке иницијације:

1. Одбрана и објављивање докторске дисертације Јована Чађеновића *Књижевно стваралаштво Марка Миљанова* („Научна књига“, Београд, 1981, стр. 285, у рукописној верзији 1976. године било је 690 страница). Обиљем неопходних и провјерених информација, она је до наших дана остала незаобилазна, упркос извјесним недостацима на које смо указали у студији „Велика радост стварања“ (Подгорица, 2016).

2. Почетком маја 1981. године Црногорска академија наука и умјетности организовала је, поводом пишчеве осамдесетогодишњице смрти, веома успјешни „Симпозијум о животу и дјелу Марка Миљанова“, у чијем раду је учествовало више десетина југословенских и

европских научника различитих профила. Извјестан број прилога је објављену часопису ЦАНУ „Гласник Одјељења умјетности“ (Подгорица, књ. 3, 1981, уредник Јевто Миловић).

3. Несумњиво најважнији допринос афирмацији Поповићевих дјела представљало је издање ЦАНУ (у заједници са титоградском „Побједом“) – *Сабраних дјела (Критичко издање)* у два волуминозна тома (Подгорица, 1989-1990). Први том садржи историјско-књижевну хронику *Плеће Кучи у народној причи и пјесми* (стр. 530), а други сва остала Поповићева дјела, осим *Посланице сердару Јову Пилетићу* (стр. 451), која су зналачки приредили Јован Чађеновић и Љубомир Зуковић, професори универзитета.

4. Објављивањем *Сабраних дјела (Критичко издање)*, I-II, послужило је као непосредни повод Републичком одбору, ЦАНУ, Централној народној библиотеци „Ђурђе Црнојевић“, Културно-просвјетној заједници Титограда, Удружењу књижевника Црне Горе и Музејима и галеријама Титограда да најприје организују Међународни научни скуп „Живот и дјело Марка Миљанова Поповића“ (у Подгорици, 8-10.V 1991, а непосредно потом и да објаве истоимени зборник радова (чији су издавачи КПЗ Титограда и „Цветник“, Титоград-Нови Сад, 1992, стр. 249) у чијем раду је учествовало 32 југословенска и европска научника. Зборник је објављен на четири језика, а послужио је као подстицај новим издањима наредних зборника, које ће исти издавачи објављивати заредом више година потом (1994-1999).⁴

5. На крају, као најпотпуније послужило је издање Поповићевих *Цјелокупних дјела* у седам књига, у којима новину представља то што је по први пут објављена *Посланица сердару Јову Пилетићу* (књ. 1), заједничке књиге Б. Богишића и М. М. Поповића (о коауторском учешћу у анкети о правним обичајима, књ. 5), избор књижевне критике (књ. 6) и *Био-библиографија Марка Миљанова* (књ. 7), у којој је објављен сводни оглед о претходних седам предговора овога издања.

Историјско-књижевну дисертацију о Поповићевом дјелу одбранио је Чађеновић на Филолошком факултету у Београду (27. јануара 1977), под руководством проф. др Димитрија Вученова, изванредног познаваоца епохе реализма у српској књижевности. Наведена монографија је рађена, сходно уобичајеној научној пракси коју су теоретичари критике дефинисали као „универзитетску критику“, са мноштвом позитивистичких елемената, а потом и као „историјску критику“, чији је родоначелник био Павле Поповић, који је у ову врсту сврстао још четири одговарајућа жанра: „биографску критику“, „кри-

тику текста“, „критику укуса“ и „компаратистичку критику“. Осим „Увода“, Чађеновићева монографија је подијељена на XI релативно сразмјерних глава, обиљежених римским бројевима. Прва половина (главе: I, II, III, IV, V, VI и VII) посвећена је примијењеној, а друга половина (главе: VIII, IX, X и XI) теоријској равни проучавања.

Из савремене перспективе посматрано, најпроблематичнији дио дисертације је глава VI. Она је посвећена анализи *Посланице сердару Јолу Пилетићу* (подијељена је у пет ужих аналитичких цјелина), при чему је монограф досљедно и до краја живота заступао погрешну тезу – да је поменута *Посланица* дјело Тома П. Ораовца, мада током другог пишевог живота она ни један једини пут није објављена под Ораовчевим именом. И Чађеновић и Стојовић били су заведени ауторитетима Михаила Вукчевића, Тома Ораовца и Трифуна Ђукића, који су и допринијели стварању ове мистификације. Још већу грешку начинио је Чађеновић објавивши 1997. године студију „*Посланица сердару Јолу Пилетићу – Спор око једне пјесме*“, коју је подијелио на 18 ужих цјелина не прихватајући енормно велики број прихватљивих мишљења, саопштених у књигама Б. Н. Ивановића *Истина о поезији Марка Миљанова* (Никшић, 1996) и *Први књижевни суд у Црној Гори* (2000), у којој су објављена исправна становишта Б. Н. Ивановића, Д. Ђукића, С. Пилетића, Р. Прелевића, С. Калезића, С. Вујачића, Р. Глушице и Б. Поповића.⁵

Професор Чађеновић припада оном реду научника литературолога који његују култ завичајности. У том погледу он заслужује не само једну него и више студија које ће, надамо се у блиској будућности написати неки од његових савременика или слѣдбеника, а сличан дуг би ваљало одужити и према Милораду Стојовићу, чији допринос афирмацији Поповићевих дјела такође убрајамо у први ред заслужника. Из десетине прилога које је педантно верификовала Б. Г. Драгосавац у *Био-библиографији Марка Миљанова* (књ. 7) издвојили смо сумарни предговор избору Поповићевих дјела *Примјери чојства и јунаштва* („Обод“, Цетиње, 2001, стр. 9-27), у коме аутор показује максимум аналитичких искустава, знања и умјења. Он истовремено пружа обиље поузданих и прегледно саопштених информација из области егзистенције, историје, културе, науке и умјетности. У њему Чађеновић пише о каталогу врлина у који је убројио: јунаштво, чојсто, добротинство, великодушност, пожртвовање, самосавлађивање, уздржаност, држање дате ријечи, поштење, правичност, скромност, дружељубље, искреност, истичући чињеницу да поменуте каракте-

ристике доприносе језгровитости казивања, љепоти приче и анегдоте. Стога је у потпуности прихватљив Чађеновићев закључак да *Примјери чојства и јунаштва* представљају „синтезу пишчева стваралаштва“.⁶

Рађену по узору на Чађеновићеву, и монографија Даре Вучинић-Варге *Сусрети, додири и прожимања усменог народног стваралаштва и писане књижевности у делу Марка Миљанова* („Научна књига“, Београд, 1982, стр. 179) такође је дјело књижевноисторијског типа, али са акцентом на фолклористичком и компаратистичком проучавању. Одбрањена је на свеучилишту у Загребу (1978), под менторством познатог југословенског фолклористе Твртка Чубелића (у рукописној верзији садржи 337 стр.). Започета је и завршена композиционим прстеном, чију прву половину чини „Предговор“, а други дио закључна ријеч „И на крају“ Рађена амбициозно, у складу са ауторкиним способностима, она је подијељена у више кругова који међусобно коренспондирају великим бројем парадигматских оса. Први круг је најобухватнији - „Скица друштвених, просветних и културних прилика у Црној Гори у доба Марка Миљанова“, а затим слиједе други кругови: „Теоријски и идејни аспект мотивско-тематског распона и његове специфичности у дјелу Марка Миљанова“ и „Литерарно-теоријски и поетични аспекти обраде ликова у делу Марка Миљанова“. Средишни дио монографије чине кругови који се нижу у наставку: „Обликовни проседе у анегдотама Марка Миљанова и у примерима народних анегдота на тлу Црне Горе“ и „Језик и распон језичког израза у књижевном дјелу Марка Миљанова“. Завршни део резервисан је за неопходне прилоге, као што су општа и посебна литература, биљешке, синтетичко-критички поглед на књижевно дело Марка Миљанова, два резимеа, индекс имена, основних појмова и проблема. И у овој монографији, која је остала без адекватне рецепције, странице посвећене примјене доминирају у вредносном погледу, у односу на странице посвећене теоријској равни тумачења и разумијевања. Неке од елаборираних тема и проблема, међутим, захтијевају прецизнија објашњења и нову научну аргументацију.

За разлику од двије анализираних монографије, које припадају књижевно-историјском типу, нашу монографију *Реторика човјечности (Морфологија и семантика у дјелу Марка Миљанова Поповића)*, „Цветник“ – Културно-просвјетна заједница Подгорице, Нови Сад – Подгорица, 1993, стр. 296 која је доживјела и друго издање – *Марко Миљанов Поповић* („Пегаз“- „Орфеус“, Бијело Поље-Нови Сад, 2003,

стр. 378), посветили смо превасходно естетичкој и поетичкој равни проучавања настојећи да прије свега осталог укажемо на искључиву литерарност Поповићевог дјела.⁷ Естетичко-поетолошким питањима посвећене су средишне студије монографије: „Поетика дјела Марка Миљанова-Поповића“ (стр. 9 - 50), „Знаци живота и знаци књижевности (Наративна структура Мале и Велике приче)“, стр. 161-217, и „Лична литература“ (Епистоларна проза и поезија), стр. 320-343, у којој смо доказали Поповићеву оригиналност када је у питању *Посланица сердару Јолу Пилетићу*. Нарочито смо инсистирали да докажемо оригиналност књижевног ствараоца. Потом смо из корпуса његових дјела издвојили пет *посланица* (од осталих *писама*). Афирмацији Поповићевих дела донекле смо помогли издавањем двају специјалистичких избора: први и други од њих су рађени у коауторству са Р. Глушицом – *Посланице* („Орфеус“, Нови Сад, 2001) и – *Три књижевна аманета* (Фонд „Марко Миљанов“, Подгорица, 2015, стр. 264), док смо у коауторству са Б. Драгосавац објавили избор – *Слово и вијек* (Марко Миљанов у огледалу критике), Фонд „Марко Миљанов“, Подгорица, 2016, стр. 398.⁸

Видан допринос изучавању Поповићевих дела остварила је Рајка Глушица у узорно рађеној лингвистичкој монографији – *Језик Марка Миљанова* (КПЗ Подгорице, Подгорица, 1997, стр. 345), рађеној под руководством акад. Б. Остојића. У закључку монографије (О језику Марка Миљанова) ауторка је монографију подијелила у шест римским бројевима означених глава, резимирајући остварене резултате у проучаваним сферама научног интересовања. Као глобални циљ монографије Глушица истиче настојање да допре до аутентичних фонетских и морфолошких особености, користећи сачуване пишчеве аутографе и поредећи их са наредним издањима. У другој глави бави се испитивањем графичког система, у трећој вокалског система, подијеленог у осам ужих цјелина. Четврта глава посвећена је морфолошким карактеристикама, пета испитивању реда ријечи, а шеста истраживању дијалекатских специфичности Марковог језика. Бочно свјетло на остварене резултате анализиране монографије пружа двије деценије касније објављен *Речник Куча* (Институт за српски језик САНУ, Београд, 2013, стр. 461), којим је обухваћено 12.000 лексичких чињеница, а који су приредили Д. Петровић, И. Ђелић и Ј. Капустина. О научним резултатима Глушићине монографије међу првима су писали Б. Остојић (1997), Д. Вујичић (1997) и З. Радуловић (1998), тврдећи да је ауторка „коректно, педантно и стручно“ остварила два

најважнија задатка (посредни лингвистички и непосредни филолошки).

Познати црногорски и југословенски полиграф (философ, теолог, естетичар, етичар, литературолог и белетриста) Слободан Томовић најприје је објавио историјско-етичку монографију – *Црногорске војводе Марко Миљанов и Миљан Вуков* („Обод“, Цетиње, 1979, стр. 173), а потом и расправу као посебно издање – *Војвода Марко Миљанов (есеји о схватању морала)*, „Ступови“, Андријевица, 1999, стр. 81. Етимон настанка монографије и расправе представља раније објављена Томовићева књига *Есеј о чојству* („Побједа“, Титоград, 1976, стр. 162). Истовјетност ауторових етичких становишта и црногорских моралних норми у свакидашњем животу аутор је понудио у двадесетак прилога које је посветио Поповићевом дјелу. Ту првенствено мислимо на оглед „Новозавјетни рефлексии у дјелима Марка Миљанова“ (1992), „Бесједу о Марку Миљанову“ (1991), оглед „Добročинство – морална филозофија Марка Миљанова“ (1971), „Пријатељство – особита вриједност чојства код старих Црногораца“ (1975), као и фељтон у 10 наставака – „Јунак чојку коња води“ (објављиван у подлистку „Побједе“, 1976). На веома добар пријем и ускостручне књижевне критике и шире читалачке публике наишла је својеvремено и расправа Живка Ђурковића – *Чојство и анегдота* (Културни центар, Никшић, 1981, стр. 104). Најзначајнији њен дио представља глава – „Композиција *Примјера чојства и јунаштва*“, у којој је аутор заступљене анегдоте подијелио на основу тематско-мотивске припадности у седам врста: а) мотиви праштања, б) мотиви јуначких подвига, в) мотиви из породичних односа, г) мотиви разборитости, д) мотиви о важности дате ријечи, љ) мотиви о истини и е) мотиви о старим обичајима⁹.

Буђењу интересовања и афирмацији Поповићевих дјела видно су доприносиле ријетке књиге попут – *Истине о поезији Марка Миљанова*, коју је објавио Бане Новаков Ивановић („Унирекс“, Никшић, 1996, стр. 445). Она је подијељена у два дијела, са мноштвом документарне грађе и штампаних прилога који служе као илустрације ауторовим суждовима, мишљењима и претпоставкама. Занимљиво је напоменути и то да је Ивановић један од заговорника књижевно-научне истине коју је бранио континуирано и пасионирано у више сфера културног, научног и књижевног живота одједном (од литературологије до музеологије). У такву врсту доприноса убрајамо и расправу – *Први гувернер Подгорице* (коју је приредио заједно са Р. Милићем), Подгорица –

Београд, 1997, стр. 70, као и приређивање књиге *Први књижевни суд у Црној Гори* (Књижевни клуб „Марко Миљанов“, Подгорица, 2000. стр. 217). У књ. 7 – *Био-библиографија Марка Миљанова* забиљежено је укупно 85 Ивановићевих библиографских јединица посвећених проучавању Поповићевог дјела.

Изостављајући читав низ заслужних историчара, лингвиста, теоретичара, критичара, психолога, социолога, културолога у овом периоду сматрамо неопходним да на крају забиљежимо бар неке од значајнијих прилога. Најприје бисмо издвојили етичку расправу *Чојство* („Медео“, Подгорица, 2017, стр. 144), полиграфа Душана Ичевића. У њој је аутор своја, махом есејистички интонирана искуства и сазнања усмјерио на невелики број идеографских средишта какве су главе посвећене *чојству*, потом *свевремености* етичких категорија, *чојствености Црногорки* и *компаративном проучавању* етичких постулата. Ичевић је настојао да најпре актуелизује и проблематизује, а потом и да ре-актуелизује и ре-проблематизује оне етичке вриједности које сматра универзалним у савременој цивилизацији.

Истовјетан примјер пружа и Бранко Поповић чијих би се десетак прилога ове провенијенције могло објавити као занимљиво посебно издање. О томе рјечито свједочи избор Бранка Поповића – *Машта и мудрост* (Фонд „Марко Миљанов“, Подгорица, 2016, стр. 328), који су приредили Р. В. Ивановић и Ж. Ђурковић, написавши обимни предговор и поговор овом издању. Окупљене на једном мјесту, студије и огледи Б. Поповића показале би сва аналитичка својства овог критичара, особито у репрезентативним прилозима као што су: „Марко Миљанов у делима Михаила Лалића“, „Творачка самосвест Марка Миљанова“, „Матавуљ и Марко Миљанов“, „Марко Миљанов у свом и нашем времену“, „Лепота честитости и витештва – о делу Марка Миљанова“, „Ђукићев Марко Миљанов“, „Идеја српства у делу Марка Миљанова“, итд.¹⁰

НАУЧНИ СКУПОВИ, ЗБОРНИЦИ РАДОВА И ИЗДАЊА ДЈЕЛА

Релативно мали број превода Поповићевих дјела у овом периоду тумачимо идиоматичношћу језика и особеношћу пишневог стила. Утолико су увећани задаци преводиоца, с обзиром на то да осим доброг познавања изворног језика преводилац мора посједовати и изразите умјетничке склоности, што се може провјерити на основу превода Поповићевих дјела на албански (1971. и 2001), руски (1996) и енг-

лески језик (2001). Осим у оквирима југославистике и славистике, Поповићевим дјелом су се повремено бавили и албаноолози (Хасан Мекули, Халит Трнавци, Марко Цамај), германисти, тачније речено германо-слависти (Бернхард Шварц, Герхард Геземан, Алојз Шмаус) и италијанисти (Франћеско Киниго). Од преводилаца споменућемо: Сава Брковића, Радосава Меденицу, Ленку Блехову-Челебић, Михаила Јанушева, Вукала Ђерковића, Драгана Пуришића, Невенку Јовановић, Дагмар Вукчевић, Александра Георгијевича Карасјова и друге, који су преводили са и на српскохрватски језик.

У дијахронијском ланцу посматрано постоје три значајне прекретнице у релативно дугом процесу афирмације Поповићевог дјела. Први се односи на почетак осме, други на почетак девете деценије ХХ, а трећи на средину друге деценије ХХИ вијека. Први су обиљежила два догађаја: организовање „Симпозијума о животу и дјелу Марка Миљанова“ (Подгорица, 1981), односно објављивање групе аутора у часопису „Гласник Одјељења умјетности“ ЦАНУ (Подгорица, књ. 3, 1981, уредник Јевто М. Миловић), као и објављивање двију књижевно-историјских монографија: Ј. Чађеновића (Београд, 1981) и Даре Вучинић-Варге (Београд, 1982). Друга прекретница не само што садржи далеко већи број издања него је и њено трајање испунило последњу деценију прошлога вијека, о чему рјечито свједочи – *Илустрована монографија „Дани Марка Миљанова (1988-1998)“*, која данас представља праву библиографску ријеткост, јер је сачувано свега пет примјерака (Културно-просвјетна заједница Подгорице, Подгорица, 1998, стр. 320).¹¹ Најзначајнији допринос свакако представља издање *Сабраних дјела (Критичко издање)* у два тома, која су приредили Ј. Чађеновић и Љ. Зуковић (1989-1990), затим зборник радова *Живот и дјело Марка Миљанова Поповића* (КПЗ – „Цветник“, Титоград-Нови Сад, 1992, стр. 249) и двије монографије – Р.В. Ивановић *Реторика човјечности* (Нови Сад, 1993) и Р. Глушица *Језик Марка Миљанова* (Подгорица, 1997). Истовремено са њима објављено је и пет зборника манифестације „Дани Марка Миљанова“ (I-1994, II-1996, III-1997, IV-1998. и V-2000).

Трећа прекретница је најдуже припремана. У посљедње три године објављена су значајна издања: *Три књижевна аманета* (Подгорица, 2015), затим избор *Слово и вијек (Марко Миљанов у огледалу критике)*, Подгорица, 2016. и књига Р. Прелевића – *Одговори Марка Миљанова у Божишићевој анкети о правним обичајима* (Подгорица, 2016). Након тога су објављена Поповићева *Цјелокупна дјела* (1-7),

2017, при чему трећина текстова се по први пут објављује у оквиру изабраних, сабраних и цјелокупних дјела.

Ово издање подијељено је у два кола:

А) **Прво коло** показује евидентну пишчеву оригиналност:

- Књига 1: *Посланице. Примјери чојства и јунаштва*. У њој је по први пут као посебан литерарни корпус објављено пет *посланица*: *Посланица Леки Ивану* (1876), *Посланица сердару Јолу Пилетићу* (1883), *Посланица војводи Пеку Павловићу* (1882-1885), *Посланица честитковићу и одобриковићу* (недатирана) и *Посланица књазу Николи* (1901). У другом дијелу објављени су *Примјери чојства и јунаштва*, састављени од 71 цјелине, најчешће издавано и коментарисано дјело током готово дванаест деценија.

- Књига 2: историјско-књижевна хроника *Плеће Кучи у народној причи и пјесми*, писана у прози и стиховима. Она садржи племенску предајну историју од почетка XVI до краја XIX вијека. Њоме је обухваћена владавина 14 кучких војвода (од родоначелника, војводе Дрекала, до војводе Васа Брацанова).

- Књига 3: етнолошко-књижевна проза – *Живот и обичаји Арбанаса*, која је састављена од два компатибилна дјела: „Живот и обичаји Арбанаса“, којим доминира етнолошки стил, и повијести „Српски хајдуци“, којима доминира изразито књижевни стил. За разлику од Стојовићевог издања (1967), у коме су два дијела објављена као посебне цјелине, поводећи се за првим издавачима, приређивач је ово дјело објавио као цјеловито издање, међунасловима указујући на унутрашњу подвојеност у композиционој схеми.

Књига 4: садржи родовски и жанровски разноврсне облике – *Проза. Есеји. Лирски записи. Писма. Рјечник*. Њоме је на видљив начин употпуњем Поповићев стваралачки портрет, будући да неке од прилога показују како ни изблиза нијесу биле исцрпене све његове стваралачке способности.

Б) **Друго коло** у цјелини представља новину и баца нову свјетлост не само на продукциони него и на рецептивни модел истовремено:

Књига 5: коауторско дјело – *Одговори Марка Миљанова у Богишићевој анкети о правним обичајима*. У првом дијелу објављен је приређивачев предговор, састављен из три дијела („Мисија Валтазара Богишића у Црној Гори“, „Анкета о правним обичајима“ и „Војвода Марко Миљанов као одговорноц у анкети“), а у другом дијелу резултати педантно забиљежене анкете, записане Богишићевом руком:

„Питања др Балтазара Богишића и одговориоц Марка Миљанова“, по-дијељени у осам ужих одјељака (од „Уже фамилије“ до „Поступка изван суда“).

- Књига 6: избор *Марко Миљанов у огледалу критике* представља ужи избор, састављен од прилога књижевних историчара, теоретичара и критичара, подијељен у три дијела: „Почетна фаза афирмације писца и дјела“, „Доба пуне афирмације писца и дјела“ и „Специјалистичка тумачења и разумијевања“. Избор је допуњен селективном библиографијом, која је састављена од 200 библиографских јединица.

- Књига 7: По први пут је објављена цјелокупна, персонална и анотативна *Био-библиографија Марка Миљанова Поповића*, која садржи 1.364 библиографске јединице. На почетку је објављен приређивачев предговор, а на крају регистри, био-библиографске биљешке о приређивачима и поговор издању *Цјелокупних дјела*, чији је аутор Ненад Вуковић.¹²

Без икаквог ризика од промашаја може се закључити да на особити начин међусобно кореспондирају два најпотпунија издања у посљедње три деценије: *Сабрана дјела (Критичко издање)*, у два тома (I – 1989 , и II – 1990) и *Цјелокупних дјела у седам књига*.¹³ Прво издање наишло је на веома добар пријем како уже стручне критике тако и широког слоја читалаца. Сви учесници Међународног научног скупа у Подгорици 1991. године користили су ово издање. О томе речито свједочи истоимени зборник објављен 1992, а нарочито прилози страних научника: Борис Н. Путилов „Марко Миљанов и епическа традиција“ (стр. 19-27), чешки полиграф Иван Доровски „Reserše lidové slovesnosti Jižních Slovanů a postava Marka Miljanova v české literatuře“ (стр. 43-52), македонски лингвиста Драги Стефанија „Марко Миљанов и Горгија Пулевски“ (стр. 53-57), македонски литературолог Науме Радически „Марко Миљанов и македонски јазик“ (стр. 111-114) и мађарски слависта Иштван Пот „Боравак Марка Миљанова у Будимпешти 1893. године“ (стр. 243-247)¹⁴.

Са друге стране посматрано, зборник радова о М. Миљанову 1992. указује на оширење научног интересовања, нарочито уколико подразумевамо уже књижевне дисциплине, као што су: наратологија, генологија, версификација и семиологија. У анализираном зборнику радова такви прилози су: студија Милосава Бабовића „Фигуративност нарације у делу *Племя Кучи у народној причи и пјесми* Марка Миљанова Поповића“ (стр. 58-71), оглед Миодрага Радовића „Реторика аргумента и комплимента у „Примјерима чојства и јунаштва“

Марка Миљанова Поповића“ (стр. 72-79), оглед Петра Милосављевића „Знаковна природа текста Марка Миљанова“ (стр. 83-87), студија Р. В. Ивановића „Ауторски коментари у дјелу Марка Миљанова Поповића (*Племе Кучи у народној причи и пјесми*)“ (стр. 115-128, оглед Ј. Чађеновића „Проблеми критичког издања дјела Марка Миљанова“ (стр. 129-138) и студија Слободана Калезића „Марка Миљанова расправа о историји“ (стр. 156-169), у којој је по први пут занимљиво, систематично и на иновантан начин писано о до тада непознатој Поповићевој дијатриби *Посланица честитковићу и одобриковићу*.¹⁵

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

У неким од заступљених прилога видно је помјерен аналитички фокус са примијењене на теоријску раван проучавања. При томе се све више и све чешће појављују прилози који припадају новим научним областима. Такви су на примјер огледи Бранка Поповића „Матавуљ и Марко Миљанов“ (стр. 88-94), Видака Вујачића „Етика Марка Миљанова – Критеријум за вредновање моралних радњи“ (стр. 170-172), Слободана Томовића „Новозавјетни рефлекси у дјелима Марка Миљанова“ (стр. 173-177), Нова Вујошевића „Социолошки поглед на морал у дјелима Марка Миљанова“, Петра Влаховића „Племе као историјска и друштвена заједница у књижевном делу Марка Миљанова“ (стр. 199-204) и Павла С. Радусиновића „Рецепција патријархалне културе у дјелу Марка Миљанова“ (стр. 212-221). Радусиновић је покренуо најзначајнију културолошку и балканолошку тематику и проблематику: проучавање Истока као аморфне и Запада као кристалне цивилизације, потом проучавање односа патријархалног и модерног, прецизније речено руралног и урбаног модела културе, посебно уколико имамо у виду разноврсне домете савремене балканистике и оријенталистике, о чему занимљиво пишу: Фернан Бродел у књизи – *Списи о историји* (1992), Предраг Матвејевић у – *Медитеранском бривијару* (1990) и Едвард Саид у – *Оријентализму*.¹⁶

У избор *Слово и вијек (Марко Миљанов у огледалу критике)* приређивачи су уврстили 25 прилога, од чега више од половине чине текстови који припадају посљедњим деценијама (1977-2017).¹⁷ Највећи број од њих припада књижевној критици јер су приређивачи настојали да кроз вишедеценијски избор покажу као основни предмет филологије – *литерарност књижевног дјела*, тј. да Марко Миљанов у првом реду пажњу савременог читаоца изазива литерарношћу својих

прилога, а тек у другом плану прикладношћу за историјска, антрополошка, етнолошка, етичка, психолошка, социолошка и културолошка истраживања. Међутим, не могу се изоставити ни прилози који припадају осталим друштвеним и хуманистичким наукама, тако да би дуг према писцу у потпуности био одужен уколико би се објавио још један избор. Тај нови избор би обухватио до сада ријетко објављиване или необјављиване прилоге у изборима. При томе мислимо на широк спектар прилога и публикација, од историјско-књижевне монографије Јагоша Јовановића (Цетиње, 1952) до издања заједничке књиге С. М. Љубише и Марка Миљанова у *Антологији српске књижевности* (у сто књига), Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2017, коју је приредила Лидија Томић. Само по себи се разумије, да би новим избором били обухваћени и неки од репрезентативних предговора издања Поповићевих *Цјелокупних дјела*.¹⁸

На потребу нових проучавања Поповићевих и њему сличних дјела, правовремено је и пророчки указала умна Исидора Секулић, захтијевајући од научника истинска рјешења проблема и апорема, а не понуду многих лажних рјешења која она назива псеудопроблемима и псеудорјешењима. У недатираном а веома драгоцјеном огледу „Стјепан Митров Љубиша“ (написаном вјероватно крајем четрдесетих година прошлога вијека, током дужег боравка у Црној Гори и припреме за објављивање монографије о Његошу) ауторка пророчки тврди:

„Сви наши писци који су тај дивни народни језик носили у себи као природу и крв – немамо их сувише – грешили су заиста не само против чистоће књижевних родова и против симетрије литерарног стила, него и против граматике, али су оставили бесмртна дела“ (подвукао Р. В. И.),

мислећи прије свега на богатство језичке фантазије и депое вербалне енергије Петра Другог Петровића Његоша, Стефана Митрова Љубише и Марка Миљанова Поповића.¹⁹

Б И Љ Е Ш К Е

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

1. Прву фазу репрезентују прилози Т. Ораовца, Ј. Холечека, Ј. Скерлића, Т. Ђукића, Б. Поповића, В. Петровића и Г. Геземана; другу фазу прилози Ђ. Радовића, М. Стојовића, Р. Радојевића, Ж. Ђурковића, Љ. Зуковића, Б. Поповића, Б. Н. Ивановића, Ј. Чађеновића и М. Јеврића; а трећу фазу прилози Б. Остојића, Р. Глушице, С. Калезића, Б. Н. Путилова, И. Доровског, Р. В. Ивановића, Н. И. Толстоја и М. Лалића.

2. У најпознатије методолошке постулате аутор је уврстио сљедеће: прецизну употребу књижевно научне терминологије; дефинисање рјешивих проблема и нерјешивих апорема; утврђивање низа разлика између чврстих термина, термина индикатора и термина на пола пута; прецизну анализу прве и друге верзије текста (*основнице и изведенице*); проучавање односа „биографије времена“, „биографије писца“ и „биографије дјела“; утврђивање сродности и разнородности супстанцијалне и релацијске теорије; проучавање текста у приммијењеној и теоријској равни; као и каталогизирање основних премиса интенционалног и лингвистичког лука дјела.

3. Занимљивост примјене појединих метода и методологија (аналитичког, синтетичког, генеративног, аналогног, логичког и компаративног модела) на илустративан начин показују неке од наших последњих књига, издатих током ове деценије:

а) монографије: *Лавиринти чаробног реализма Габријела Гарсије Маркеса* (2011), *Снови и судбине у наративној прози Михаила А. Шолохова* (2013) и *Његош. Његошологија. Његошолози* (2017), као и

б) књиге студија и огледа: *Писци и посредници* (2011), *Амалгам чуда и труда* (2011), *Сунчаном страном књижевности* (2013), *Зачарани круг (Историја, стварност и уметност)*, (2014), *Стваралачки узори и изазови (Његош. Андрић. Лалић)*, 2015, *Обнављање лепоте* (2016) и *Значења и тумачења* (Нови Сад, 2018, у штампи).

МОНОГРАФИЈЕ, РАСПРАВЕ И СТУДИЈЕ

4 Вишедневна културна, научна и књижевна манифестација „Дани Марка Миљанова“ у првом плану је посвећена проучавању Поповићевих дјела, али су паралелно са тим изучавана и друга дјела југословенских аутора. У пет зборника (I-V) објављено је пет сегмената посвећених Поповићу:

- у тому I: „Етика Марка Миљанова на крају XX вијека“ (9 учесника, стр. 25-101),

- у тому II: „Марко Миљанов, Лазар Сочица и њихово вријеме“ (6 учесника, стр. 89-153). Овај одјељак зборника издат је и као сепарат.

- у тому III: најприје „Књижевни суд: Чија је *Посланица сердару Јолу Пилетићу?*“ (7 учесника, стр. 31-92), а потом и „Марко Миљанов и Арбанаси“ (3 учесника, стр. 93-118), и

- у тому IV: „Пеко Павловић и Марко Миљанов у свом и нашем времену“ (2 учесника, стр. 45-63).

5 На који начин Т. П. Ораовац 1930. демантује самог себе из 1883. године илуструје његово писмо упућено Трифуну Ђукићу чији факсимил прилажемо *in extenso*, након што смо добили одобрење за објављивање од колегинице Јелене Ђукић, супруге Радивоја Лоле Ђукића и снахе Трифуна Ђукића. Колико је нама познато, факсимил овог писма се објављује по први пут:

+

Драги Господине Турквуло,

Особито се радујем што ћу
радити на сфавању дјела војводе Марка
Михаиловића, који је био најављена личност,
овоме се радујем и као племенит и као
други по сарадњу војводе Марка, а ово
лико ризикујем што би ми се радило
јур дјелом да радим о овоме не само зна-
њем, него и вољом о овоме јунаку и при-
јатељству према овоме, као и по овоме
вољом према овоме животу и раду у овоме
који му је, да га није још други не би ми
тако много све сарањо и његово и овоме све
миш у овоме се раду да се зна и да
тако остане као друштво и овоме и да
будуће поколења. За радујем се много
стаје ова све срце и овоме овоме по-
стоје он сам да нешто уради на овоме
миш и велико да се овоме овоме и при-
јатељство и овоме овоме овоме овоме
Јесту ја се овоме радујем као овоме
овоме и највећим овоме овоме, да јур
тако и овоме овоме овоме овоме овоме
не баше махене, а сви овоме овоме
тако и не овоме овоме овоме овоме овоме
тако је и овоме овоме овоме овоме овоме
јаког овоме овоме овоме овоме овоме
и овоме овоме овоме овоме овоме овоме
ишмо од овоме овоме овоме овоме овоме
да као овоме овоме овоме овоме овоме
могао да се овоме овоме овоме овоме овоме
за ово наше овоме овоме овоме овоме

+

био наш народ, а то је знао и сам
 Крст Милана, који је допуштао на
 још некако да нас дава и меже од
 њега одвоји и најпогоднијим лудом
 понудио ми поред свега - свега забавља
 и јерих од највише дају саопштаја, обета-
 вајући ми највише будићности и све сажа-
 сто а ситуације, само да се од којих да
 Милан удалим и одвојим, а ово је све
 било потпуно којекад шале и сарказма, све
 гавио јуноу српства, попу Јовану Куца
 иду Ративитићу и подмио сефитијом Рат-
 за Милане, којима сам и јеру, да блу
 аспиновићу Дованову јуноу Ратив-
 нићу и највише, као и Јовану Кале се-
 фу, чекају Ративитићу, који сам јуно-
 нио са којима највише, над је држемо у
 подорачу 1882 година. Да сам по-
 мењим као јуноу Милане јуноу сефу и да
 ово знам, да сам ја све одбивао
 и јуноу Ративитићу Милане до јуноу јуноу
 одио и ставио му до јуноу, да јуноу
 јуноу свој шибата не јуноу јуноу јуноу
 јуноу јуноу, стоји јуноу је као Милане
 на јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу да
 ме јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу.

За јуноу јуноу јуноу јуноу, као
 јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу
 јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу
 је све и јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу
 само да би ми јуноу јуноу јуноу јуноу
 као јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу
 јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу
 јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу
 јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу јуноу

Наз Никола је тако да сам
 ја не само човјечки уставне буре и ус-
 тавној читави, него да сам и жива
 стона из међу људи који у тим токови
 ситуацији јавно у јаву сви у ставља и
 трагања и права кроз буре, збој дега
 сам ја и уред на камап, збој тега сам
 био као један на тајку међу свима и
 а кад се у време које је било, изложити
 сам отишао и муња, тек да бих по-
 ристи што сам јавно и борнио дана то-
 вама нареду у подјерици и да бих оштро
 друштво и градономење који у друш-
 тва друштву у својој земљи и
 сам се покушао од осте одбацио, и
 збој тега и одбацио је најпосле
 моје муња друштво, док сам са
 до свима да је Кварт, који је постојао
 и 16 децембра 1887. године. Тестаментом
 моје старе и оцу и издацима меде
 и моје друштво, а већма Кварту
 одукао је, збој тега се сам одбацио
 саставио и поредо да се да и воји.
 Два та Кварт погубио је све ир-
 на тора Кварту и боје Кварту
 сва јује сам уживао неодољиво
 највише поштовање. То сам сам ир-
 на тора Кварту са свима и де сам
 и о сам Кварту и тестаментом. После
 овог посла сам у подјерици и
 да Кварту сам на Кварту друштву
 Кварту „Кварту“ је меде, а да
 Кварту и Кварту сам Кварту и
 само дојакати у подјерици Кварту
 Кварту Кварту, јује сам до свима од

Најзад сам дошао у Србију, радно сам
створио и прошао Кнеза Милана а да бих му
написао једну велику неспројателну, највише сам
у Београду, послиједу српску једну или двије
од Вишваде Марка Миланова. Два сам јуни
што да ти, што је Кнез Милан био највећи не
спројасер српски још и каснија и Вишваде
Марка Миланова и што је са њима безбојну
поштом, и а сам нешто и дајемо да му
написао једну писма још и јуни, што се
у "Посланици" велика Српску још и каснија,
а да би ја од уда, био један, највише сам
у Вишвади Марка Миланова, ја је послиједу највише
Вишваде Марка Миланова и што је са њима
неки јесте највише неспројателна.

У Вишвади, "Посланици" Ка
дао сам како и како је био српски још, а ко
вишваде Марка Миланова, који је ма сам јуни
јуни Вишваде Марка Миланова и што је са њима
једна некаква веома послиједу јуни
и што да је о његовој дилци (јуни) ви
сма Миланова и како.

Послиједу ако и у Вишвади жи
воња и рада ове три по свему највише
што је Кнез Милан (ка) је био са абе по
теби, да је дошло веома од муке, пошто
је он највише био, да се веома неспрој
иу једне само што што он оже и како
он веома.

Или сам највише "Посланици"
нашао сам издавати и дао јуни посто "Пос
ланици" јуни Вишваде Марка Миланова, који
је и то у шта сам ја у јуни Вишваде
и Вишваде Марка Миланова и од њега сам јуни

народу, а ја му сву добит од „Посланице“ да дам, не плаћу, не сарађују никакви награде да се да, тек да и „Посланица“ што брже и брже на јавност, да с таквом уредом и тако и расирежи до народа, одмах да она је на јетму роурица.

Трештава и јавност овај се муња-Ковица израдила и већ Ротман, авијација 1885 год. није много ниједне не пројекте Ровице.

Ујасан у Крајини, постоје Ротман-Николић и Ротмановић и сви су са онима који дворских такомо мисли по једну Ротман, Ротман и одружених надела и Ротман и властелин у дворицама, јер су онај де Ротман само тако може да ти у реду народу. Моно једна крајина и Ротман је Ротман Ротман да Крајини, Ротман и Ротман се изследити Ротмановић. Како да ја ако и та крајина да да ја није зато, мој сам, као једно војводе Марка, али тираје да се она, да ме ни онда који брзо до моја имена до моје Корисан, ни до своја броте ли се овај изјављивања мојим, ни до своја да јесем о мојим одружених и оно што заслужују да се рече и да ти једна Ротман, но не сам једну највећу недриницама, а у што сам што и што и што, у чему је да још моја највећу награда.

Но ако је онда била награда да тако проширити и да се се саборавља до самостран-јоринскема, то је пошреба брестом да и брине се је ако и поше да брине и седа тогма, да се рече истака и Ротмане оно што је право, као једна нешто брине и штама, да није истака, по славној срдари још илестити, војвода

Марко Миканов, нејо ја и ~~д~~ ~~у~~ ~~в~~ ~~о~~ ~~д~~ ~~а~~
 Марко о „Посланици“ није ништа друго
 него онде кад је уградио Роткичу и бладе
 је, како ми је у Ниш рекао 1893 год.
 у свилу: „О мој брато, збога си ти
 један бољотан добљек, ти си се епомуко
 убавио изнад себе да си уградио оно што
 донашати брди немоју уградити ни једну
 мидети. А вака ти воода је давати епу-
 јателу.“ Ово су ријечи изјаве Марка
 ово је он јаван ради знања, да
 небује стегурили погрешки и тријех обра-
 мети и „Посланици“ као моје дјело
 уверити међу државна изјави Марка
 Миканови, пошто сад немој објави да
 се као Келиова сматра. А треба да
 знаме, да је живи Риказ Миканка, о овоме
 небух ништа творамо, пошто небух се
 да ми да ми еподовоство.

Поје „како моје дјело, вадјете, да
 је „Посланици“ и тако моје и ситно је,
 а „Посланици“ није никад и ништа на-
 писано вајо да Марко. Ово само нешто
 нук мити епој дук, шта и ва мојет се ва
 дјети. Све мити сам објере рекао да је
 света и нешто не истина, а вајо у да
 да се дук неће о истина отујетим из
 ни довести до тога, да ово била не
 је врати из нешто.

Примите и увјерено о моје
 и свето и пријатељство и поштовање
 25 јуна 1950 год. Ваш и брат
 у Београду. П. П. П. Ораовић

6 Репрезентативни избор Поповићевих дјела објављен је у оквиру реномиране едиције „Вјечна зубља“, у којој су објављени још и слѣдећи избори: Петар Први Петровић Његош – *Посланице*, Петар Други Петровић Његош – *Горски вијенац. Луча микрокозма*, Стефан Митров Љубиша – *Приповијести црногорске и приморске*, Никола Први Петровић Његош – *Књижевна дјело*, коју су приредили: Ч. Вуковић, С. Томовић, Н. Вуковић, Р. В. Ивановић и Ј. Чађеновић.

7 По други пут је монографија објављена у оквиру наших *Изабраних дјела* у седам књига („Змај“ – „Пегаз“ – „Орфеус“, Нови Сад - Бијело Поље, 2003-2004). У првом тому објављене су монографије: *Петар Други Петровић Његош*, *Стефан Митров Љубиша*, *Марко Миљанов Поповић* и *Никола Први Петровић Његош*, а у другом колу: *Ристо Ратковић*, *Михаило Лалић* и *Душан Костић*. Поговор првом колу написала је Соња Томовић-Шундић, а другом колу Весна Вукићевић-Јанковић. О Поповићевом дјелу међу првима су писали Милосав Бабовић (1993), Слободан Калезић (1993) и Милорад Предојевић (1993) и Ж. Ђурковић (1993). У *Био-библиографију Марка Миљанова Поповића* Б. Г. Драгосавац уврстила је 249 библиографских јединица посвећених овом писцу. Упутно је видети и *Био-библиографију академика Радомира Ивановића – Монтенегрина* (Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, Цетиње, 2010, стр. 300, библи. јед. 1.339), коју је саставио Милорад Т. Миловић.

8 У књигу *Посланице* („Орфеус“, Нови Сад, 2001, стр. 376) уврстили смо три истоврсна дела: *Посланицу сердару Јолу Пилетићу* (стр. 55-119), *Посланицу војводи Пеку Павловићу* (стр. 121-199) и *Посланицу честитковићу и одобриковићу* (стр. 201-308). У књигу *Три књижевна аманета* (Фонд „Марко Миљанов“, Подгорица 2015, стр. 264) најрепрезентативнија три пишчева књижевна дјела: *Примјере чојства и јунаштва* (стр. 19-94), *Српске хајдуке* (стр. 95-169) и *Посланицу честитковићу и одобриковићу* (стр. 171-235). Предговор овом издању написао је Никита Илич Толстој (стр. 9-15), а поговор Михаило Лалић (стр. 239-242).

9 За разлику од Ђурковића, ми смо у књизи *Реторика човјечности* (1993) 58 анегдота типолошки подијелили и анализирали у три групе: 1. неразвијену анегдоту (има их 14), 2. развијену анегдоту (има их 35) и 3. развијену анегдоту са украсом (има их 9).

10 У шире заснованој расправи неопходну пажњу требало би посветити низу аутора различитих научних интересовања. Примјере налазимо у књигама Љ. Зуковића *Стазама усмености* („Универзитетска ријеч“, Никшић, 1988), М. Вукчевића *О Марку Миљанову* (КПЗ, Подгорица, 1996, приредио Ј. Чађеновић), Н. Вујошевића *Војвода Марко Миљанов по други пут међу Србима* („Унирекс“, Подгорица, 2005), двије књиге поновљених издања: Ј. Холечека – *Марко Миљанов у свом времену и данас* (КПЗ, Подгорица, 1995, превела Ленка Блехова-Челебић) и *Марко Миљанов* („Просвета“, Београд, 2014, превео Саво Оровић), да не спомињемо десетине зналаца који су објавили драгоцене текстове, а о којима ће бити више ријечи у другом дијелу студије.

НАУЧНИ СКУПОВИ, ЗБОРНИЦИ РАДОВА И ИЗДАЊА ДЈЕЛА

11 Ово ријетко и тешко доступно издање требало би допунити и преиздати, са сљедећим садржајем:

- Предговор (стр. 9-26)
- „Бесједе о Марку Миљанову“ (стр. 37-95).
- „Поздравни и пригодни говори“ (30 учесника, стр. 117-210)
- „Илустрације“ (стр. 211-228)
- Програми Манифестације „Дани Марка Миљанова“ (стр. 229-307)
- Регистар имена (стр. 309-316).

12 Припремање издања *Цјелокупних дјела*, прије свега осталог, подразумева је – обухват свих познатих, ауторских и коауторских дјела и релативно нову интерпретацију. То се нарочитом снагом очитује у предговорима појединих приређивача: Р. Глушице (књ. 1), М. Јеврића (књ. 2), Ј. Башановић-Чечовић (књ. 3), Ж. Ђурковића (књ. 4), Р. Прелевића (књ. 5), Р. В. Ивановића (књ. 6), Б. Г. Драгосавац (књ. 7) и поговору уредника Ненада Вуковића (књ. 7). Сва најновија књижевнонаучна истраживања требало би најприје објавити као посебно издање, а потом превести на француски и руски језик.

13 У „Напоменама приређивача“ (књ. 3), Ј. Башановић-Чечовић је указала на постојеће разлике издања из 1990. и 2017. У напомени број 2 ауторка тим поводом пише: „2. Увид у рукопис омогућио нам је да исправимо нека одступања критичког издања од оригинала која се могу подијелити у двије групе: а) одступања лингвистичке природе и б) одступања семантичке природе. Прва су значајнија за језичка испити-

вања, друга су настала због погрешног читања и тумачења ријечи, синтагми или читавих реченица, некада се и једна и друга могу објашњавати пропустом коректора“ (стр. 149), затим на крају, у напомени број 12, указује на још једну уочљиву разлику двају издања: „Ово издање дјела *Живот и обичаји Арбанаса*, подијељено је у два дијела: „Живот и обичаји Арбанаса“ (стр. 23-76) и „Српски хајдуци“ (стр. 77-145), комплетније је и вјерније рукопису јер садржи и дјелове разговора између Рака и Илије који су или испуштени у критичком издању и записани у „Напоменама приређивача“ или су препричани. Сегменте овога разговора, тамо где је то омогућила њихова десетерачка форма, дали смо у стиховима“ (стр. 157).

14 Резимеи радова објављивани су на српскохрватском, руском, македонском, словеначком и француском језику (у већини). Неки од прилога су потом прештампани у периодичним публикацијама и посебним издањима књига, док недавно нијесу ушли у избор *Слово и вијек* (Марко Миљанов у огледалу критике), 2016, поновно штампани као књига 6 – *Марко Миљанов у огледалу критике* (2017). Два од њих су преведена: Б. Н. Путилов „Марко Миљанов и епска традиција“ (стр. 292-304), преводилац је Невена Јовановић, и Иван Доровски „Рецепција народне књижевности Јужних Словена и личност Марка Миљанова у чешкој литератури“ (стр. 304-320), преводилац је Дагмар Вучковић. „Рјечник мање познатих и непознатих ријечи“ (на крају књ. 4) саставила је мр Данијела Радојевић, а „Илустрације“ (на крају књ. 7) изабрали су Р. Прелевић и Б. Р. Поповић.

15 У првом плану *Сабраних дјела* (Критичко издање) Чађеновић је објавио касно пронађену, али репрезентативну посланицу која је, вјероватно, била саставни дио хронике *Племе Кучи*, али није уврштена у њу вољом приређивача Љ. Ковачевића. Чађеновић јој је дао наслов који припада тзв. „неутралној лексици“ – „Дио рукописа који није објављен“ (стр. 417-458). Поучени искуством претходних издавача и приређивача, ми смо јој дали назив по лексемама преузетим из саме посланице, у поповићевском духу: „Посланица честитковићу и одобриковићу“, која је под тим насловом објављена у два издања *Посланица* (Нови Сад, 2001. и 2005), а потом у избору *Три књижевна аманета* (Подгорица, 2015) и два издања књиге 6 – *Марко Миљанов у огледалу критике* (Подгорица, 2016 и 2017), дакле укупно 5 пута. Посланицу смо генолошки дефинисали као *дијатрибу* (тј. расправу са

непознатим опонентом). Расправу са познатим опонентом дефинисали смо као *нешкос*.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

16 Ново Вујошевић је аутор занимљиво конципиране књиге – *Војвода Марко Миљанов по други пут међу Србима* (Унирекс, Подгорица, 2005, стр. 344).

17 Приређивачки одбор је за 2018. годину предвидео издавање још једног антологијског избора, посвећеног друштвеним хуманистичким наукама – *Знак и вријеме (Марко Миљанов у огледалу науке)*, Фонд „Марко Миљанов“, Подгорица, 2018). У нови избор ће бити уврштени научни прилози различитих профила од Васа Чубриловића, Љубомира Ковачевића, Јагоша Јовановића до Слободана Томовића, Петра Влаховића, Милосава Бабовића, Радомира Прелевића, Видака Вујачића, Лидије Томић и других.

18 Постоје и друга многоврсна издања која увелико помажу тумачењу и разумијевању односа продукционог и рецептивног модела Поповићевих дјела од којих ваља издвојити:

а) она која припадају белетристици: Т. Ђукић – романсирана биографија *Марко Миљанов* и *Или-Куч*; Стеван Дучић – роман *Или-Куч*, Б. Н. Ивановић – драма *Прстен*, Н. Килибарда – драмски исказ *Марко Миљанов*, састављен од XXXVI сцена итд. и

б) она која припадају различитим научним врстама и која захтијевају посебну генолошку расправу: Ђорђе Костић – *Речник Марка Миљанова* (Superior, Wisconsin: Wisconsin State University, 1973, стр. 337), *Српски хајдуци: поетски роман* (Народна библиотека „Радосав Љумовић“, 1996, стр. 112, приредили Р. Милић и П. Поповић), *Бесједе о Марку Миљанову* (Подгорица, 1993, стр. 39), Марко Б. Рашовић – *Кучи, памтише и паметари* („Комови“, Андријевица 2000, стр. 374), *Хроника 2016*. (Фонд „Марко Миљанов“, Подгорица, 2017, стр. 96), Р. Прелевић – *Записи о Кучима у Богишићевом архиву у Цавтату* (Фонд Марко Миљанов“, Подгорица, 2016, стр. 108), *Музеј Марка Миљанова* (са илустрацијама и грађом), Подгорица, 2017, стр. 96, уредници текста Т. Ђурановић, Л. Мишуровић и М. Радуновић), итд.

19 По ко зна који пут, када је ријеч о науци о науци, показује се у нај-љепшој свјетлости прихватљивост и примјењивост мишљења филозофа Карла Попера који тим поводом пише: „Тако смо дошли до тачке са које науку можемо видјети као величанствену авантуру људског духа. Проналажење увек нових теорија и неуморна испитивања њихових моћи је оно што баца светлост на искуство“.

Академик Радомир В. ИВАНОВИЧ

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ И НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАБОТЫ
МАРКА МИЛЯНОВА ПОПОВИЧА
(Вклад в науку о науки)

Резюме

Последнее исследование является естественным и логическим продолжением ранее опубликованного предисловия «Великая радость творчества» (2016 г.), в которой оно является частью аналитического диптиха. Новое исследование делится на две части: первая относится к «изучение литературы» и базируется на элементах наукометрии и библиометрии, в то время как вторая часть включала в себя «культурные исследования» и посвящена изучению культурной, научной и литературной жизни. Автор последовательно следовал за «точкой пересечения» двух из этих исследований, или «точкой пересечения» парадигматической и синтагматической оси, а также за основной предпосылке намеренной и лингвистической оси, который завершил картину текущего исследования отношения продуктивной и восприимчивым модели за период 1977-2017. года.

Из серии монографий автора исследования выделены литературно-исторические диссертации Й. Чаденовича (1981), который инициировал ряд дискуссий, исследований и экспериментов, фольклорную диссертацию Д. Вучинич-Варги (1982), историческую Й. Холечека (1995), стихологическо-документальную Б. Н. Ивановича, лингвистическую М. Вукчевича (1996) и вымышленную Т. Дюкича (2000), эстетическо-поетическую Р. В. Ивановича (1993), лингвистическую Райки Глушици (1997). Из обсуждений выделенные: историко-литературное исследование - Ж. Дюрковича (1981), фольклорное Л. Зуковича (1988), этическое С. Томовича (1999) и этическое Д. Ичевича (2017). Когда речь идет о сборниках, он выделил некоторых из них, которых он назвал поворотными (шесть сборников «Дни Марка Милянова», 1991-1999), а тут и названная проиллюстрированная монография (1999). Из специальных изданий наиболее важные: *Собрание сочинений*

(*Критическое издание*), 1988-1990, в двух томах, и *Полное собрание сочинений* в семи томах (2017), и, в частности, три книги Поповича - *Послания* (2001), *Три литературных завещаний* (2015) и *Стефан Митров Любича. Марко Милянов* (2017), который подготовила Лидия Томич (2017).

Ключевые слова: методология, утверждение, оценка, монография, исследование, обсуждение, сборники, издания, основа, производные слова, завещанный текст, наука о науке.

Ненад ВУКОВИЋ

Црногорска академија наука и умјетности
Подгорица

НАЈНОВИЈА КЊИЖЕВНОНАУЧНА
ИСТРАЖИВАЊА
ДЈЕЛА МАРКА МИЉАНОВА ПОПОВИЋА
(поводом издања Поповићевих Цјелокупних дјела)

Цјелокупна дјела Марка Миљанова Поповића (1833–1901) у издању Фонда за развој Куча „Марко Миљанов“ Приређивачки одбор је планирао и припремио за реализацију у два кола. У првом колу су ауторска дјела (четири књиге): 1. *Посланице. Примјери чојства и јунаштва* (приредила проф. др Рајка Глушица); 2. *Племе Кучи у народној причи и пјесми* (приредио проф. др Милорад Јеврић); *Живот и обичаји Арбанаса* (приредила доц. др Јелена Башановић-Чечовић); *Проза. есеји. лирски записи. писма. рјечник* (приредио проф. др Живко Ђурковић). У другом колу (три књиге): 1. *Одговори Марка Миљанова у Богшићевој анкети о правним обичајима* (др Радомир Прелевић); 2. *Марко Миљанов у огледалу критике* (академик Радомир В. Ивановић); 3. *Био-библиографија Марка Миљанова* (др Бранка Г. Драгосавац).

Прије готово деведест година (1930) појавила су се први пут цјелокупна дјела Марка Миљанова. Приређивачи ових Цјелокупних дјела Марка Миљанова Поповића прате сва издања, од посебних до цјелокупних и критичких издања; прате шта се догађало приликом сваког издања; шта је све ускраћивано аутору; прате афирмацију писца.

Кључне ријечи: Марко Миљанов, цјелокупна дјела, приређивачи, резултати истраживања дјела М. Миљанова.

Дјело Марка Миљанова Поповића представља дубок засјек у човјеков живот, човјеково биће, превасходно на примеру живота и обичаја племена Куча и сусједних племена. Засјек је у живот црногорског

племена које сусједује са несловенским живљем (Албанцима), а са којим је традиционално у добрим односима и у зајдничком отпору турским освајачима. Његово дјело је и трајни изазов историчарима књижевности, књижевним критичарима, историчарима, етнологима, лингвистима (посебно дијалектолозима), фолклористима, филозофима који се баве етиком итд. Дјело је примјер антизаборава. Један од приређивача каже: „Мотивисан жељом да сачува од заборава одређена лица, догађаје и читав низ врлина, моралних и витешких подвига људи једног времена, кучки војвода латио се пера касно, жалећи што нема 'школе младијех дана'. Иако му неувјежбана рука и тупо перо нијесу пратили вјештину причања, мисао му је проналазила прегршт мотива у животном искуству, корпусу народног стваралаштва (посебно у епској народној поезији), али и у дјелу Петра Другог Петровића Његоша.“ (Ј. Башановић-Чечовић)

Посланице. Примјере чојства и јунаштва као Прву књигу приредила је и предговор написала проф. др Рајка Глушица. *Примјере чојства и јунаштва* Рајка Глушица истиче као најпознатије и до сада најиздаваније дјело Марка Миљанова, иако је сам аутор сматрао да му је најзначајније дјело *Племи Кучи у народној причи и пјесми. Примјери ...* као збирка кратких прича и анегдота без наслова (означавано је само бројевима) први пут је штампана у Београду 1901. године (књигу је тада приредио за штампу Симо Матавуљ, одличан познавалац прилика у Црној Гори). „Приче најчешће почињу (каже Р. Глушица) оним што би се могло сматрати насловом анегдоте (...) а то је најчешће име или имена главног протагонисте: *Милован Јаничин Вујошевић из Брскута река је...* (1); *Марко Ђељошев Затрепчанин сједио је на Корита Отска ...* (2); *Томо Петров Поповић с Медуна удеси...* (3); *Божина Стојанов и Лазо Новаков бјеху...* (26) или временским одређењем догађања радње: *Послије рата везир посијече ...* (14)“ итд. Даље се наглашава да приче могу да почну реченицом или синтагмом која може да врши функцију наслова: *Доста је за освету погинуло љуђи...* (37) „Понекад се нова прича најави на крају претходне или се на почетку истакне веза са претходном анегдотом: *Још један примјер од Лек-Ивана... И ова ријеч Томова лијена је* (4).“ Говори се и о завршецима прича као типизираним формама као што су и почеци, а доживљавају се као закључак, сентенца и поука. Војвода Марко Миљанов темељно је окупиран добротом као

„божјим благом“ како је и апострофирано (Глушица) у предговору *Примјерима*. Слично се доживљава и у епилогу.

„Примјери чојства и јунаштва представљају канонски текст црногорске књижевности чији је утицај на формирање црногорских културних образаца и стереотипа веома велики. *Горски вијенац* и *Примјери чојства и јунаштва* су два текста која су у црногорској култури успоставила култ слободе, чојства, јунаштва, жртвовање личног, па и живота, за опште добро и очување части, вјере и нације, сажето речено: боље погинут главом но образом“ – ове ријечи Рајке Глушице доживљавају се као закључно мишљење о војводи Марку Миљанову и његову етичком систему моделованом у овом тексту. Али, она упућује и на то да Марко Миљанов даје предност чојству које је лапидарно дефинисао као *чувати другог од себе*, док је јунаштво *чувати себе од другог*, а тај однос исказује сликовито максимумом *јунак човјеку коња води*.

У овом раду посебно је посвећена пажња (и истакнут њихов значај) посланицама војводе Марка Миљанова (*Посланица Леки Иванају*, *Посланица сердару Јолу Пилетићу*, *Посланица војводи Пеку Павловићу*, *Посланица честитковићу одобриковићу*, *Посланица књазу Николи*). Све су оне дубоко искрене и задивљује шта се све у њима може препознати и открити.

Познато је да је Марко Миљанов, знаменити јунак, војвода, прво написао најобимније дјело *Племя Кучи у народној причи и пјесми* (како истиче и приређивач ове књиге, професор Милорад Јеврић), али није објављено као прва његова књига. (У овом је издању Друга књига.) Желио је Марко Миљанов да напише историју племена Куча, али на основу чега: докумената, историјске грађе, раније написаних текстова!? Таквих докумената није ни било у његовом окружењу и времену, а уз то, Марко је био једва описмењен човјек, па би за њега пут некаквог научног истраживања био сасвим немогућ, посебно и с тога што је он највећи дио свога живота провео у бурним временима и у сталним борбама и трвењима са Турцима.“ (Јеврић) Историју Куча темељио је Марко Миљанов на причањима, пјесмама и ономе што је сам доживљавао као даљи ток племенске приче и пјесме. Прича се непрестано потврђивала, мало је било мјеста за имагинацију. Преносила се с кољена на кољено петрифицирана прича о *чојству и јунаштву*, о јунацима и бојевима. Друге историје није било. За очеки-

вати је било да ће Марко Миљанов своју историју Куча започети од најстаријих помена Куча, од пресудног догађаја из 1389. године (Косовског боја) и до 1878. године његова времена, коначног осамостаљења (међународног признања) Црне Горе. Јеврић је, цитирајући ријечи Марка Миљанова о томе шта га је „нагнало“ да напише историју Куча, истакао бит жеље и потребе: „... до једино ме нагони то што видим да многи јунаци не само да умријеше тијелом, но и рад њихов умрије који не смије бит заборављен. Зубја истине свијетли многومه на гроб, иште спомена, а ту зубју нико не види. Па ми се заисто чини да ја дугујем онијем јунацима које познајем лично, али о којима сам изблиза чуо говорит.“ (М. Миљанов)

Живот и обичаји Арбанаса (у овом издању Трећа књига, за коју је приређивач, доц. др Јелена Башановић-Чечовић, предговор је насловила: *Умјетничке и научне вриједности дјела Марка Миљанова Поповића*) представља стваралачки завршетак (крај) Марка Миљанова; дуго је на њему радио и допуњавао га до смрти; дуго се и припремао, што се види и из његових контаката са Албанцима и њиховим најугледнијим првацима, „који су оличење моралних принципа и врлина“. „Вођен тежњом да представи један засебан свијет, а иако невичан писаном изражавању, Поповић ниже приче о вриједностима и врлинама Арбанаса, међу којима посебно мјесто даје гостопримству („Ако му у кућу дођеш, част си му приноси...“ „... и пријатеља му ваља светит кâ побратима.“) /...../ И обавеза освете неодољиви је пратилац живота арбанашког народа, коју по потреби спроводе и жене (удовице и самохране), које су спремне да дају и посљедњи грош 'тек дако се част осветом поправи'. Поштење, добротинство, чврстина карактера, важност и обавеза дате ријечи, страх да им „рз“ не настрада, само су неке од особина које посједују Арбанаси.“ (Ј. Башановић-Чечовић). Овдје се наглашава и готово главни циљ аутора „када је у позним годинама, у осами медунској, одлучио да етнографски представи живот Арбанаса, моралне и витешке подвиге Рака и Илије, те издвоји на једној и другој страни принципе који би требало да постану правила узорног живота и владања“ треба да поред живота и обичаја представи менталитет Арбанаса с циљем отклањања многих предрасуда. Наглашено је и ауторово упућивање на међусобно разумијевање и узајамне помоћи арбанашких и црногорских племена.

За полазиште овог издања приређивачу је послужило критичко издање (1990) и сачувани дијелови оригиналног рукописа Марка Ми-

љанова. Приређивач је регистровао, како сам каже, одређена одступања од рукописа и „ситније пропусте критичког издања и исправио их“. Овдје су раздвојене и приповиједне цјелине *Живот и обичаји Арбанаса* и *Српски хајдуци*, које су раније биле обједињене насловом *Живот и обичаји Арбанаса*. Др Радомир Прелевић подсјећа да војвода Марко Миљанов и прије писања дјела *Живот и обичаји Арбанаса* писао о Албанцима, писао је и у *Историји Куча*, истицао је ликове који представљају оличење моралних принципа и врлина – примјери чојства и јунаштва.

Овдје је од посебног значаја упозорење Јелене Башановић-Чечовић на лингвистички аспект: зашто се, на примјер, лингвистичке анализе дјела Марка Миљанова „морају допуњавати и истраживањима из области фолклористике, културологије, етнологије и сл. Али и истраживањима из области лингвостилистике јер је досадашња критика само узгредно поменула особености којима се дјела Марка Миљанова Поповића, нарочито *Примјери чојства и јунаштва*, издвајају и на језичкостилском плану“.

Неопходно је напоменути да се у овом раду истичу и лирска мјеста у дјелу Марка Миљанова, а та се мјеста у критичкој литератури као најбоље пишчево литерарно остварење: „Оно обилује лирским мјестима запажене умјетничке вриједности а успјело их наговјештава лирски фрагмент „Пуста гора и планина“, у којем је, по мишљењу Бранка Поповића, писац премашио биљежнички и дотакао се 'песничког говорног нивоа'.“ (Башановић-Чечовић)

На крају су и напомене приређивача за које приређивач каже да ће „ово издање учинити приступачнијим ширем кругу читалаца, који могу бити различите професије, нивоа образовања и узраста. Истовремено ће им олакшати читање и разумијевање текста чији је језик особен и неријетко ствара тешкоће и језичким стручњацима при интерпретацији појединих језичких црта којима је уобличено посљедње остварење Марка Миљанова Поповића.“

Приређивач Четврте књиге: *Проза. Есеји. Лирски записи. Писма. Рјечник* проф. др Живко Ђурковић предговор је насловио *Родовска и жанровска разноврсност дјела Марка Миљанова Поповића*. Ђурковић с правом истиче одмах на почетку да текстови који су се нашли у четвртој књизи „представљају значајан допринос укупном мозаику књижевног стваралаштва Марка Миљанова Поповића“.

Прво је ријеч о сажетој хроници о племену Братоножићи (*Нешто о Братоножићима*), о њиховом ходу кроз вријеме од четрнаестог до краја деветнаестог вијека. „У тај оквирни рам генерацијског кода кроз вријеме, војвода Марко је, наслањајући се на народна предања ('остала је ријеч', 'чује се и говори') усредредио стваралачку пажњу на догађаје везане за Пеја Станојева из седамнаестог вијека и његове сроднике, те је успио да кроз одабране, а типичне и изразите представнике упечатљиво сагледа и наслика перипетије и трагичне догађаје кроз које је пролазило ово племе.“ (Ђурковић) Истиче се и препознатљиво умијеће усменог приповиједача и одабир најпотреснијих и најзначајнијих догађаја и њихово повезивање са најистакнутијим личностима (какав је Пејо Станојев).

Оно што је сачувано у традицији најбоље репрезентује племе. Ђурковић даље „заокружене наративне цјелине“ убраја у краће приповијетке (*Повратак Црничана и Брунчова освета*), увјерен „да је војвода Марко у таквим краћим прозним облицима показивао завидно умјетничко умијеће“. А кад је ријеч о есеју као врсти „књижевног облика (Ђурковић) на граници између научне аргументације и умјетничке креације (*После мача – перо*), онда се и овај текст војводе Марка може убројати међу те облике са граничног простора науке о књижевности и саме књижевности“.

Ђурковић као неку врсту закључка истиче: „Опјевао је, дакле, знамените јунаке због тога што њихов рад 'не смије бити заборављен', јер тај рад 'њима бесмртност пружа““. Он долази и до закључка, на основу наведених примјера, „да је војвода Марко у овоме тексту постигао кохерентност и јединство између убједљиве логичке аргументације и сликовитог умјетничког исказа“. Овдје се приређивач бави и двама лирским записима између Николе Првог Петровића Његоша и Марка Миљанова Поповића, записима који су „изван основних облика стваралаштва овог аутора“.

Ђурковић се даље бави писмима Марка Миљанова, писмима која за њега имају „спољне карактеристике сличне оним као његове умјетничке творевине“ (мисли се на састављено писање ријечи, употребу малог и великог слова, интерпунктиске знакове, крњи инфинитив итд.) Он сваки сегмент детаљно размарта. У писмима су видне разне појаве између Куча и Братоножића, између појединаца, породичних и брачних неспоразума, писма упућивана Црногорском сенату, писма везана за штампање његових дјела итд. Из писама се види и ангажованост војводе Марка да се сви спорови ријеше на најразумнији начин.

Истакнута је и његова преокупираност ослободилачком борбом у Албанији. Од посебног су значаја писма војводе Марка историчару академику Љубомиру Ковачевићу везано за штампање његових дјела. Узимамо као примјер само један детаљ. „Нарочито су карактеристична два писма из 1897. године, у којима обавјештава (каже Ђурковић) да је тражио податке о своме племену на италијанском и руском језику, те из Арцибискупата скадарскога. Наглашава да се увјерио да се народно предање у потпуности слаже са историјским фактима.“ На самом крају живота написао је Ковачевићу: „Кажи пријатељима у Београду на аманет ви моја Стефа и моја част, и с Богом те – не могу више“. И овдје ће Ђурковић да нагласи ко је био и какав је био Марко Миљанов: „И ова порука је имплицитни показатељ о томе да је његова част, односно људско достојанство, сачувано у његовим дјелима, и то захваљујући истинским пријатељима у Србији, за разлику од цетињске камариле око књаза Николе.“ Мудри Марко Миљанов био је свјестан шта је смртно, а шта бесмртно, како и сам каже: „... јер ми је требало пазити најприје оно што не може умријети, а не оно што мора умријети и што никога разминуло није“.

Све што је ушло у ову књигу, представља пет цјелина, пет цјелина недовољно познатог дијела књижевног опуса Марка Миљанова. С правом тврди Ђурковић: „Они нијесу и не могу бити 'фрагменти', како су их назвали приређивачи критичког издања његових Сабраних дјела из 1990. године. Заправо, сваки од ових текстова понаособ је заокружена и независна цјелина у односу на нека његова друга дјела.“ Мисао о књижевном таленту Марка Миљанова Ђурковић заокружује и реченицом: „Модалитети његовог књижевног талента видљиви су и из датих лирских записа, а посебно из лакоће стварања стихова у епској десетерачкој форми, тако да и у његовим писмима постоје успјеле епске пјесме.“

Љубав Марка Миљанова према човјеку није имала границе. Била је то основна компонента његове племенитости.

На основу анализа Живка Ђурковића да се закључити да је и ова књига (четврта у првом колу) огроман допринос свеукупном сагледавању Марка Миљанова – човјека, јунака, писца!

Одговоре Марка Миљанова у Божишићевој анкети о правним обичајима као Прву књигу у Другом колу Цјелокупних дјела Марка Миљанова Поповића приредио др Радомир Прелевић. Прелевић је уводни текст насловио *Мисија Валтазара Божишића у Црној Гори.*

Аутор полази од тога откуд Богишић у Црној Гори: Млади „... суверен Књажевине Црне Горе књаз Никола сматра да је Црној Гори потребан 'добар земаљски Законик'. Немајући за такав подухват властитог кадра, затражио је помоћ од тада моћне и пријатељске Царевине Русије.“ (Прелевић) Император је врло брзо послао професора Валтазара Богишића. „Др Богишић је цијелу прву годину бављења у Црној Гори посветио својој чувеној *Анкети о правним обичајима у Црној Гори, Херцеговини и Арбанији*. Он ће се *Анкети* вратити 1894. године, допуњујући је новим одговорима. Ово научно истраживање сачувано је у цјелости и представља незамјенљиви извор за проучавање историје државе и права Црне Горе.“ (Прелевић) Прелевић подсјећа и на то да је Богишић у Црној Гори „затекао један једини писани извор права“, односи се на Данилов Законик од 1855. године. Богишићев *Општи имовински законик* проглашен је на Цетињу 1888. године.

Зашто се Богишићева *Анкета* доводи у везу са војводом Марком Миљановим? Прелевић објашњава: „Богишићеви главни 'одговориоци' у току 1873. године били су чланови Сената: војвода Ђуро Матановић за Црну Гору и војвода Марко Миљанов за Албанију. Поред њих на поједина питања одговоре су му давали и сердар Јоле Пилетић, бивши сенатор Видо Бошковић, архимандрит Висарион Љубиша и други. Анкетирање је вршио непосредним постављањем питања и диктирањем одговора писару, осим у случају војводе Марка Миљанова чије одговоре је у цјелости Богишић записао својом руком.“ Ово је темељни знак за то шта су и за Богишића значили одговори мудрог војводе Марка Миљанова. Велика је срећа што је оригинални рукопис *Анкете* сачуван, чува се у Цавтату у Богишићеву архиву. Прелевић закључује и да сви одговори имају карактеристичну форму, форму коју имају текстови који се записују по диктату: сажета форма, обиље правних термина, као Богишићева запажања, коментари одговориоцу, или упућивање на сличан одговор. Упитник Богишићеве *Анкете* имао је 2181 питање. „Богишић је саставио 1766 питања, а осталих 415 питања, односно одговора, односе се на упоређења са одговарајућом одредбом Српског грађанског законика (388 параграфа), Аустријског грађанског законика (7 параграфа) и Општег имовинског законика (20 чланова)“ – каже Прелевић. Овдје сазнајемо и да су „одговорици“ одређивани по препоруци књаза Николе (што се види из Богишићева извјештаја књазу Николи – 22. фебруара 1874: „Ко су били главни одговорници на мном постављена питања, и за Црну Гору и за Арбанију и Херцеговину, Вашој је свјетлости ионако познато, будући да

их Ви сами изволили и назначавати.“). Тако је дошло до ангажовања војводе Марка Миљанова за правне обичаје у Албанији (у племенима Грудни, Хотни и Кастрати). Марко је прихватио да говори о сусједима његових Куча албанским племенима, племенима чије је обичаје добро познавао, а знао је да и остала албанска племена имају исте обичаје. „Јасно је било и тада да је војвода Марко Миљанов најкомпетентнија личност у Црној Гори за обичаје Албанаца, али то је непобитно и са ове временске дистанце.“(Прелевић) Одговоре Марка Миљанова на питања у Богишићевој Анкети први пут је Прелевић објавио као засебну цјелину, онако како се налазе и у Богишићевом архиву.

За овај пројекат и за даља истраживања стваралаштва Марка Миљанова од непроцјенљиве важности је што је овај сегмент духовне активности Марка Миљанова истраживао правник широког знања и научног утемељења, др Радомир Прелевић. О овоме свједочи низ Прелевићевих констатација, почевши и од ове: „Лако је, дакле, замислити тада тридесетдеветогодишњег Богишића како на Цетињу по седам – осам сати свакодневно од априла до децембра 1873. године интервјуише наизмјенично војводу Ђура Матановића, војводу Ђура Церовића и војводу Марка Миљанова читајући им питања, параграфе српског и аустријског грађанског законика, али и одговоре претходног казиваоца, постављајући им потпитања и, на крају, како о свему што је чуо дубоко размишља и, коначно, стрпљиво и прецизно диктира писару или сâм записује правну суштину одговора.“ Прелевић истиче да Богишићева *Анкета о правним обичајима у Црној Гори, Херцеговини и Арбанији* примарно припада корпусу правне науке, али, позивајући се на историчаре књижевности, треба их видјети и као књижевно наслеђе војводе Марка Миљанова. Није тешко „јасно идентификовати дух, језик и стил Марка Миљанова“. Огроман је и трајан траг М. Миљанова и В. Богишића у нашој култури.

Предговор за Другу књигу у Другом колу *Марко Миљанов у огледалу критике* Радомир В. Ивановић је насловио *Велика радост стварања*. Омах на почетку ове студије Радомир Ивановић упозорава да свака врста расправе везане за дјело Марка Миљанова захтијева термилошко цизелирање, а потом и сасвим прецизну употребу књижевно научне терминологије. „Исправност таквог становишта лако је провјерити слијеђењем књижевног и књижевнонаучног развоја у посљедњих четрнаест деценија (1875–2015)“ – каже Ивановић. Велики дио свог научног рада посветио је Ивановић, и даље посвећује, меду-

ском мудрацу и етичару, почевши од монографије (1993. године.) *Реторика човјечности (Морфологија и семантика дјела Марка Миљанова Поповића*. Ивановић утемељено долази до становишта да је Поповићево дјело прикладније, примјереније и функционалније издавати у виду изабраних дјела, јер тада брже и непосредније долазе до изражаја све његове репрезентативне стваралачке особености. „У периоду од 1930. до 2015. године објављено је чак 18 избора.“ (Ивановић). Интересантно је да је Радомир Ивановић, и сам Куч, могао да најмање пажње посвети војводи Марку Миљанову као легендарној личности, нешто више као историјској личности, а највише као даровитом књижевном ствараоцу. Ивановић одлично препознаје и истиче шта је ко од критичара видио, „препознао“, у слојевитом дјелу Марка Миљанова, почевши, на примјер, од Скерлића који је „у Поповићеву дјелу препознао античке премисе једноставности, епске сугестивности и вербалне енергије која спаја савременост са прошлешћу и будућношћу“, „Марко Миљанов је (Скерлићеве ријечи према Ивановићевим наводима) једна од најсветлијих појава наше расе. То је човек о коме би се могле написати читаве психолошке и филозофске студије.“

Доба потпуне афирмације (Ивановићеве ријечи) Марка Миљанова наступило је кад су се у славистичкој науци, поред наших аутора (Сима Матавуља, Михаила Вукчевића, Љубомира Ковачевића, Т. Ђукића, Ч. Митриновића, В. Латковића, В. Џаковића, Ј. Јовановића, М. Ражнатовића, Ђ. Радовића, М. Стојовића, В. Ђерковића, М. Меденице, Р. Ивановића, Ј. Чађеновића, Љ. Зуковића итд.), диљем Европе почеле појављивати студије о његову дјелу. Кад је Ивановић сводио све врсте афирмације писца и дјела, као најзаслужнијег научника који се бавио Марком Миљановим истакао је Јована Чађеновића, „првенствено због акрибично рађене докторске дисертације *Књижевно стваралаштво Марка Миљанова...*“ А кад се ради о утицајима Марка Миљанова на друге, довољан је слједећи примјер из Ивановићеве студије: „Познати лалићолози оправдано тврде да је М. Лалић изабрао два 'учитеља енергије': Његоша као естетички и Поповића као етички узор, на што указује и Б. Поповић у студији *Марко Миљанов у делима Михаила Лалића*“.

Радомир В. Ивановић на њему својствен начин у овој студији афирмише непролазну снагу дјела Марка Миљанова полазећи од критике као предуслова књижевног развоја, преко почетне афирмације писца и дјела до доба пуне афирмације, и све до специјалистичких тумачења и разумијевања.

Предговор за Трећу књигу у Другом колу *Био-библиографија Марка Миљанова*, Бранка Г. Драгосавац је насловила *Човјек, чојак и јунак за сва времена – Марко Миљанов Поповић*. У овом раду темељито постављеном лако се прати развојна линија, прије свега духовна, Марка Миљанова, с наглашеном 1856. годином кад је Марко постављен за перјаника књаза Данила. Цетиње ће младом Кучу омогућити да се сусреће са многим значајним личностима везаним на разне начине за Црну Гору (Валтазар Богишић, Лаза Костић, Симо Матавуљ, Љубомир Ковачевић и др.) Неустрашиви јунак, снажног духа, многим је био велика инспирација и извор података. Његово дјело и Цетиње отворило му је и могућности путовања у Италију, Аустрију, Србију.

Овдје се слиједи и пут настанка Маркових родовски и жанровски разноврсних дјела. „Најприје их је диктирао писарима, а касније је полако почео самостално да их испишује и допуњава све до краја живота, већ тешко болестан.“ (Драгосавац).

Перманентно расте интересовање за дјела Марка Миљанова, дјела која припадају различитим областима умјетности и науке. „Појава Марка Миљанова Поповића и његових дјела и исцрпна истраживања трају пуних четрнаест деценија (1876–2016). Његовим животом, херојством, јунаштвом, чојством и књижевним радом бавили су се многи научници, историчари, историографи, археолози, књижевници, књижевни критичари, лингвисти, етнологзи и други прегаоци током XIX, XX и XXI вијека“ – наглашава Драгосавац. Она марљиво прати штампање сваког дјела Марка Миљанова. Прати и праћење тих дјела, почевши од најзначајнијих његових биографа: „Један од Поповићевих најзначајнијих и првих биографа био је Јозеф Холечек, који је 1882. године, приликом посјете Црној Гори, упознао и Марка Миљанова и у својој монографији *Црна Гора у миру II* (1883), посветио му сепарат од осамдесет страница.“ (Драгосавац)

Бранка Г. Драгосавац на одређени начин наглашено сажима тврдње истраживача да М. Миљанов није желио да пише 'умјетничко дјело' већ је своје радове заснивао на истинитим историјским догађајима, испишујући их без литерарних интервенција, идеализованих личности, без додавања, не описујући цјеловите догађаје, већ само поједине тренутке и бојеве, оне који су могли послужити као примјери (узори) другима. Она истиче још један значајан податак везан за личност Марка Миљанова, а то је да је послје његове смрти 1901. године објављено 30 некролога.

Бранка Г. Драгосавац марљиво прати и коментарише сваки био-библиографски податак везан за Марка Миљанова и за раније израде селективне и свеобухватне био-библиографије. Овдје је неопходно истаћи неке закључке до којих је документовано дошла Бранка Драгосавац кад је ријеч о животу Марка Миљанова, етичкој парадигми, јунаку, писцу, мотивима његова стваралаштва, језику његових дјела, дјела о којима је писало преко пет стотина аутора, приређивача, критичара, историчара итд: „Био-библиографија Марка Миљанова је веома значајна за сагледавање његовог рада, јер је према броју библиографских јединица четврти дио библиографије *Литература о писцу*, чак десет пута обимнија од прва три дијела *Библиографије*, односно да су текстови о њему и његову раду и дјелу вишеструко премашили сам пишчев опус.“

Послије читања и анализе уводних текстова седам аутора (Рајка Глушица, Милорад Јеврић, Јелена Башановић-Чечовић, Живко Ђурковић, Радомир Прелевић, Радомир В. Ивановић и Бранка Г. Драгосавац) врских познавалаца живота и дјела војводе Марка Миљанова Поповића стиче се прави утисак шта ново доноси ово штампање његових цјелокупних дјела, које се новине уносе у истраживања, шта показују и на шта све упућују закључци до којих се долазило.

Велика радост читања стваралаштва Марка Миљанова и резултат прегалачког истраживачког рада најбоља је потврда оправданости подухвата Фонда за развој Куча „Марко Миљанов“.

Nenad VUKOVIĆ

LATEST LITERARY SCIENTIFIC RESEARCH ON THE
WORKS OF MARKO MILJANOV POPOVIĆ
(On the Occasion of the Publication of Popović's Complete Works)
Summary

All the works written by Marko Miljanov Popović (1833 - 1901), published by the *Marko Miljanov Fund Aimed at Development of Kuči*, were planned and prepared by the Organizing Committee for realization in two rounds. The first round comprises the author's works (four books): 1. *Epistles. Examples of Humanity and Bravery* (edited by Rajka Glušica, full professor); 2. *The Kuči Tribe in Folk Stories and Poems* (edited by Milorad Jevrić, full professor); *Life and the Customs of Albanians* (edited by Jelena Bašanović-Čečović, associate professor); *Prose. Essays. Lyrical records. Letters. Dictionary* (edited by Zivko Djurkovic, full professor). The second round consists of the three books: 1. *Marko Miljanov's answers on Bogišić's survey regarding legal customs* (Radomir Prelević, Ph.D.); 2. *Marko Miljanov in the Mirror of Criticism* (Academician Radomir V. Ivanović, PhD); 3. *Bio-bibliography of Marko Miljanov* (Branka G. Dragosavac, PhD).

Almost ninety years ago (1930), all the works written by Marko Miljanov were published for the first time. The editors of these Complete Works by Marko Miljanov Popović worked on all editions, from the special edition to complete and critical ones; kept track of what happened during each issue; as well as the issues denied to the author and followed the affirmation of the writer.

The works of Marko Miljanov Popović represent a deep cut into man's life, man's being, primarily on the example of the life and customs of the Kuča tribe and neighboring tribes. They represent a cut in the life of the Montenegrin tribe that is adjacent to the non-Slavic population (Albanians), and with which it is traditionally on good terms and, especially, when it comes to the resistance to the Turkish invaders. His work is, also, a lasting challenge to literary historians, literary critics, historians, ethnologists, linguists (especially dialectologists), folklorists, philosophers who deal with ethics, etc. They are true and vivid examples of anti-forgetfulness.

Keywords: Marko Miljanov, complete works, editors, research results of the work written by M. Miljanov.

Rajka GLUŠICA
Filološki fakultet Nikšić

DRUGA ZBIRKA NARODNIH JUNAČKIH PJESAMA STEVANA DUČIĆA (JEZIČKO-STILSKA ANALIZA)

U ovom radu autorka se bavi zbirkom pjesama *Junačke narodne pjesme iz Crne Gore, Brda i Hercegovine* koju je Stevan Dučić sakupio, zapisao od narodnih guslara-pjevača i predao 1912. godine na čuvanje Srpskoj kraljevskoj akademiji u Beogradu. Ove 2017. godine pjesme iz Dučićeve zbirke su ugledale svjetlost dana i prvi put štampane u izdanju Fonda za razvoj Kuća „Marko Miljanov”. Pjesme iz zbirke u radu se razvrstavaju po kazivačima, hronotopima, temama, motivima, umjetničkoj vrijednosti. Posebna pažnja autorke posvećena je jezičko-stilskoj analizi pjesama, stilskim figurama tipičnim za narodnu epsku deseteračku poeziju, ustaljenim i klišeiziranim počecima i završecima pjesama, epskim formulama ili stajajim mjestima, leksikom i frazeologijom i drugim sredstvima i postupcima kojima se postiže stilogenost i estetska vrijednost pjesama.

Ključne riječi: Stevan Dučić, narodne epske pjesme, jezičko-stilske odlike, stilske figure, frazeologija, stilogenost

Uvod

Iz rukopisne zaostavštine sa polica Etnografske zbirke Arhiva Srpske akademije nauka i umjetnosti i nakon više od vijeka, ove je godine štampana zbirka od 34 deseteračke pjesme pod naslovom *Junačke narodne pjesme iz Crne Gore, Brda i Hercegovine* koju je Kuć Stevan Dučić (1874–1918) sakupio, zapisao od narodnih guslara-pjevača i predao 1912. godine na čuvanje Srpskoj kraljevskoj akademiji u Beogradu. Prije ove zbirke epskih pjesama iz zaostavštine Stevana Dučića štampana je i zbirka pod naslovom *Junačke narodne pjesme iz brdskog plemena Kuća u Kr. Crnoj Gori* objavljena je u Podgorici 2008. godine. U toj zbirci kako se iz naslova može

vidjeti sadržane su samo pjesme iz Kuča¹, njih 67. Ovim dvjema zbirkama junačkih pjesama sa sto i jednom zapisanom pjesmom Stevan Dučić se pridružuje znamenitim sakupljačima i zapisivačima usmenog narodnog stvaralaštva Simu Milutinoviću, Petru II Petroviću Njegošu, Vuku Karadžiću, Valtazaru Bogišiću, Marku Miljanovu i drugim vrijednim sakupljačima. Vojvoda Marko Miljanov je posebno uticao na Dučića jer je on kod vojvode „proveo duže vrijeme... pomažući mu oko sakupljanja i ispisivanja onih narodnih pjesama i narodnih predanja koja su u Markovim delima objavljena” (Erdeljanović 1998: XI) i došao do prvih saznanja o kučkoj tradiciji, narodnoj poeziji i običajima.

Pored rukopisa dvije zbirke narodnih junačkih pjesama, te 1912. godine Stevan Dučić je Srpskoj kraljevskoj akademiji predao još: 1. obimnu etnografsku monografiju *Život i običaji plemena Kuča* koju je uredio Jovan Erdeljanović, a Akademija štampala 1931. godine, da bi izdavačka kuća CID iz Podgorice štampala fototipsko izdanje 1998. godine; 2. rukopis romana o velikom kučkom junaku Iliji Turovom Ljuljanoviću koji je objavljen je 1997. godine u izdanju Kulturno-prosvjetne zajednice Podgorice; 3. monografiju o govoru Kuča i 4. *Rječnik Kuča*. Ovim rukopisima navedenim pod 3. i 4. zaposleni u SANU nijesu mogli da uđu u trag, tako da su to za sada dva jedina Dučićeva rukopisa koja nijesu objavljena. Bilo bi veoma važno da se i oni pronađu i prirede za štampu jer podaci koji su u njima registrovani i prezentirani bili bi veoma značajni za nauku o jeziku (dijalektologiju i istoriju jezika) u Crnoj Gori i šire. Naročito je važno prikupljeno leksičko blago u *Rječniku Kuča*, ako se zna da bi to bilo prvo leksikografsko djelo koje popisuje leksiku govora jednog crnogorskog plemena koja se koristila prije više od jednog vijeka. Jovan Erdeljanović svjedoči da je Dučić i u monografiju o životu i običajima Kuča unio veliki broj njemu sasvim nepoznatih narodnih riječi koje su mu, kao uredniku, predstavljale veliki problem i za koja je tražio objašnjenja od poznanika iz Crne Gore: A. Jovičevića, Đ. Rašovića, T. Oraovca, I. Zlatičanina i drugih (Erdeljanović 1998: XII). Pretpostavljamo da su te Erdeljanoviću nepoznate narodne riječi, uz mnoge druge, bile semantički definisane i rastumačene u Dučićevom *Rječniku Kuča*.

¹ Vojvoda Marko Miljanov je u svom djelu *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi* sakupio 36 junačkih narodnih pjesama iz Kuča, od kojih su neke, prema Dučićevom mišljenju pretrađene od vojvode, dok je Dučić zapisivao pjesme bez intervencija, pa se po tim pjesmama može „ocijeniti narodna poezija” ali i „istorija nekih događaja burne plemenske prošlosti”, (Dučić 1998: 422).

O pjesmama

Zbirka *Junacke narodne pjesme iz Crne Gore, Brda i Hercegovine* sadrži 34 narodne pjesme sa 10 891 stihom, hronološki su raspoređene u rasponu od dva vijeka, od 1680. do 1860. godine. Od toga su 33 junačke deseteračke pjesme i jedna tužbalica, kako ju je zapisivač nazvao „naričaljka”, u kojoj se žale poginuli junaci crmničkoga sela Karuča. Događaj iz naslova većine pjesama datiran je godinom dešavanja, a kada pjesnik-pjevač nije siguran koje godine se zbio događaj, ispod naslova stoji aproksimativno određenje godine iskazano konstrukcijom predloga *oko* i genitiva temporalne jedinice.

Za razliku od prve, u ovoj zbirci junaci i hronotopi nijesu samo kučki već se u pjesmama opjevavaju događaji i epski junaci sa prostora čitave Crne Gore: Crmnice, Cuca, Nikšića, Golije, Rovaca, Pipera, Drobunjaka, Bara, Rudina, Grahova, ali i oni van njenih granica kao u pjesmi *Pogibija age Bišćanina i Istraga Mateljevića*.

Stevan Dučić je zapisivao i podatke od koga je prepisao koju pjesmu. Najbrojnije su pjesme koje je prepisao iz rukopisne zbirke kapetana Petra Mihaljevića Gluhodoljanina, njih jedanaest, sve su tematski vezane za Crmnicu i okolinu (pjesme pod rednim brojem 11, 14, 15, 20, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 33). U jednoj crtici na kraju pjesme *Udarac Turaka na Crnicu* (12) Dučić kaže da je iz rukopisa P. Mihaljevića prepisao ovu pjesmu i još trinaest drugih pjesama iz Crmnice, što bi bilo ukupno 14 pjesama. Tri pjesme (pod rednim brojem 1, 2 i 21) u ovoj zbirci nemaju određenje porijekla, tako da su možda i ove tri pjesme preuzete iz pomenute Mihaljevićeve rukopisne zbirke. Posebno se to može tvrditi za pjesmu pod rednim brojem 21 jer su njena tematika i događaji o kojima pjeva vezani za Crmnicu i Crmničane.

Pet pjesama i to one koje su tematski vezane za teritoriju sjeverozapadne Crne Gore: Rudine nikšićke, Golija, Grahovo i Drobunjak, Dučić je prepisao od Jefta Žugića sa Mljetička. To su pjesme pod rednim brojem 4, 5, 9, 17 i 18, među kojima je najduža pjesma u cijeloj zbirci, a to je *Pogibija Smail-age Čengića u Drovnjacima* koja ima 815 stihova. Od Milovana Milišina Vujovića iz Pipera zabilježio je četiri pjesme pod rednim brojem 22, 23, 24 i 31 vezane za crnogorsko pleme Pipere, njihove bojeve sa Turcima, ali i sa Rovčanima u pjesmi *Udarac Rovčana piperskim pastirima u Kamenik*. Bojeve među crnogorskim plemenima pjesnik-pjevač redovno osuđuje kao štetne i pogubne. Navodimo jedan od primjera: *svadala*

se velika plemena / i bracku su krvcu prosipali / i sladili okolo krvnika" (23. 405–7)².

Takođe, četiri pjesme prepisane su i od Nahoda Ramova Mekića, kako Dučić kaže „muhamedanca i emigranta u Crnu Goru”. To su pjesme pod rednim brojem 7, 13, 16 i 19 tematski vezane za Nikšić, Grahovo, Kolašin i Moračane i sa donekle drugačijom perspektivom i odnosom prema turskim junacima od ostalih kazivača. Od Jovana Jankovića Crnogorca iz Soko Banje prepisao je tri pjesme pod rednim brojem 6, 8 i 10, od kojih je jedna i o čuvenom crnogorskom junaku Nikcu od Rovina koji je *junak od junaka, da boljega nema na svijetu* (8. 240). U ovoj pjesmi se Nikčevo junaštvo i sposobnost glorifikuje i od samih neprijatelja, jedan od njih kaže: *Što je junak Nikac od Rovina, / njemu druga Crna Gora nema, / grdne će ve povratiti Turci* (8. 320–22). Slijede stihovi koji su gradacija u odnosu na prethodne, iskazani takođe, od protivnika Nikčevih:

Ja poznajem Nikca od Rovina,
s njim sam ovce napored čuvao,
u ajdučke čete srijetao,
junaka ga na svijetu nema!
Čitavu bi dočekao vojsku
Dok priskoče njemu Crnogorci (8. 275–6).

Poetski su veoma uspješni stihovi u kojima se Nikac zbog svoga junaštva, hrabrosti i sposobnosti “stići i uteći” poredi sa zmajem čije tragove i kretanje ni sam đavo ne može pratiti: *Al se Turčin ludo prevario, / er ni đavo potrevit ne znade, / đeno spava od oblaka zmaje* (8. 422–3).

Po jednu pjesmu Dučić je zapisao od Alekse Rakovića – *Pogibija age od Meduna* (pod rednim brojem 3), od Šaba Vuletića je zapisao kraću epsku pjesmu od svega 126 stihova – *Udarac Zećana Hotima i Kastratima...* (11), od Đoka M. Radulovića iz Kuća prepisao je pjesmu *Pogibija Ameta Bauka...* (28). I na kraju posljednju pjesmu, najkraću sa samo 123 stiha, pod naslovom *Naricanjka za raznovremenim pogibaocima crničkoga sela Karuča* zapisao je od četnoga oficira u penziji Mila Novakovog Boškovića sa Karuča.

² Pri navođenju stihova iz pjesama obilježavaćemo u zagradi na prvom mjestu redni broj pjesme 1–34, a nakon tačke i broj stiha, tako da se svaki navod može lako naći i provjeriti u originalnom kontekstu.

Po semantički najopterećenijim riječima iz naslova pjesama možemo lako iščitati koje su teme epskih pjesama iz Dučićeve zbirke i o čemu one pjevaju. Ključne riječi u naslovima su: udarac (javlja se u 13 naslova), pogibija (10), boj (4), osveta (3), četovanje (1), istraga (1) i plijen (1), dakle, sve same teme iz junačkih i teških vremena borbe za slobodu i opstanak života: napadi, bojevi, pogibije i herojski podvizi dostojni da se opjevaju kroz junačku narodnu pjesmu i tako sačuvaju u kolektivnoj memoriji.

Najfrekventnija imenica u naslovima je *udarac* u značenju *napad*, a pjesme sa takvim naslovima opjevavaju napade nekih junaka i četa na neprijateljsku imovinu i teritoriju. U samom naslovu pjesama naći ćemo podatke ko vrši napad i na koga, tj. ko su glavni protagonisti sukoba, ali veoma često i mjesto gdje je napad izvršen, na primjer: *Udarac nišićske čete Muju Dakoviću u Grahovo, Udarac Zećana Hotima i Kastratima u Koraćicu kod Humskoga blata...* Po temi, radnji i motivima slične ovima su i pjesme koje imaju u naslovu lekseme *plijen*, kao npr. *Plijen kolašinske stoke na Savicu* (13). Najveći broj pjesama sa leksemom *udarac* u naslovu prikazuju napade na tuđe posjede i imovinu sa glavnim ciljem otimanja i plijenjena stoke koja je bila blago od kojeg se živjelo. Junaci su otimali ili branili stoku i tako su nastajali sukobi i ljudske žrtve. Tako su u ovoj pjesmi Brđani napali kolašinske Turke na vodi Savici i plijenili hiljadu ovaca. Interesantan je hiperbolisani odnos snaga u pjesmi: na napadnutog Ahmeta Pepića i njegovih devet pastira udara „hiljada mrkije Brđana”, pretežno je obrnuto crnogorski junaci sami ili sa malom četom bore se ravnopravno sa na desetine puta brojnijim neprijateljem. Razlog možda leži u činjenici da je ovu pjemu Dučić prepisao od jednog „muhamedanca” Nahoda Ramova Mekića koji je svakako želio da istakne junake svoje vjere i njihovu hrabrost.

Seдам pjesama ima u naslovu pojam *pogibija* i one pjevaju o tragičnom kraju junaka: *Pogibija medunskoga age Asan kapetana, Pogibija age od Meduna, Pogibija braće Pecirep Lazareve, Pogibija Ameta Bauka...* Zbirka sadrži i pjesmu o pogibiji čuvenog Smail-age Čengića koju je osim narodnog pjevača opjevao i znameniti hrvatski književnik Ivan Mažuranić. Tri pjesme nose u naslovu leksemu *osveta*, misli se na fenomen krvne osvete³ koji je u ratničko-herojskom modelu kulture veoma prisutan i va-

³ Krvna osveta je običaj tipičan za nedovoljno razvijena društva kada se konflikt između dvije porodice ili dva plemena započet ubistvom člana jedne grupe nastavlja međusobnim ubijanjem muških članova. Krvna osveta je u 19. vijeku zabranjena zakonom u Crnoj Gori.

žan regulator ponašanja članova kolektiva. Krvna osveta je običaj veoma prisutan u crnogorskom i albanskom narodu. „Ko se osveti ka da se posveti” je maksima koja je pokretala na akciju i izazivala brojne sukobe i pogibije. U dvije varijante pjesme *Pogibija i osveta braće Pecirep Lazareve* pjeva se o tome kako su nikšićki Turci ubili Rada i Bogdana dva brata Pecirep Lazara i kako ih je on osvetio. U drugoj verziji pjesme sa istim naslovom pojavljuje se i Milonjić ban junak iz *Gorskog vijenca*.

Četiri pjesme u ovoj zbirci nose u naslovu kao semantički najopterećeniju riječ *boj*, pored koje se navode učesnici oružanog sukoba i mjesto na kojem se borba odvija: *Boj Pipera i Podgoričana oko Vezirova mosta*, *Boj Pipera i Podgoričana u Malo Brdo*, *Boj Crničana i Turaka u Sutorman i Boj Crničana i Turaka za Sutormanom*, dakle crnogorska plemena Piperi i Crmničani s jedne strane i Turci s druge strane. Turci su inače glavni neprijatelji u ovim pjesmama, protivu njih se bore crnogorska i brdska plemena, ali i ostali porobljeni narodi. Samo je jedna pjesma sa strašnom riječju *istraga* u naslovu, riječ čija semantika označava gašenje, nestajanje jedne porodice i ta pjesma govori o pogibiji svih muških članova porodice Mateljevića, pa čak i malog djeteta od godinu dana. Vinovnik istrage i izdajnik je Vlahović Miloš, ujak braće Mateljevića, kojeg na kraju sam paša pogubi zbog surovog obračuna sa članovima sestrine porodice, a naročito zbog ubistva djeteta, jedinog preostalog muškog potomka porodice Mateljevića.

Poslednja 34. pjesma u zbirci nije epska, već više spada u žanr tužbalica što i sam naslov pokazuje: *Naricaljka za raznovremenim pogibaocima crničkoga sela Karuča*. Veoma emotivna i lijepa tužbalica koja počinje uspjelom slovenskom antitezom kojom se iskazuje jačina bola i tuge mlade djevojke, *od viteške kuće Boškovića*, iz Karuča koja oplakuje i žali svoga roditelja i braću, a onda u tužbalici nabraja sve poginule od Turaka, šezdeset mladih momaka, *a junaka kao oklopnika*. Tješi je vila riječima da ne treba plakati za junacima koji su se zamijenili i osvetili i time trajni spomen ostavili.

Motivi koje registrujemo u pjesmama ove zbirke tipični su za junačku narodnu poeziju, osim dva motiva koja registrujemo u pjemi *Udarac banu Marijanu u Rudine nišićske*. U ovoj nedugoj (svega 262 stiha) ali strašnoj i emotivnoj pjesmi imamo dva posve neobična i netipična motiva, jedan od njih je kasapljenje tijela pogubljenog protivnika u dvoboju, a drugi je samoubistvo glavnog junaka. Glavnom junaku pjesme, banu Marijanu Turci posijeku jedinoga preostalog dvanaestogodišnjeg brata, dok je Marijana savladao san. Lijepa je slika kada orao krstaš budi usnulog bana da mu ukaže na nesreću koja se desila i način na koji je dočarana čvrstina banovog sna i

snaga njegovog daha: *Koliko je sanak utvrdio / kad od sebe paru ispuštaše / sve uz jelu grane uzdižaše. / Kad u sebe paru udišaše / k sebe jeli grane savijaše* (4. 145–149).

Kad je ban Marijan našao posječenog brata „tad u bana puče srce živo”, kreće u potjeru za Turcima, sustigne ih i obraća se krvniku riječima punim očaja i bola, poput tužbalice:

„Četovođo, Brđanine Tošo,
Okreni se da ti vidim lice!
Brđanine, Boga ne vidio,
osam si mi brata pogubio,
svakojemu glavu otkinuo.
Danas si mi oči izvadio,
devetog mi brata izgubio,
s kim je bane provodio dane
i gradio volju za nevolju.
Okreni se da ti vidim lice,
da poznađem brackoga krvnika,
koji mi je srce izvadio
i bijeli svijet zatvorio!“ (4. 195–207)

Ban ubija puškom devetostrukog krvnika, posječe mu glavu, „koturne je niza stranu“, pa obuzet strašnim bijesom i bolom za zvjerski ubijenim i za borbu nedoraslim bratom, ban kasapi tijelo protivnika: *Ni tu banu dosta ne bijaše, / no krvniku komati tijelo, / kasapi ga u sitne komade* (4. 233–35). Ovim nejunačkim postupkom velikog junaka dovodi se do kulminacije banova žeđ za osvetom, bijes i mržnja prema krvniku. Sličan motiv imamo u Homerovoj *Ilijadi* kada razbješnjeli Ahil nakon dvoboja vuče oko grada tijelo ubijenog Hektora, iskaljujući bijes nad mrtvim protivnikom koji mu je ubio najboljeg prijatelja Patrokla.

Turci prestravljeni od tog prizora bježe „bez niđe obzira“, ban ih goni i posiječe petnaesticu, ostale rastjera po gori. Kad je ugasio žeđ osvete i sahranio brata, ban skrhan bolom, beznađem i samoćom odlučuje da se ubije. Samoubistvo junaka u epskoj poeziji je rijetkost, ban Marijan nije mogao da preboli bratski izgub, naročito pogibiju najmlađeg brata, sveti braću, pa ubija sebe. Bratski izgub nije mogla da podnese ni sestra Batrićeva, ali njen čin se pravda činjenicom što je žena, što u patrijarhalnoj kulturi znači da je slaba i emotivna, pa nije mogla „odoljet žalosti“. Njen čin je i izraz sestrinske ljubavi i privrženosti izuzetnom bratu koji je bio „soko sivi“ i „junak pod krilima“. Suicid sestre se opravdava veličinom

izguba i diže cijenu poginulom bratu, što potvrđuju riječi kneza Rogana: *Nevolja je, braćo, da s' ubije! / Kam bi crka od ove žalosti, / a ne setra za onakvim bratom, / e predivan bješe, jad ga naša!* (*Gorski vijenac*, 2030–33)

Jezičko-stilska analiza pjesama

Po zapisima i bilješkama na kraju pjesama možemo zaključiti da je za Stevana Dučića bilo veoma važno da pjesme koje zapisuje budu što vjernije stvarnim događajima, tj. historiji. Iz toga razloga nije ništa u njima mijenjao, nego ih je zapisivao onako kako ih je čuo ili našao, komentarišući ponekad varijante pjesama po tom kriterijumu vjerodostojnosti. Dučić je bio svakako svjestan i „poezije” u pjesmama koje je zapisivao. Danas kada se u narodnim junačkim pjesmama, kao i svakom drugom književnom tekstu, cijeni prije svega estetska dimenzija, možemo konstatovati da su pjesme ove zbirke znatnih umjetničkih kvaliteta, da u njima nekad nadvladava poezija nad historijom⁴, naročito u pojedinima. Estetski kvalitet pjesama zavisi od darovitosti pjesnika-pjevača od koga su pjesme zapisane. Kako je Stevan Dučić zabilježio od koga je koju pjesmu prepisao, ljepotom i estetskim kvalitetima se izdvajaju pjesme koje je zapisao od Jefta Žugića sa Mljetička.

Što se tiče jezičkih karakteristika ovih pjesama u njima su zastupljene odlike zavičajnih narodnih govora pjesnika-pjevača, a to su ijekavski štokavski crnogorski govori sa osnovnom zamjenom jata u dugim slogovima refleksi *ije* (*vrijeme, plijen*), a u kratkim *je* (*mjesto, vjera*), sa dvosložnom zamjenom jata u nastavcima zamjeničko-pridjevske promjene (gradom *nišićskijem* (5. 255), *prijekijem* putem (5.391), sa jotovanim suglasnicima *d* i *t* (*đevojka, đeca, ćerati*), ali i nejotovanim labijalima (*vjera, pjesma, bježati, mjesto*). Neke od fonetsko-fonoloških odlika su: vokalska grupa *ao* kontrahuje se u pravcu vokala *a* (*reka, doša, ka*), umjesto pokretnog vokala *a* kod priloga javlja se vokal *e* (*sade, tade*). Suglasnik *h* se gubi (*alal, ajde*), čuva (*hitati, odmah*) ili se supstituiše sa *g* ili *k* (*bjegu, ktio*); suglasnička grupa *hv* se ponekad čuva u rukopisu (*zahvali se, uhvatio*), zamijenjuje se suglasnikom *f* (*zafali se, ufatiše*), ili *v* (*povataše, privati se*). Frekventna je supstitucija suglasnika *g, m, v, n, d* u riječima (*mejdan, tavan, jamno, šemluk, goj i god*). Partikula *zi* je prisutna u dativu i lokativu lične zamj. 3. l. ž. roda jed.

⁴ Poznata je opservacija da je u crnogorskim epskim pjesmama ima više historije nego poezije.

(*njojzi*), a akuzativ te lične zamjenice javlja se u obliku *ju* (*da ju vidi*). Asimilacija suglasnika po mjestu tvorbe prelazi granicu riječi u slučajevima predloga *s* ispred prednjonepčanog *nj* iz zamjenica: *š njim, sa š njima, š njom*.

Navodimo i neke od morfoloških osobenosti: upotreba dijalekatskih oblika dativa i akuzativa ličnih zamjenica 1. i 2. lica množine *ni, ne, vi, ve* umjesto *nam, nas, vam, vas*: *sijeku ni pastirima glave* (31. 49), *bi ne mogli opaziti Piperi* (31. 115), *kad ve takve porodila majka* (31.125). Akuzativne oblike ličnih zamjenica 1. 2. i svakog lica *mene, tebe, sebe* upotrebljavaju se i u dativu i lokativu. Česta je upotreba pridjeva neodređenog vida (*put bijela sela, zelenu katunu, dobra glasa, svijetla obraza*), pa i pridjeva sa turskim sufiksom *li* (*sojli, arli*). Infinitiv je češći bez finalnog *i* (*posjeć, izić*) ali najčešće metrika odlučuje koji će se oblik infinitiva upotrebiti. Predlog *kroz* se javlja u obliku *proz*. Sam Dučić se u fus-notama osvrtao ne pojedine oblike i značenja riječi, određivao ih kao neobične, ali da se tako koriste u nekom plemenu ili kraju odakle je pjesma.

Usmeni deseterački stih narodne pjesme je forma koja uslovljava autora u izboru motiva i izražajnih sredstava, „izrazito je težak, kanonizovan i zatvoren“ (Petković 1999: 7–66). Narodni pjesnik ima precizan model po kojem stvara pjesmu, ustaljene rečenice, stilske postupke, ukrase i sve ono što pamti i reprodukuje, ali i kreativnost kojom stvara novo i od koje umnogome zavisi ukupan estetski utisak pjesme. Taj precizni model pjesme ogleda se u formulama i epskim stereotipima koje pjevač mehanički ponavlja. Takvi su uobičajeni počeci, završeci pjesama, dijaloz, opisi junaka, spremanje junaka u boj ili na put, opisi ženske ljepote, opisi bojeva, leksika, jezičke konstrukcije i frazeologija pod kojom se prije svega podrazumijevaju ustaljene sintagme i rečenice koje se često ponavljaju, a ne samo idiomatski izrazi.

Sve pjesme ove zbirke Stevana Dučića počinju uobičajenim klišeiziranim počecima: *Zafali se ..* (1, 33) neko se pohvali da će učiniti nešto i to bude dalje predmet radnje pjesme; *Knjigu piše...*(2, 18, 21, 32) uvod u radnju postiže se obraćanjem pismom u kojem se obično traži ispunjenje nekog zahtjeva; *Četa se je podignula mala* (9, 11, 20, 30), ovako obično počinju pjesme koje imaju u naslovu udarac, plijen, boj; *Bijela je klikovala vila* (14, 15), vila se javlja kao glasnik koji nas uvodi u radnju pjesme; *Piju vino...* (24, 26, 27) obično glavni junaci uz prijateljski razgovor u kojem se najavljuje glavna radnja; *Sanak snila...* (17) junak ili junkinja pjesme pričaju san koji predstavlja nagovještaj budućih događaja, uglavnom negativnih po onoga koji sanja. Poseban, netipičan početak ima pjesma o

banu Marijanu u kojem se kontrastivnim opisom prirode slušalac uvodi u radnju:

Durmitor se ponosi snijegom,
a Ivica zelenijem listom,
a Rudine travom i cijećem.
U Rudine hiljadu ovaca,
kod ovaca bane Marijane (4. 1–5).

I završeci pjesama su uobičajeni i tipizirani. Obično se potvrđuje istinitost opjevanih događaja ili se pak, ostavlja izvjesna sumnja u istinitost pjesme. U tom slučaju pjevač-guslar se pravda da on samo kazuje onako kako je čuo od drugih:

Bog će znati je li tako bilo, / ja sam tako čuo od drugije, / kako čuo, tako vama kažem (1. 404–406); *To je bilo kad se je činilo / nama vođe mir i zdravnje bilo* (5. 539–540); *To je bilo, istina je bilo / nama, braćo, mir i zdravlje bilo* (8. 530–531; 33. 213–214); *To je bilo, istina je bilo* (13. 389; 15. 244; 18. 815).

Samo jedna pjesma u ovoj zbirci počinje potpunom slovenskom antitezom. To je posljednja 34. pjesma *Naricaljka za raznovremenim pogibocima...* čiji je početak jedna veoma uspjeta, autentična i slikovita slovenska antiteza koja formom i značenjem ispunjava trodjelnu shemu tipičnu za ovu stilsku figuru⁵:

Ali vihor od planine duva / te sva ječi gora i planina, / odjekuju zelene du-brave, / al' je soko tiče pogubio / pa cikoće goru premećući, / ali vila druga-ricice traži, / klikujuć gorom i planinom. / Niti vihor od planine duva, / nit je soko tiče pogubio, / niti vila drugarice traži, / nego tuži lijepa djevojka, / cura mlada od sela Karuča, / iz Crmnice, sa dno Sutormana, / od krvave kuće Boškovića, / u Sutorman, zelenu planinu / čuvajući prebijeje ovce (34. 1–16).

⁵ Slovenska antiteza se definiše kao figura kojom se „u obliku pitanja ili neposredne konstatacije nabraja nekoliko predmeta ili pojava od kojih svaka ima nešto slično s predmetom koji se poredi; zatim se svi ti predmeti i pojave ponovo nabrajaju istim redom, ali u obliku negativnog odgovora, da bi se na kraju izričito iskazala pojava koja se poredi” (*Rečnik* 1985: 741).

Veoma lijepo i sugestivno se poredi tuženje i snaga žalosti lijepe djevojke za poginulim ocem, bratom i ostalim junacima sa jekom vjetra kroz planinu, kricima koje ispušta soko tražeći svoje sokoliće ili klikovanjem vile. Iako je slovenska antiteza karakteristika usmenog pjesništva slovenskih naroda, pa tako i naše narodne epike, nije česta pojava, pa je tako u ovoj zbirci pjesama zabilježen još jedan primjer ove stilske figure kojom se dočarava brojnost stada koje je toliko da buka koju proizvodi dok se kreće podsjeća na huku planinskog vjetra i nevrijeme:

Pobratime, Neško Vujoviću, / je li oblak, ali vjetar pu'a, / te se jeka čuje planinama? Odgovara Neško Vujoviću: / Nit je vjetar, nit ima oblaka, / no to jave ka katunu ovce, / pa se čuju na stoku čektari, / a na koze lake cingarice, / u pastira žute sviralice (23. 164–172).

Nasuprot potpunoj, zastupljenija je tzv. skraćena slovenska antiteza u kojoj je izostavljen prvi dio trodjelne sheme ili pitanje:

Zakukala kukavica crna, / kad joj vakta, ni vremena nema / o Božiću i Svetome Savi, / na Liješnje u kamena Rovca. / To ne bila crna kukavica, / nego stara Ruža Daničića, / stara majka četiri Redžića (23. 1–7).

Od ostalih stilskih figura veoma su zastupljene poređenje, metafora, metonimija, sinehdoha, etimološka figura, figure ponavljanja: anafora, anadiploza, epifora i druge.

Poređenje, kao jedno od najjednostavnijih oblika figurativnog izraza, predstavlja jezičko sredstvo kojim se neki pojam objašnjava ili ističe dovođenjem u vezu sa drugim poznatijim pojmom (*Rečnik* 1985: 381). Najčešće je u formi sa poredbenim veznikom, a rjeđe se javlja bez njega. U narodnim pjesmama poređenje je uobičajen način izražavanja, sa čestom pojavom tzv. ustaljenog poređenja ili poredbenih konstrukcija frazeološkog tipa, kakva je većina registrovanih primjera. Međutim, u pjesmama ove zbirke javljaju se i primjeri s višim stepenom originalnosti i kreativnosti, što zavisi od talenta pjesnika-pjevača:

pa razgoni i siječe Turke / kaino vuci po planini ovce, / kad ig nađu bez čobana mlada (5. 530–32); uz handžar je puške priljubio, / kajno sestre uz brata rođena (32. 31–2); a oko njig alakaju Turci, / ka kad mrki zavijaju vuci (4. 128–9); zakukala kao kukavica (10. 255); pišti mlada ka pod

kamen guja (16. 184); *Kuka stara kao kukavica / a previja kao lastavica* (17. 513–4); *Curo mlada, ka od gore vilo* (34. 109).

Metafora je „najtipičniji slučaj promjene značenja riječi” (*Rečnik* 1985: 422–424) motivisana analoškim povezivanjem semantičkih komponenta. Rjeđe je zastupljena od poređenja i prati je izražajnost i afektivnost:

na Verušu će je Tari glava (16. 26); *pa da vidiš zmiju iz prijeka, / od Mletička Žugića Filipa* (18. 436–7); *jer ni đavo potrevit ne znade, / đeno spava od oblaka zmaje* (8. 422–3), *sa sokolom Vuksanović Radom* (33. 137); *Stijenjani, sokolovi sivi* (31. 189).

Metonimija se zasniva na prenesenom značenju i smatra se stilskom figurom kojom se umjesto jednog pojma upotrebljava drugi pojam koji je u logičnoj ili materijalnoj vezi sa prvim (*Rečnik* 1985: 430–431).

Bud si sebe obraz ocrnio (10. 270); *O Ilija, odabrana glavo* (17. 182); *pa Ajdaru riječ govorahu* (31. 96); *dok ne osta oka za svjedoka, / ni da kažu kako im je bilo* (5. 533–4).

Ovim primjerom se označavanjem dijela tijela – *oka* izražava cjelina, tj. čovjek, što predstavlja sinegdohu.

Anadiploza je najčešća stilaska figura ponavljanja i podrazumijeva ponavljanje riječi ili grupe riječi s kraja stiha na početku narednog stiha, čime se postiže naglašavanje tih riječi i ulančavanje rečenica u tekst:

te bijesne konje okročiše, / okročiše, četu okrenuše (5. 273–4); *Asan aga rano uranio, / uranio pa se opremio, / opremio sebe i dorina* (1. 11–13); *e sam nešto mnogo ožednio / ožednio, vina zaželio* (1. 58–59); *da ga vidiš bi se pomamio, / pomamio u goru udrio* (1. 246–7); *iako mu je strašna glavurdina, / glavurdina ka kakva stablina* (1. 271–2); *Stojanu je sanak odolio, / odolio pa se prislonio* (11. 27–28); *tu je četa trudna počinula, / počinula leba založila* (11. 16–17).

Anafora je ponavljanje riječi ili grupe riječi na početku stihova čime se te riječi ističu i dobijaju posebni stilski potencijal i markiranost:

a za mene pašu Bišćanina, / sestru tvoju mene u dušek, / sestru tvoju Jelicu devojk (2. 11–13); Neko puši, neko vodu pije, / neko leba iz torbice ije, / neko suši od rose obuću (11. 19–21); Pa se Turci uz rakiju fale:/ đe je koji četom četovao / na junake mrke Crnogorce, / đe je koji posjekao glavu, / đe je koji šićar zadobio (28. 8–12); dosađujem drevlju i kamenju, / dosađujem zelenoj planini (34. 103–4); al ne vidim zgode i prilike / đe bi mogli četom udariti, / đe bi mogli braću osvetiti (26. 42–44).

Epifora je rjeđa od prethodne dvije figure ponavljanja i podrazumijeva ponavljanje riječi ili grupe riječi na kraju stihova:

ja ću Janko preobis planinu, / uhodiću piperske pastire, / razgledat ću stoku i pastire (23. 128–30); krajem tvrda razminuše Spuža, / u Kolovoz prema tvrdu Spužu (24. 73–4); preturiše Sutorman planinu / i široku Pepićsku planinu (25. 157–8); Kad uveče mrkla nojca dode, / aškam pade i jacija dode (15. 163–4).

Figure ponavljanja, naročito anadiploza i anafora, spadaju u stilsko-jezička sredstva karakteristična za narodnu epsku poeziju. Ponovljene riječi ili grupe riječi se naglašavaju tako da se njihova ekspresivna vijednost naročito ističe.

Etimološka figura ili sintaksičko povezivanje riječi iste osnove (*Rečnik* 1985: 193), pa tako i porijekla, još je jedna veoma zastupljena stilska figura u Dučićevoj zbirci. Ova figura je inače karakteristika narodne epske poezije, naročito kada se radi o primjerima sa tzv. unutrašnjim objektom:

Veze mlada vezak kod ovaca (9. 75); đe bi bolji šićar šićarila (11. 32); zbor zborahu age od Nikšića (28. 1); sve mislio pa jedno smislio (28. 9); zove bane četi četovođu (3. 192); namjera mu bješe namjerila (15. 112); đe kukaju kano kukavice (15. 132); ne bi li se u kam skamenio (11. 65); čudno čudo ugledao (16. 166); Stojanu se čudan san usnio (11. 36); kakav bješe sanak snijevao (11. 56); i gradio volju za nevolju (4. 203); od Kraine dobri Kraišnici (11. 10); noćas noćem pred zoru bijelu (1. 412); što sam jutros rano uranila (17. 65); te se mlada čudu začudila (17. 484); Kupi Beća po gradu građane (5. 256); što nemaju kuće ni kućišta (28. 26).

U narodnoj poeziji, pored stilskih figura ponavljanja, ponavljaju se i ustaljene sintagme, konstrukcije, rečenice, motivi i sl. što je karakteristika narodnog epskog pjesništva i njegove frazeologije u širem smislu. Tako se

i narodne epske pjesme iz zbirke Stevana Dučića odlikuju upotrebom stalnih epiteta⁶ koji se koriste više kao „pjesnički nakit” nego što imaju neku drugu funkciju. Prema gramatičkoj stukturi stalni epiteti mogu biti kombinacije: 1. pridjeva + imenice, najčešće; 2. ređe se javljaju kombinacije imenica + imenica; 3. imenica + predlog + imenica i 4. prilog + glagol:

1. *bijela kula* (5. 271); *grlo bijelo* (5. 449); *bijelo lice* (17. 116); *bijela ruka* (1. 71); *bijela vila* (14. 1); *prebijela vila* (1. 78); *bijela kaduna* (3. 448); *bula bijela* (17. 333); *bijelo Latinče* (32. 40); *bijela čadora* (17. 369); *bijel manastire* (12. 28); *bijela grada* (3. 237); *bijele ovce* (15. 85); *bijela zora* (11. 3); *bijel danak* (17. 439); *bijelo selo* (11. 4); *odijelo bijelo* (17. 465); *svijetlo oruže* (5. 270); *mrke vaške* (5. 297); *lake noge* (1. 98); *brze noge* (3. 150); *grozni vinogradi* (1. 28); *crna zemlja* (1. 5); *junački mejdan* (1. 232); *soko sivi* (33. 130); *ljuta zmija* (2. 15); *dobar junak* (1. 137); *sitna knjiga* (1. 72); *knjiga šarovita* (1. 234); *stara majka* (2. 159); *ostarela majka* (2. 158); *mrki kaurine* (1. 39); *čedo ludo* (1. 203); *konj viloviti* (2. 109); *soj gospodski* (1. 55); *lomna Gora Crna* (15. 101); *gora zelena* (16. 155); *vjerna ljuba* (16. 265); *mio gospodare* (3. 27) i brojni drugi.

2. *binjikaš kamen* (1. 17); *kitica šeher Podgorica* (1. 81); *dijete Maksime* (1. 238); *Jelica đevojka* (2. 241); *sablja dimiskija* (2. 93); *puška šarunica* (16. 82).

3. *od boja oružje* (1. 229); *konj od megdana* (1. 230); *sila od svijeta* (1. 245); *đem od čelika* (1. 298); *iz gore ajduci* (2. 230); *srce od junaka* (2. 114).

4. *lako udariti* (1. 183); *pravo kazati* (1. 30); *proći/doći zdravo i veselo* (15. 91/92); *dobro dočekati* (2. 152).

Istraživači narodne poezije ukazuju, a i naši primjeri potvrđuju, da su konstrukcije pridjeva i imenice najčešći vid stalnih epiteta i da pridjev *bijeli* ima najveći broj kombinacija sa imenicama. Zbog učestalog javljanja stalni epiteti su obično lišeni ekspresivne funkcije, za razliku od kletvi koje su takođe česte u narodnim pjesmama, s tim što one imaju najintenzivniju afektivnu obojenost.

⁶ Stalni epitet je stilski figura koja se definiše kao "pridjev, ponekad i imenica, koji se uvijek dodaje istom pojmu kao njegovo nerazdvojivo obilježje," (*Rečnik* 1985: 756). Treba dodati da, iako stalne epitete vezujemo za atributsku službu imeničke odredbe, stalni epitet može stajati i uz glagole: govoriti mudro, poginuti ludo, hitro poslušati i sl.

Ko si, more, doma ne vidio,
vrat slomio, a zube izbio,
i u jad ti nojca zamrknula,
a u devet ogrijalo sunce (10. 158–161).

U ovim pjesmama su često zastupljne kletve u kojima se ne iskazuje želja da se nekome desi zlo, već predstavljaju opomene, upozorenja kroz koja se prenose nepovoljne vijesti u formi kletve, koje nekome najčešće prenose vile. U obliku kletve mogu da se jave i iskazi divljnja, uzrečice i slično.

– Ovako mu vila govoraše:

Zlo ga jutros zaspao na uranku,
zlo ti jutro, Mišljenović Marko!
Ali ne znaš, al abera nemaš,
jer će tebe udariti Turci (14. 7);
pa mu tako vila govoraše:
“Al ne čuješ, Popović Jovane?
Al ne čuješ, al, abera nemaš?
Ako piješ žeženu rakiju,
Danas ti se s mozgom miješala!
Ako piješ crveniku vino,
na ljute ti rane izlazilo!
Đe ne čuješ, no si ogluvio,
da se tvoja preudaje ljuba” (1. 85–9);
– na kobili šeiz bedeviji.
A kakva je izjeli je vuci (17. 149–150);
A kakva je šinula je guja!
Ljepša nije ni od gore vila (9. 76–77);
A kakva je da ju Bog ubije!
Dva joj oka dva kamena draga (3. 369–370).

Takođe su i blagoslovi, kao željni iskazi kojima se za razliku od kletvi priziva dobro onome kome su upućeni, kao i zakletve česti elementi narodnih pjesama. U Dučićevoj zbirci imamo lijepih i snažnih blagoslova i zakletvi. Blagosiljaju se obično junaci zbog svojih herojskih i pravednih djela, a pojmovi kojima se zaklinju jesu oni koji su na samom vrhu vrednosnog sistema: Bog, vjera, Sveti Jovan i slično.

- *O Ilija, moj jedini sine, / ja te bogom od nevolje kumim* (17. 118–9);
Striko mio, Popović Ivane, / ja te bogom istinijem kumim (1. 227–8);
Kaurine, od nevolje kume! / Ja te bogom od nevolje kumim / i vašijem svetijem Jovanom, / učini mi aman na mejdanu (3. 635–638).
 – *Tako sine, alal ti mlijeko / I majčine muke svekolike / kad sam takvog podnivila sina / da se zovem junakova majka* (3. 258–261).

Narodne mudrosti i izreke u formi ustaljenih izraza zastupljene su i u pjesmama iz Dučićeve zbirke: *e su davno mudri rekli ljudi – / pušti vruga ne ćeraj mu traga* (3. 246–247); *Ne boj mi se ostarela majko, / e su mudra davno rekli ljudi: / san je laža, a Bog je istina* (17. 129–131); *Lako li je prekorit junaka* (8. 517). Ovakve frazeološke jedinice, čija je odlika čestost javljanja, a ne nužno semantička transpozicija, registrovane u pjesmama iz Dučićeve zbirke opšta su karakteristika narodnih junačkih pjesama i čine glavno distinktivno obilježje ove vrste narodnog stvaralaštva.

Kada je u pitanju upotreba brojeva, onaj koji se najčešće javlja u pjesmama iz Dučićeve zbirke jeste broj *dvanaest*, tako on pored svog osnovnog značenja ima više funkciju epske formule ili stajaćeg mjesta, pa samim tim i stilističku specifičnost. Dvanaest godina je imao Maksim u prvoj pjesmi kad je posjekao medunskoga agu i osvetio roditelje, dvanaest godina je imao brat bana Marijana kad su ga posjekli Turci i čija je smrt izazvala banovo samoubistvo. Česte su konstrukcije tipa: *četa mala dvanajest Turaka* (7. 4); *a za njim su dvanajes Turaka* (17. 215); *sobom uzmi dvanajes Turaka* (17. 356); *hajduk Novak s dvanajes rođaka* (34. 73).

Pored broja *dvanaest* kao stajaće mjesto javlja se još i broj *devet*: ban Marijan je izgubio devet brata, a brojni su i stihovi koji potvrđuju upotrebu broja devet kao epske formule: *uz njega je do devet čobana* (13.28); *a u devet ogrijalo sunce* 10. 161), *devet nose glava od Turaka* (31. 250). I brojevi *tri* i *trideset* imaju ovakvu funkciju u pjesmama, što potvrđuju primjeri: *no se brane tri dobra junaka* (9. 392); *koja valja tri careva grada* (3. 48); *tu tri puta šemluk isturiše* (26. 188); *skupilo se trideset Brđana* (13. 1); *Siguraj mi tridest dušeka / za moje trides pašajlija* (2. 8–10); *Kad trideset odabra momaka* (2. 116). Brojna imenica *hiljada* upotrebljiva se onda kada se želi istaći brojnost nečega, obično vojske: *za njim jezde hiljadu konjika* (18. 268) ili ovaca: *plijenije hiljadu ovaca* (13. 262); *Turci jave hiljedu ovaca* (5. 402); *U Rudine hiljadu ovaca* (4. 4); *s kim čuvati hiljadu ovaca* (4. 258).

Kao leksičke specifičnosti pjesama Dučićeve zbirke možemo navesti brojne dijalektizme (*butum, grede, jedanak, kidisati, miritati, njiviti, okla-*

stiti, singav, skapulati, špag...) i arhaizme (*konjik, struka, alabanda, banda...*), zatim, ekspresivnu leksiku i imenice subjektivne ocjene. Međutim, osnovna stilaska specifičnost leksike ovih pjesama jeste brojnost riječi orijentalnog porijekla, riječi iz turskog, arapskog i persijskog jezika koje su u naš jezik ušle posredstvom turskog: *aber, avaz, arli, ašik, akšam, borija, buruntija, većil, dava, duvar, eglen, esap, zeman, indat, izun, jazija, jemin, kajasa, katil, meteriz, musafir, peškeš, rezil, sabah, seiz, silah, tain, testija, ćefil, ferman, fet, halal, hila, čipčija, čituk, džida, šenluk, šehit, šućur* i brojne druge. Širenju i očuvanju turcizama upravo su doprinijele narodne pjesme u kojima se, kao u omiljenoj usmenoj tradiciji, zabilježila i sačuvala ta orijentalna leksika (Škaljić 1985: 12) koja danas kao neuobičajena nosi posebnu stilsku markiranost.

Zaključak

O jezičko-stilskim karakteristikama pjesama iz zbirke *Junačke narodne pjesme iz Crne Gore, Brda i Hercegovine* Stevana Dučića može se napisati obimna studija. Ovdje su pomenute samo neke od brojnih i one mogu poslužiti kao podsticaj ili uvod u neko sistematičnije i detaljnije istraživanje pjesama koje su odlična građa za takvu analizu. Što se tiče jezičkih karakteristika pjesama one u potpunosti odgovaraju odlikama zavičajnih govora pjesnika-pjevača ili kazivača od kojih je Dučić sakupljao pjesme. U njima se reflektuju tipične osobine crnogorskih narodnih govora potvrđenih u naučnim monografijama o tim govorima. Kada su u pitanju ispitivanja estetskih dometa i umjetničkih vrijednosti pjesama i u tom aspektu pjesme su ponudile kvalitetan materijal sa mnogo lijepih poetskih slika, uspješnih stilskih figura i postupaka kojima se postiže stilogenost i estetska vrijednost pjesama. One sadrže sve karakteristike tipične za narodnu deseteračku epsku poeziju, ali i dosta toga originalnog (neobični motivi) i drugačijeg, pa bi se njihovim izučavanjem i novim zaključcima upotpunila slika naše narodne junačke poezije.

Literatura:

- Bigović-Glušica, Rajka 1997: *Jezik Marka Miljanova*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica.
- Dučić, Stevan 1997: *Ili Kuč*, prir. Jovan Čađenović, Slobodan Kalezić, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica.
- Dučić, Stevan 1998: *Život i običaji plemena Kuča*, ur. Jovan Erdeljanović, CID, (fototipsko izdanje), Podgorica.
- Dučić, Stevan 2008: *Junačke narodne pjesme iz brdskog plemena Kuča u Kr. Crnoj Gori*, prir. Jovan Čađenović i Dragoljub Vulević, UNIREKS, Podgorica
- Dučić, Stevan 2017: *Junačke narodne pjesme iz Crne Gore, Brda i Hercegovine*, prir. Rajka Glušica, Fond za razvoj Kuča "Marko Miljanov", Podgorica.
- Erdeljanović, Jovan 1998: Predgovor. *Život i običaji plemena Kuča*, CID (fototipsko izdanje), Podgorica.
- Glušica, Rajka 2013: "Njegošev jezik u odnosu na književni jezik u Crnoj Gori XIX vijeka", Zbornik radova *Njegoš u ogledalu vjekova*, ur. Sava Anđelković, Paul-Louis Thomas, FDU/Sorbona, Podgorica.
- Karadžić, Stefanović, Vuk 1958: *Srpske narodne pjesme*, knjiga četvrta, Prosveta, Beograd.
- Kilibarda, Novak 2009: *Usmena književnost Crne Gore*, CID, Podgorica.
- Lotman, Jurij 1976: *Struktura umetničkog teksta*, prev. N. Petković, Nolit, Beograd.
- Miletić, Branko 1940: „Crmnički govor“, *Srpski dijalektološki zbornik IX*, Beograd.
- Petković, Novica 1999: *Ogledi o srpskim pesnicima*, Beograd.
- Petrović, Njegoš, Petar II 1974: *Gorski vijenac*, Prosveta/Obod, Beograd.
- Pešikan, Mitar 1965: „Starocrnogorki, srednjokatunski i lješanski govori“, *Srpski dijalektološki zbornik XV*, Beograd.
- Popović, Marko Miljanov 1989: *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi*, Pobjeda, CANU, Podgorica.
- Rečnik književnih termina*, 1985, Nolit, Beograd.
- Stevanović, Mihailo 1934-35: Istočnocrnogorski dijalekat, *Južnoslovenski filolog XIII*, Beograd.
- Škaljić, Abdulah 1985: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo.

Rajka GLUŠICA

SECOND COLLECTION OF FOLK HEROIC POEMS
STEVAN DUČIĆ (LANGUAGE-STYLE ANALYSIS)

Summary

The author writes about the collection of songs of the Heroic Folk Song from Montenegro, Brdo, and Herzegovina, collected by Stevan Dučić, recorded from folk guslars-singers and handed over in 1912 for safekeeping to the Serbian Royal Academy in Belgrade. In 2017, the songs from Dučić's collection saw the light of day and were printed for the first time in the edition of The House Development Fund "Marko Miljanov". Poems from the collection in the work are classified by narrators, chronotopes, themes, motifs, artistic value. The author pays special attention to the linguistic and stylistic analysis of poems, stylistic figures typical for folk epic ten-line poetry, established and clichéd beginnings and endings of poems, epic formulas or standing places, lexicon and phraseology and other means and procedures that achieve poetic and aesthetic value.

Keywords: Stevan Dučić, folk epic songs, linguistic and stylistic features, phraseology, the artistic value of songs

Tamara LABUDOVIĆ
Filološki fakultet Nikšić

GROTESKA KAO NERVNI SPLET

(Teorijski pristup pojmu groteske i fenomenu grotesknog)

Istraživanje fenomena groteske predstavlja posebnu problematiku u izučavanju, ne samo književnih, već svih vrsta umjetničkih tekstova, bilo da je ona dominantan ili pak manje ili više prisutan element u strukturi određene umjetničke tvorevine. Iako groteska, odnosno, groteskni elementi u evropskoj književnosti imaju hiljadugodišnju tradiciju tek sa uspostavljanjem postulata savremene nauke o književnosti izučavanje ovog književnoteorijskog problema počinje da se kreće sa fona ka središtu interesovanja proučavalaca književnosti. Opsežne naučne studije Wolfganga Kajzera pod nazivom *Groteskno u slikarstvu i pesništvu* i Mihaila Bahtina *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg vijeka i renesanse* danas predstavljaju ključne teorije u izučavanju grotesknog u umjetnosti. Međutim, pored Kajzerove teorije i Bahtinovih teorijskih stavova o grotesci smatramo da razmatranja i tumačenja G. R. Tamarina takođe daju značajan i vrijedan doprinos ka određenju grotesknog. Stoga ćemo u ovom radu predstaviti, tumačiti i komentarisati osnovne Tamarinove stavove o grotesknom iznijete u studiji *Teorija groteske*.

Ključne riječi: praoblik groteske, totemizam, karikatura, svjesno i nesvjesno oblikovanje groteske, groteska i san.

Dijete u nama raduje se besmislu, koji odrasli intelektualac osuđuje, i stagnacija se tek polagano razrješuje u smijeh.
(Tamarin)

1. Termin groteska ili o počecima groteskne kombinatorike

Naziv groteska potiče od italijanske riječi za čudno, iščašeno i izobličeno – *la grottesca*. Ova riječ izvedena je od riječi *grotta* koju prevodimo kao pećina ili spilja. Termin groteska prvenstveno je vezan za likovnu

umjetnost. Naime, veza pojma groteska sa značenjem pećinskog prostora ostvarena je u doba renesanse i vezuje se za otkriće palate rimskog imperatora Nerona. Kompleksna palata otkrivena je između 1480. i 1490. godine. U ruševinama palate, na ostacima zidova i plafona otkriveni su mnogobrojni zidni crteži sa različitim motivima, fantastični i čudesni. Ruševine, kako ove palate tako i drugih rimskih građevina, sa fantastičnim ornamentima na ostacima zidova, velikim dijelom bile su pod zemljom i stoga su se u narodu popularno nazivale pećine, odnosno *grotte*. Zidni ukrasi koncipirani su kao spojevi elemenata koje prirodni poredak stvari ne poznaje. Ornamenti su stilizovani na sljedeći način: „biljni skelet ispunjen je raznovrsnim figurama kao što su maske, plodovi, trake, vaze, biljni, životinjski i ljudski oblici, a ljudske i životinjske figure ili su fantastičnog oblika ili su sklopljene u fantastične spojeve.” (Mustedanagić, 2002: 11). Dakle, iščašenost i kombinovanje elemenata po principu koji ne predstavlja prirodnu kombinaciju, što kao posljedicu nosi izobličenosť, jesu elementi koji se još u renesansi počinju smatrati i imenovati kao groteskno. Groteska kao odstupanje od prirodnog poretka prodiire iz slikarstva u literaturu.

2. Groteska i groteskno područje kao književno teorijski problem

Groteska, koja u najširem, ali i najjednostavnijem značenju, predstavlja umjetnički postupak u čijoj biti se nalazi spoj nespojivog, odnosno sjedinjavanje disparatnih semantičkih nizova, kao zaseban problem književnoteorijskog razmatranja i interesovanja počinje da se proučava tek u dvadesetom vijeku, iako se pitanje grotesknog u književnosti, u manjoj ili većoj mjeri, nametalo, slobodno možemo reći, od njenog nastanka. Opsežna naučna studija Volfganga Kajzera pod nazivom *Groteskno u slikarstvu i pesništvu* objavljena u Oldenburgu 1957. godine predstavlja prvu sistematizaciju teorijskih razmatranja o grotesknom. Upravo zbog toga ova studija uzima se kao polazište u tumačenju grotesknog ali i kao presudni trenutak kada groteska u svojoj svojoj kompleksnosti značenja i raznovrsnosti postupaka kroz koje se ta značenja realizuju u umjetničkom tekstu konačno dobija svoje mjesto u nauci o književnosti. Osam godina nakon Kajzerove studije, 1965. godine, ruski književni teoretičar i filozof jezika Mihail Bahtin svoje tumačenje groteske daje u studiji *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg vijeka i renesanse*. Kajzerova i Bahtinova studija u nauci o književnosti danas se uzimaju kao dva ključna polazišta u izučavanju problema groteske, iako su u osnovi tj, prema traženju izvora grotesknog i prema tumačenju krajnje posljedice koju to groteskno pro-

izvodi u umjetnosti, ove teorije različite. Kajzerovo viđenje groteske u umjetnosti je *kosmičko pesimističko viđenje svijeta*, dok Bahtin u grotesknom vidi *kosmičko-optimistički pogled na svijet*.

Termin groteska i područje na kom se ostvaruje groteska kao postupak ni u navedenim epohalnim studijama, ni u modernim teorijama o grotesknom nijesu do kraja definisani. Naime, groteska kao kategorija ne dozvoljava jasno određenje i jasne granice svog djelovanja. O tome je, između ostalih, isao Džefri Harfam. On kaže da je groteska još uvijek estetsko siročće koje luta od forme do forme, od ere do ere: „Perspektiva shvatanja grotesknog u umjetnosti se stalno pomera, pa se može uporediti sa fluidnošću shvatanja lepote.” (Harfam, 2004: 49) Uz sve nepreciznosti i nemogućnosti konkretnog određenja jedno je jasno - groteska uvijek podrazumijeva kombinovanje disparatnih semantičkih nizova. Stoga smo mišljenja da stav o grotesci Aleksandra Flakera iz studije *Poetika osporavanja* koncizno i jasno ukazuje na ono što u biti jeste groteska: „Groteska je sama po sebi montiranje nespojivog, montiranje znakova koji pripadaju različitim znakovnim sustavima. Kada se oni dovode u vezu, uzajamno se osporavaju i tako se stvara groteskni dojam, doživljujemo tjeskobu zbog poremećenog reda stvari u svijetu.” (Flaker, 1982: 355)

3. Teorija groteske G. R. Tamarina

Pored Kajzerove studije i Bahtinovih teorijskih stavova o grotesci i grotesknom, a nakon iščitavanja i mnogih modernih teorija i stavova o grotesci, smatramo da razmatranja i tumačenja G. R. Tamarina takođe predstavljaju značajan i vrijedan doprinos ka određenju grotesknog. Stoga ćemo ovdje iznijeti, odnosno interpretirati Tamarinove teorijske stavove, a ujedno ih i tumačiti, analizirati i komentarisati, što i jeste tema ovog rada. Iznijećemo i analizirati neke, po našem mišljenju ključne, Tamarinove stavove shodno formi, odnosno opsežnoj ograničenosti rada. Selekciju stavova o grotesci vršili smo i prema principu onoga što nije ili što je u manjoj mjeri tumačeno u studijama drugih teoretičara groteske.

3.1. Širina značenja riječi groteska

Konstatujući da se riječ groteskno učestalo upotrebljava u rječniku savremenog čovjeka Tamarin nastoji da ukaže na širinu značenja koje danas ta riječ ima. Izraz groteskno podrazumijeva deformisano, smiješno, neukusno, zapanjujuće, apsurdno, neraelistički stilizovano, nacereno, karikirano,

divlje, ali i još mnoštvo drugih raznolikih atributa. Groteskno zapravo može biti sve. Tamarin u uvodu studije govori o sljedećim primjerima: groteskna je figura Čarli Čaplina sa nezgrapnim hodom u ogromnim cipelama i štapom u ruci; groteskne su i priče Edgara Alan Poa koje odišu jezom i fantastikom; groteskni su i nacereni demoni koji krase gotske katedrale; fotografija snimljena iz nekog neobičnog ugla koja na taj način deformiše ljudsko tijelo takođe je groteskna; a groteskna može biti i misao i to onda kada je neobična ili suluda; i: *groteskno je i to kada mrtvac koga voze po neravnom putu počne rukama divlje „mlatarati”* (Tamarin, 1962: 6). Dakle i prema Tamarinu groteskno jeste zaista širok pojam i jeste estetska kategorija koja neprestano izmiče preciznijem određenju i definisanju. Kao jedan od ključnih uzroka nemogućnosti definisanja grotesknog, koji ujedno jeste i ključni razlog kompleksnosti samog pojma, prema Tamarinu jeste relativnost. Stoga ćemo se dalje u radu baviti relativnošću groteske.

3.2. Groteskno je uvijek relativno.

Relativnost groteske¹ zapravo znači sljedeće: ono što jeste za nekog groteskno za nekog drugog nije. U Tamarinovoj studiji između ostalih primjera nalazimo i naslov najpopularnijeg kineskog romana klasične epohe – *San crvene sobe*. Naslov liči na zamisli modernih nadrealista i jeste groteskan, tj. besmislen, smiješan i fantastičan. Ali za Kineza ovaj naslov nema takvo značenje i nije groteskan: „Lin-Yu-Tang nas uvjerava da se Kinezu čini beskrajno grotesknim ako se ispod ženskog lika napiše *Kontemplacija* ili da bi gola djevojka koja se kupala mogla značiti *Septembarsko jutro*.”² (Tamarin, 9). Ilustrativan je i primjer šokantnog Rableovog opisa abnormalno velikog polnog organa Pantagruela, preko koga vojska prelazi kao preko mosta, što svakako za evropskog čitaoca (a i svakog drugog) jeste groteska. A nasuprot tome motiv Krišne koji istovremeno zadovoljava hiljadu svojih pastirica istom čitaocu ne djeluje groteskno iz razloga što je „čitava atmosfera legende (i njenog likovnog izraza) skladna mitološkom,

¹ Autor ovdje govori i o samom terminu, tj. verbalnoj jedinici groteska koja u različitim jezicima ima različit prizvuk, odnosno značenje. U francuskom jeziku, u svakidašnjem govoru groteska ima značenje komično-nezgrapnog i isključuje primjesu gorkog i tragičnog. A u njemačkom i italijanskom jeziku značenje riječi groteska nosi uvijek prizvuk i tragičnog i gorkog.

² Tamarin navodi prvo primjer slike francuskog slikara Žan-Žozefa Bendžamena Konstanta (1945-1902), a potom za poređenje uzima primjer slike *Septembarsko jutro* francuskog slikara Pol Emila Šaba (1869–1937).

sanjarskom, fantastičnom doživljaju kulturnog podneblja, u kojem su metamorfoze još moguća stvarnost, a granice objekata su labilne, u vječitom rastvaranju i ispreplitanju.” (9) Naravno, kako i sam autor ističe, relativnost groteske nije isključivo određena različitošću vremenskog, geografskog, kulturnog i historijskog faktora. On naglašava da je relativnost estetskog doživljaja već dobro poznata pojava, ali je varijabilnost grotesknog utiska mnogo veća nego kod bilo koje druge estetske kategorije. Varijabilnost grotesknog utiska Tamarin objašnjava primjerom intenziteta tragike nekog motiva. Naime, tragika određenog motiva može vremenom da gubi na intenzitetu, ali karakter tragičnog uglavnom ostaje nepromijenjen. Kao ilustraciju za to navodi stihove srednjovjekovne ili romantične lirike, koji se danas percipiraju kao retorički dosadni i nepoetični. Ali i pored toga neće biti kolebanja da se isti ti stihovi i danas svrstaju u ljubavnu liriku. Za razliku od toga nikad nećemo sa tim stepenom sigurnosti moći da odredimo da li je neki motiv, objekat groteskan ili ne.

Izučavajući groteskne motive i objekte u prošlosti i u savremenoj umjetnosti Tamarin uviđa da postoje neke specifičnosti (prvenstveno misli na *geometrizarani stil* savremene umjetnosti) koje ukazuju da bi se moglo govoriti o posebnoj kategoriji „moderne groteske”. Međutim, autor odmah ukazuje i na problem takve kategorizacije. Ovakvo kvalitativno razgraničenje moglo bi biti povod krajnje pogrešnom tumačenju da se radi o dvije različite pojave koje se po sili inercije označavaju istim terminom. Iz tog razloga zaključuje da je dovoljno za modernu grotesku markirati znatni stepen varijabilnosti, sticanja i gubitka parcijalnih osobina.

Tamarin potencira i još jednu vrstu relativnosti groteske, odnosno grotesknog dojma. Riječ je o relativnosti u poimanju, psihologiji i izražavanju svjesne i nesvjesne groteske, namjerne i nenamjerne, odnosno hotimične i nehotične. Autor to objašnjava na sljedeći način:

„Trbušasti Buda je za mene groteskan, a nije takav bio za umjetnika koji ga je vajao. Znači, neki objekat koji nije imao svrhu da djeluje groteskno, postao je vremenom (i za neke posmatrača) takav. Sličan je slučaj kod raznih glumačkih maski iz starijih vremena i crteža gotike, koji su trebali da djeluju realistički (naturalistički). Bitno je različit slučaj kad moderni umjetnik (recimo Diesney ili G. Grosz) svojim ličnostima hotimično daje groteskni izraz. Jedno je kad primitivac uzima masku koja je za njega realističko oličenje nekog natprirodnog bića (a nama se čini grotesknom), a drugo kada današnji glumac svojom groteskno stiliziranom maskom svjesno želi istaći neke osobine.” (11)

Za svjesnu i nesvjesnu vrstu groteske interesantan je i jednostavni primjer ženskog akta. Naime, postoji razlika između ženskog akta koji je neki umjetnik težio oblikovati lijepim ali se posmatračima taj akt ne čini lijepim, tj. čini im se ružnim, od ženskog akta koji je namjerno naslikao tako da je ružan, odnosno da predstavlja rugobu.

S obzirom na to da groteska još uvijek nema određene granice, kako smo prethodno i istakli, kao i na to da su otvorene granice između groteske i fantastike, ili pak groteske i estetike ružnog, Tamarin u jednom dijelu studije govori o prisnosti grotesknog i drugih pojmova, tj. estetskih kategorija, ali i o mogućoj nesamostalnosti same groteske:

„Kao granični pojmovi javljaju se fantastično, ludo, bizarno, pa opet umjetnički kod farse, burleske, šale ili karikature (...) Groteska je neobično prisno vezana s drugim estetskim kategorijama, pa ipak ima neke specifične razlike, ona je u neku ruku hibridna, varijabilna, i čini se da je zato tako teško definirati taj pojam, jer ona možda i nije „autonomna,” već se druge kategorije mogu pretvoriti u grotesku.” (6)

3.3. Groteska i san

Tamarin je ukazao na srodnost sna i groteske, koja je prema njegovoj tvrdnji očita. U petoj glavi studije bavio se ovom problematikom. Objasnjavajući odnos sna i groteske Tamarin strukturalno tumači i osvjetljava groteskni pojam i dojam. Naime, i fantastično i halucinantno i bizarno i groteskno, zapanjujuće i besmisleno, a nekad i monstruozno jeste karakteristika sna. Svaki čovjek mnogo puta u životu nakon buđenja i sanjanja biva začuđen sadržajem, zbrkom, kombinatorikom i besmislenošću onoga što je sanjao. Tamarin govori o osjećajima otuđenja i tjeskobe koji nastaju nakon buđenja, odnosno nakon sanjanja. Jasno je da upravo ova osjećanja, outđenje i tjeskoba, jesu posljedice koje izaziva groteskni dojam. Prema tome san jeste groteska, bolje rečeno bizarni snovi ostavljaju groteskni dojam. Govoreći o takvim snovima Tamarin ukazuje na postojanje velike sličnosti u strukturi, mehanizmu i psihogenezi sna i groteske: „tehnika sažimanja; obrat afekata i paradoksalne čuvstvene reakcije; pretjerivanje, monstruoznost i bezmjernost; alogizam i infantilizam izražavanja; demoni; omogućavanje nemo-gućeg; srodnost s nadrealističkom konstrukcijom.” (108) Ovdje ćemo iskoristiti priliku da se kratko osvrnemo na sponu između groteske kao estetske kategorije i nadrealizma kao stilske formacije. Ključna spona među njima jeste upravo san. Fenomen sna s pravom možemo izjednačavati s pojmom mašte, slobode, nesvjesnog i šokantnog, a sve

to nije strano pojmu groteske. Nadrealizam se u biti i zasniva na principima rada sna. Mnogi nadrealisti su se u tom smislu deklarirali i smisljeno sebi za cilj postavili oblikovanje umjetnosti pod vlašću podsvijesti i sna.

Tamarin će se takođe u ovoj studiji osvrnuti na veze između groteske i nadrealizma naglašavajući da su ovi pojmovi slični ali ne identični. On objašnjava da je razaranje objekta i besmislenost veća kod nadrealizma nego kod groteske. Kod groteske više u oči pada deformisanost. Tamarin i jasno precizira suštinsku distinkciju između nadrealizma, groteske i komike, vica. Radi preglednosti, iako je riječ o kratkim, tj. sažetim razlikovnim karakteristikama, prikazaćemo ih u tabeli:

Nadrealizam	Besmislenost + eventualni latentni smisao
Groteska	Simultano besmisao + smisao
Komika i vic	Smisao u besmisao

Uviđamo da tehnika sažimanja dispartnih semantičkih nizova i elemenata intenzivnu primjenu ostvaruje u konstituisanju i djelovanju kako sna tako i groteske.³ Sažimanje dispartnih nizova realizuje se posredstvom tehnike montaže. Tamarin pravi razliku i kaže da su montirana, odnosno mješovita bića groteske manje nabijena sadržajem nego ona koja se ostvaruju u procesu sna i koja prikrivaju veći broj latentnih motiva: „u snu su to često čvorovi i most od besmislenog ka smislenom, pa san često i više djeluje kao vic (smisao u besmislenom) nego kao groteska” (108), ali i dodaje da i u grotesci sažimanje dispartnih elemenata može imati svoj unutrašnji (ne latentni smisao). Takođe, nakon konstatacije da je tehnika montaže svojstvena i radu sna i realizaciji groteske, Tamarin ukazuje na razliku u rezultatima primjene ove tehnike. Kod sna proizvod tehnike montaže je u manjoj mjeri karikaturalno izobličen nego kod groteske.

„Naravno i u snu, jednako kao i u groteski, karikatura ponekad čisto kvantitativno prerašćuje u grotesku, tako i u snu imamo neki detalj nesrazmjerno povećan (ruka, noga, glava) kao što to imamo na slici shizofrena, u pretjerivanjima Fischarta i na karikaturama G. Grosza, gdje ženska straž-

³ Tamarin ukazuje na razliku tehnike sažimanja dispartnih elemenata primjenjenu u grotesci i snu i primjenjenu kod konstituisanja vica, u kojem sažimanje ima za cilj izazivanje ugone. Vic gotovo isključivo sažima samo riječi (Tamarin kao primjer navodi sljedeće: alcoholiday, od alcohol i holiday), dok groteska i san sažimaju slike, pojmove, motive, mitološke fantazije i drugo.

njica katkad dominira čitavom slikom. Ipak češći je slučaj da se lice (karakter) montira od fragmenata više osoba i za slike sna u većini slučajeva se može primijeniti naše formalno određenje grotesknog kao montaže dispartnih motiva. Afekti koji prate san pokazuju mnogo sličnosti sa afektima koji nastaju pod dojmom groteske. Ne samo što se prvotni afekat često pretvara u suprotni, nego je često i paradoksalno vezivanje afekata – ugone uz tragični sadržaj i obratno (jer afekat pripada misli a ne slici sna), a ambivalencija čuvstva, mješoviti dojam ugone-neugode tipično je za grotesku. Samo što je kod sna ambivalencija izazvana neposredno čuvstvenim odnosom prema objektu, dok kod groteske više intelektualno: u spontanu ugonu nad besmislenim miješa se neugoda stagnacije i nesposobnosti *svarenja* dispartnih motiva ili obratno. ” (109)

Razmatrajući sponu između groteske i sna Tamarin, između ostalog, ukazuje i na važnost demona. Naime, košmarne snove većinom karakteriše pojava demona. Dok imamo košmar obično nas neka vrsta demona juri ili guši, a mi u snu nemamo sposobnost da mu se odupremo, niti mogućnost da trčimo i bježimo. Pri tome neminovno doživljavamo panični strah: „Jezovita komponenta groteske ima svoju analogiju u tim košmarnim snovima i upućuje nas dalje na đavolske neuroze i ceremonijale primitivaca.” (112) Tamarin analogiju vidi i između psihičke stagnacije i osjećanja infantilne bespomoći kod groteske i grotesknog doživljaja, na jednoj strani i inhibicije koja onemogućava bijeg pred demonskim u košmarnom snu, na drugoj strani. Takođe, on u ovom dijelu proučavanja groteske podvlači i vezu između filma (grotesknog, trick) i sna. Naime, filmu i snu se pruža mogućnost, koja je ujedno i jedinstvena moć, da konkretno i vizuelno pretvore nemoguće u moguće, tj. fantastično u realno. Znači da tehnika montaže, koja je primarno svojstvena filmskoj umjetnosti, u filmu i u snu daje sposobnost da se savladaju sve fizičke i logičke teškoće i da se vizualizuju dispartni semantički nizovi. Prema Tamarinu ova sposobnost ukazuje na prelogičko-infantilni karakter groteske.

3.4. Groteska i totemizam

U daljoj analizi odnosa sna i groteske Tamarin tumači i vezu između groteske i totemizma. On smatra da porijeklo groteske treba tražiti u totemizmu, a kao potvrdu za to navodi predtotemističku umjetnost koja je naturalistička. U ovom kontekstu proučavanja veliki značaj nose groteskne maske: „Primitivac umije realizirati fantastično biće s ptičjom glavom, ljudskim tijelom i volovskim repom, demona sa strašno nacerenim licem i

rogovima, medvjeda s ljudskom glavom, on umije oponašati lik svojih fetiša i totema uz pomoć groteskne maske.” (112) Dakle, u primitivnoj zajednici vođa, odnosno poglavica ili sveštenik prilikom obreda i ritualnih svečanosti, uz posebnu odjeću i masku, oponaša plemensko božanstvo, tj. totem. ili druge personifikovane duhove. Upravo to, tu sintezu ljudskih i životinjskih osobina Tamarin vidi kao kao mogući praoblik svakoj vrsti sazimanja. Opšte je poznato da su primitivni plemenski rituali, i maske, i slike i kipovi božanstava, totema po svom izgledu groteskni. Dalje, semantička spona između grotesknog objekta i totema je odnos posmatrača prema njima. I prema nekom grotesknom objektu i prema totemu ambivalentan je odnos posmatrača. Tu vrstu ambivalencije Tamarin objašnjava dvojakim odnosom primitivca prema totemu: „Za primitivca je totem svet i proklet, on ga se boji i obožava ga, ljubi ga i mrzi.” (113) Totem je prvo svet, obožavan i nepovrediv, a onda dolazi dan kada pripadnici plemena priređuju svečanost na kojoj će totem biti uništen. Članovi plemena oblače posebne kostime, na lice stavljaju maske i izvodeći u ekstazi groteskne plesove ubijaju totem. Totem se može uništiti i na suroviji način, kroz komadanje i jedenje. Tamarin takav oblik uništavanja boga-totema naziva totemističkom krvavom religioznom svečanošću i smatra da je upravo to temeljna tačka totemističkog društveno-religioznog uređenja.⁴ „Ona je u velikoj mjeri kritična pobuna protiv svih zakona i odricanja koje društveno-religiozni život nameće, osveta nad bogom-totemom i nesputano izživljavanje ekstatičnih (pa i kanibalističkih) divljih nagona.” (114) Smatrajući da u krvavoj totemističkoj svečanosti možemo identifikovati praoblik groteske Tamarin ukazuje na porijeklo i literarnih grotesknih junaka. On smatra da od boga-totema, ubijenog i raskomadanog na grotesknoj ceremoniji, vodi ravan put do likova najmodernije groteske. Takve likove nalazimo u komično-burlesknim tekstovima, u karnevalizovanoj literaturi

⁴ Govoreći o krvavoj religioznoj totemističkoj svečanosti, odnosno ritualu Tamarin naglašava vezu sa novim religijama i profanim svetkovinama. Naravno, poznato je u hrišćanstvu razapinjanje i pogubljenje Isusa Hrista i prilikom jednog od najsvetijih obreda – pričesća primanje (jedenje) Hristovog tijela (vino i hljeb simbolišu Hristovu krv i tijelo). Takođe, mnoge svečanosti (karmine, rimske saturnalijske, karnevali i karnevalske povorke) koje se realizuju uz ukidanje svih vrsta ograničenja, zasnivaju se na tragovima totemističkih svečanosti. Tamarin kaže: „Ako su dioniziske svečanosti i falički ceremonijali (mit o bogu plodnosti – Adonis, Osiris, Athis, Dionisos – koji je lišen svog muškog organa, povorka s Phalagorionom) kolijevka dramske umjetnosti i poezije, onda je još primitivniji oblik ceremonijala krvava totemska svečanost (dakako uz primjesu i drugih, naročito faličnih kultova) ishodište groteske, bolje reći njen praoblik.” (114).

(božanska i svetačka lica, svetkovina ludog pape u kojoj je papa reprezent boga i slično) pa sve do modernog doba iz kojeg Tamarin izdvaja lik Čaplinovog cirkusanta Šarlota. Interesantno je ovdje navođenje jednog podatka, koji ide u prilog ovoj teoriji o porijeklu groteske, a to je namjera koju je imao Čarli Čaplin – nakon *Cirkusanta* želio je snimiti film o Isusu Hristu.

Žrtvovanju, komadanju i jedenju boga-totema Tamarin posvećuje posebno mjesto u svojoj studiji, tj. teoriji groteske. Tu zapravo pronalazi i najveću zamjerku autorima koji su tragali za porijeklom groteske. Zamjerka je u tome što su propustili da učine taj *posljednji korak* do hanibalističke totem-svečanosti. U činu žrtvovanja, komadanja i jedenja boga-totema nalazimo i korjen psihičke stagnacije koju proizvodi doživljaj grotesknog. Naime, psihička stagnacija kod groteske nastaje jer onaj koji se sa njom susreće, odnosno onaj koji je doživljava ne može „svariti” apsurdnost, šokantnost i neočekivanost, što znači ne može ni intelektualno ni etički svariti „ono što se nekad činilo s najvećom ugodom”. (115) Tamarin svoje tvrdnje o kanibalističkoj komponenti groteske potkrijepljuje tvrdnjom da je u istoriji umjetnosti mnogo grotesknih motiva koji počivaju na jedenju i proždiranju. Posebno ističe likovnu umjetnost kao najbogatiju riznicu grotesknih figura koje jedu jedne druge. A izdvaja i srednjovjekovne i renesansne farse, burleskne karikature i groteskne satire kao primjere tekstova u kojima nema kraja prikazivanju grotesknog detaljiziranja jela i pića koje neki junak u sebe uvaljuje.⁵

Totemske svečanosti posjeduju prema Tamarinovoj teoriji sve formalne i sadržinske komponente groteske, a to su fantastično iscerene maske, izobličeni, ekstatični pokreti plesa, zatim užasi ubistva, zastrašujući, tragični i monstrozni ceremonijali i divlje veselje kanibalističke gozbe. Ubijanjem totema izaziva se reakcija smijeha. Tamarin naglašava da prisustvo smijeha u ovoj ceremoniji ne znači da je to bio onaj veseli smijeh komike:

„Jer promatranje jezivih prizora (i sudjelovanje u njima) djeluje tragično tek na intelektualno-etički razvijenog čovjeka, a ne na primitivca, kojim još prevladavaju surovi, gotovo animalni nagoni uživanja u mučenju, ekstaza sadističke sladostrasti učestvovanja u ubistvu, i sjetivši se totemističke svečanosti u punoj se mjeri možemo složiti s Novalisovim riječima o vezi groznoga i sladostrasti.” (117)

⁵ Očekivano je da autor ovdje kao najreprezentativniji primjer navodi Rableovog junaka Pantagruela. Njime se bavi i Mihail Bahtin izučavajući srednjovjekovnu smjehovnu kulturu, grotesku i karneval, odnosno karnevalizovanu literaturu.

Kategorija smijeha jeste naglašena kada govorimo o grotesci kao estetskoj kategoriji. Različiti proučavaoci groteske različito gledaju na prirodu smijeha koji se javlja kao posljedica realizacije, tj. doživljaja groteske. Porijeklo grotesknog smijeha, vidimo, Tamarin pronalazi u smijehu učesnika kanibalističke gozbe koja se priređuje nakon ubijanja bogatotema. On taj smijeh naziva divljim smijehom i vidi mogućnost da je on zapravo oponašanje grimasa umirućeg. A žrtva umire u mukama i njeno lice je iscereno. Dakle, divlji smijeh kanibalističke gozbe kao prasmijeh jeste ambivalentan, odnosno u isti mah i ugodan i neugodan. „Smijeh nad grotesknim zadržava u sebi isto toliko neugode kao ugone.” (118) U ovakvom stavu prema grotesknom smijehu primjećujemo paralelu s tumačenjem ambivalentnog karnevalskog smijeha Mihaila Bahtina.⁶ Tamarin govori i o različitim nijansama grotesknog smijeha u literaturi. Neki od njih su smijeh kao izraz boli; gorki smijeh satire; neveseli smijeh nedoumice prevarenog i poniženog; usiljeni smijeh; ludački smijeh i slično.

4. Zaključak

Groteska je umjetnički postupak čijim se aktiviranjem spaja nespojivo, sjedinjuje disparatno pri čemu se kao posljedica javlja groteskni dojam. Kao zaseban problem književnoteorijskog razmatranja i interesovanja groteska počinje da se proučava tek u dvadesetom vijeku, iako se pitanje grotesknog u književnosti nametalo od njenog nastanka. Pored Kajterove i Bahtinove studije, koje su epohalne kada je u pitanju istraživanje i tumačenje grotesknog, teorijski stavovi G.R. Tamarina predstavljaju izuzetno značajan doprinos ka određenju ovog pojma, postupka i estetske kategorije. Kao jedan od ključnih uzroka nemogućnosti definisanja grotesknog i razloga kompleksnosti samog pojma prema Tamarinovoj teoriji jeste relativnost, jer ono što jeste za nekog groteskno za nekog drugog nije. Relativnosti u doživljaju grotesknog pridružuje se i relativnosti u poimanju, psihologiji i izražavanju svjesne i nesvjesne groteske (namjerne i nenamjerne, odnosno hotimične i nehotične). Tamarin kroz tehniku sažimanja, pretjerivanje i bezmjernost, srodnost sa nadrealističkom konstrukcijom, ukazuje na postojanje velike sličnosti u strukturi, mehanizmu i psihogenezi sna i groteske. Takođe, izučavajući prirodu i značenje totemizma, Tamarin dokazuje povezanost, formalnu i sadržinsku, između groteske i totemske svečanosti. Žrtvovanju, komadanju i jedenju boga-totema Tamarin posvećuje

⁶ O tome vidjeti: Mihail Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*.

prilično mjesta u svojoj studiji. Tu zapravo pronalazi i najveću zamjerku autorima koji su tragali za porijeklom groteske. Zamjerka je u tome što su propustili da učine taj *posljednji korak* do kanibalističke totem-svečanosti. U činu žrtvovanja, komadanja i jedenja boga-totema nalazimo i korjen psihičke stagnacije koju proizvodi doživljaj grotesknog. Takođe, Tamarin za groteskno vezuje i smijeh i govori o različitim vrstama grotesknog smijeha, kao što su gorki smijeh satire, smijeh kao izraz boli ili ludački smijeh.

Literatura:

- Bahtin, Mihail 1978. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. Beograd: Nolit.
- Bahtin, Mihail 2000. *Problemi poetike Dostojevskog*. Beograd: Nolit.
- Bartoš, Otakar 1965. *Bilješke uz teoriju i tipologiju groteske*, u: *Umjetnost riječi*, IX-br.1, Zagreb.
- Flaker, Aleksandar 1982. *Poetika osporavanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Harfam, Džefri 2009. *Groteskno: prvi principi*, u: časopis *Polja*, br. 429, www.polja.rs (29.4.2019).
- Kayser, Wolfgang 1981. *The grotesque in art and literature*, Translated by Ulrich Weisstein. New York: Columbia University Press.
- Tamarin, G.R 1962. *Teorija groteske*. Sarajevo: Svjetlost.

Tamara LABUDOVIĆ

GROTESQUE AS A NERVOUS WEB

(A Theoretical Approach to the Concept of the Phenomenon of the Grotesque)

Summary

Research into the phenomenon of grotesque is a special issue in the study of not only literary but all kinds of artistic texts, whether it is a dominant or more or less present element in the structure of a particular work of art. Although grotesque and its elements in European literature have a thousand-year tradition, only with the establishment of the postulates of modern literary science, the study of this literary theory problem highlighted it and moved to the spotlight of literary scholars. Extensive scientific studies performed by Wolfgang Kaiser entitled *Grotesque in Painting and Poetry* as well as the one accomplished by Mikhail Bakhtin *The work of Francois Rabelais and the folk culture of the Middle Ages and the Renaissance today* represent key theories in the study of the grotesque in art. However, in addition to Kaiser's theory and Bakhtin's theoretical views on grotesque, we believe that G. R. Tamarin's considerations and

interpretations also made a significant and valuable contribution to the definition of the grotesque. Therefore, this paper aims at the interpretation and comment on Tamarin's basic views on the grotesque presented in the study *Theory of the Grotesque*.

Keywords: grotesque prototype, totemism, caricature, conscious and unconscious grotesque shaping, grotesque, and dream.

Gordana KUSTUDIĆ
Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore

PROBLEM (NE)MOGUĆNOSTI DEFINISANJA IDENTITETA U *TRAVNIČKOJ HRONICI* I *PROKLETOJ AVLIJI* IVA ANDRIĆA

Rad se bavi problemom definisanja identiteta kako etničkog, tako i konfesionalnog, u romanima *Travnička hronika* i *Prokleta avlija* Iva Andrića. Pokušaćemo da odgonetnemo i predstavimo dinamiku razvoja piščeve vizure u pogledu navedenog egzistencijalno-ontološkog pitanja, pri čemu se ono najsuptilnije rasvijetljava u dva pomenuta romana nastala u rasponu od desetak godina. Naglasak je na analizi egzistencijalnih, kao i metafizičkih zakonitosti dva suprotstavljena svijeta, Istoka i Zapada, koji se, doduše paradoksalno, približavaju realizacijom *drugosti* kod protagonista romana *Prokleta avlija*, mladića Čamila, i naizgled sporednog lika romana *Travnička hronika*, Đovanija Marija Kolonje. U cilju što jasnijeg poimanja *drugosti* i *Drugoga*, rad se uglavnom oslanja na Levinasovu filozofiju o *transcendenciji*, *totalitetu* i *odgovornosti za drugoga*. Osim toga, naglašava se fenomen otpora prema konačnosti bića kao svojevrsan poetički znak koji bilježi narativnu zbilju oba romana.

Ključne riječi: Ivo Andrić, *Travnička hronika*, *Prokleta avlija*, identitet, konfesionalnost, etničnost, *drugost*, transcendencija, totalitet, odgovornost, konačnost

U bogatoj razuđenosti svijeta Andrićevih djela, kao jedno od bitnih egzistencijalno-ontoloških pitanja, prepoznaje se pitanje definisanja, odnosno (ne)moгуćnosti jasnog definisanja identiteta, kako etničkog, tako i konfesionalnog. U tom smislu naročito sadržajan materijal za jednu analitičku studiju, kakvi god bili njeni dometi, predstavlja umjetničko biće *Travničke hronike* i *Proklete avlije*. Ova dva romana (odnosno roman i novela) nastala u rasponu od nekih desetak godina otkrivaju i dinamiku razvoja Andrićeve vizure kad je u pitanju problem razdvojenosti, otuđenosti

„dva sveta između kojih nema i ne može biti ni pravog dodira ni mogućnosti sporazuma“¹. Ovaj rad će pokušati da rasvijetli problem koji kao egzistencijalnu činjenicu nose određeni likovi ovih djela; naime, u *Travničkoj hronici* se kao nosilac protejske prirode i naizgled nestabilnog, vječito tragajućeg i samotragajućeg identiteta javlja ilirski ljekar, Đovani Mario Kolonja, dok se u *Proklesoj avliji* kroz višestruku narativnu prizmu kao protagonista otpora egzistencijalnom totalitetu pojavljuje mladić Ćamil. Pokušaćemo da damo uvid u paralelne niti karaktera ovih dvaju likova čiji ćemo začetak, ili zametak, nadamo se, naći u istom ishodištu.

Postoje studije, svakako potpisane autoritativnim imenima, za razliku od ove, koje se bave problemima sličnosti i razlika u karakterima Kolonje i Ćamila. One vrlo jasno ukazuju na suptilnu mnogostrukost, mnogoobraznost ovih likova, te na suštinski problem koji obojica nose – nemogućnost definisanja samoga sebe, nemogućnost smještanja sebstva u (za)date istorijske okolnosti i mjesto bitisanja. Međutim, čini nam se da studije sa kojima smo se susreli prilikom bavljenja ovim problemom u nešto manjoj mjeri nude opciju koja nam se takođe čini mogućom, a to je pokušaj da se cjelokupna egzistencija ovih likova, naročito njena etička i religijska komponenta, sagleda kroz drugost, kroz *drugog*. Čini se da su Kolonja i Ćamil poprište i svojevrsan paradoks umjetničkog svijeta čiji su dio – oni su jedini „pravi dodir“ dva ideološki i kulturološki razlučena svijeta o kojima govori Andrić, zato što u sebi nose druge, te zato što i drugi, kako ćemo vidjeti u djelu, nose njih. U svom bolnom nesporazumu i neželjenoj „zavadi sa svetom“ u kojem žive, oni su, u stvari, jedini sporazum dva suprotstavljena pola koji funkcionišu prema dijalektici binarnih opozicija, stoga što, manje ili više svjesno, odbacaju ideju o bilo kakvoj konačnosti, o bilo kakvom totalitetu, o bilo kakvoj jednoobraznosti.

Premda tek sporedni lik u *Travničkoj hronici*, kome je, prema logici umjetničkog stvaranja, posvećeno mnogo manje prostora nego glavnim likovima, Đovani Mario Kolonja vjerovatno je jedan od najkompleksnijih likova kod Andrića. Kako smo već napomenuli, on je protejski karakter, maska izuzetnog semiotičkog i semantičkog potencijala, mnogolika figura na čijem se licu i tijelu susiće bezbroj oprečnih egzistencijalnih kodova:

Ne samo izraz lica nego ceo izgled toga čoveka menjao se bez prestanka, i to potpuno i neverovatno. U toku jednog razgovora on je mogao po nekoliko puta da iz osnova promeni izgled. Ispod maske nemoćnog starca probijala je na mahove – opet druga maska? – slika snažnog, pribranog čoveka

¹ Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, Prosveta, Beograd, 1981. str. 89.

srednjih godina ili – treća maska! – lik prpošnog, nemirnog, izđikalog mladića kom odelo kraća, koji ne zna šta bi sa rukama i nogama ni kuda će sa pogledom. Izrazito lice bilo je uvek u pokretu i odavalo grozničavo brzu igru mozga.²

U nastavku umjetničkog teksta navodi se recipročnost Kolonjinog psihološkog sistema sa neobičnošću fizionomije datom u prethodno navedenom opisu – karakteriše ga bujna raznovrsnost osjećanja, izraza, pokreta, čak i jezika koje govori, i imena koje koristi već prema prilici u kojoj se zatekne, pa će se tako zvati: „Giovanni Mario Cologna, Gian Colonia, Joanes Colonis Epirota, Bartolo cavagliere d'Epiro, dottore illyrico.“³ Kolonja je stjecište svakovrsnih isključivosti; on je u isto vrijeme filosof-skeptik i zanesenjak religijskim pitanjima, oduševljen svakom vjeroispovjednom formulom koja uvijek samo u određenoj mjeri zadovoljava njegov duhovni apetit. Osim toga, ukorijenjen u Levantu kao sasvim posebnoj vrsti hronotopa, Kolonja često ispoljava „levantinsku potrebu za svađom“⁴, dok je u isto vrijeme naizgled povodljiv i nešto isuviše često sklon da se prilagodi drugima, da se savije, da se uklopi, da se samoponišti, ili, rekli bismo, da (*samo*)pomiri. Ovakva sklonost Kolonjina bila je katkad protumačena i kao labilnost, naročito moralna. Međutim, sam pripovjedač nagovještava da je upravo Kolonjina prividna labilnost ono što predstavlja stžer njegovog doživljaja svijeta, i to takvog koji je, kako ćemo konačno vidjeti, i stanju da zaista i pomiri nepomirljivo. Njegova pomirljivost i povodljivost, ponekad možda čak i blago neukusna, na mahove prelazi u vatrene sukob mišljenja i stavova, gdje Kolonja potpuno samouvjereno, i, uostalom, potpuno *uvjeren*, utvrđuje svoje pozicije, naročito kada su u pitanju filozofsko-religijske refleksije, pritom ne pripadajući sasvim, kao što smo nagovijestili, nijednoj od njih. U tom složenom konglomeratu ekspresija, misli, apstrakcija i konkretizacija, pripadanja i nepripadanja, mogućnosti i nemogućnosti, sopstva i drugosti, nazire se i definicija Kolonjinog moralnog entiteta, sasvim jedinstvenog, unekoliko neobičnog i egzotičnog, ali i cjelovitog u svojoj različitosti: „[...] pravo moralno biće čovjeka Kolonjinog tipa više otkrivaju neočekivani i neobješnjivi nastupi tvrdoglavosti, trenuci otpora, nego redovna popustljivost u stavovima, ma koliko ova neprestano padala u oči. Vidna lakoća prilagođavanja svemu i svakome u

² Ivo Andrić, *Travnička hronika*, Prosveta, Beograd, 1981, str. 274.

³ *Ibid.*, str. 275.

⁴ *Ibid.* str. 275.

ovakvih ljudi samo prikriva duboku i trajnu vernost nečemu što nije vidno.“⁵ Kao što ćemo vidjeti, Kolonjin otpor se u svakom slučaju ne završava *riječima*, beskrajnim polemisanjem čija su uporišta raznorodna i time naizgled nestabilna i neuvjerljiva, već ilirski ljekar svoj etički integritet, i, uostalom, smisao svog etičkog integriteta dokazuje *djelom*, aktivnom, hristolikom ljubavlju prema bližnjem, ili, u levinasovskom smislu riječi, prema *Drugome*, dajući time konačnu definiciju svoje enigmatski zapretene, a ujedno i sasvim jednostavne, ličnosti.

Kolonja se počinje i otkrivati upravo *drugome*, odnosno mladom Defoseu, koji će se, kako prilikom razgovora sa Kolonjom, tako i prilikom napuštanja „bosanske čamotinje“, ispostaviti kao neko ko je sagledao paradoksalnu tajnu Kolonjinog nesporazuma sa svijetom, i Kolonjinu vjeru u „radosno viđenje“. Svojevrsna metanoja kojoj će Defose docnije svjedočiti nalazi svoj umjetnički nagovještaj u prilazu Kolonjinoj kući, u opisu puta i kapije, u nejasnim obrisima, u muklim zvukovima. Osim toga, Kolonjin *metamorphosis* i njegova duhovna eskapada, sama po sebi i patnička i podvižnička i profetska, nagovještani su u onome što Defose prije ulaska u kuću osjeća „gotovo kao bol“⁶. Kolonja svoju ispovijest započinje mislima o životu između dva suprotstavljena svijeta, između Istoka i Zapada, između dvaju krajnosti čija netrpeljivost i nepomirljivost najviše dehumanizuje egzistenciju onoga ko živi na njihovoj međi: „Niko ne zna šta znači roditi se i živeti na ivici između dva sveta, poznavati i razumjevati jedan i drugi, a ne moći učiniti ništa da se oni objasne među sobom i zbliže, voleti i mrzeti i jedan i drugi, kolebati se i povoditi celoga veka, biti kod dva zavičaja bez ijednoga, biti svuda kod kuće i ostati zauvek stranac; ukratko: živeti razapet, ali kao žrtva i mučitelj u isto vreme.“⁷ Na kraju monologa, Kolonja je iz Defoseove vizure izgledao razapet: „Pred njim je stajao čovek sjajnih očiju i raširenim, dugim i mršavim rukama pokazivao kako se to živi razapet između dva protivna sveta.“⁸ Za Kolonju, je, dakle, raspetost *modus vivendi*, egzistencijalna činjenica i, štaviše, nužnost, jedini mogući vid bitisanja u dva paralelna svijeta, gdje jedan uvijek isključuje onaj drugi. U isto vrijeme, to je i jedini mogući vid otpora totalitetu totalitarne realnosti, neprihvatanja oktroisanih datosti zajednica koje biće i bitisanje svode na vlastite ontološke odrednice, redovno vrlo uske. Svjetovi o kojima govori Ko-

⁵ Ivo Tartalja, *Pripovedačeva estetika*, Nolit, Beograd, 1979, str. 227.

⁶ Ivo Andrić, *Travnička hronika*, Prosveta, Beograd, 1981, str. 312.

⁷ *Ibid.*, str. 315.

⁸ *Ibid.*

lonja u svom lucidnom monologu ne dopuštaju neophodnu distancu koja čovjeku nužno daje slobodu, a koja ga u isto vrijeme zbližava sa drugim čovjekom. Pritom su oni sami izgrađeni na temeljima distanci i razlika, koje su, nažalost, arbitrarne prirode. Koliko se Kolonjina misao opire totalitetu o kojem govorimo svjedoči i riječima: „To su ljudi sa granice, duhovne i fizičke, sa crne i krvave linije koja je usled nekog teškog i apsurdnog nesporazuma potegnuta između ljudi, božjih stvorenja, između kojih ne treba i ne sme da bude granice. [...] To je *treći* svet u koji se sleglo sve prokletstvo usled podeljenosti zemlje na dva sveta.“⁹ Dakle, *granica* je u Kolonjinom, i u slučaju ljudi sa Levanta, ne samo fizičko, već i duhovno obilježje egzistencije, koja poput one crne pruge iz drugog Andrićevog djela dijeli biće na dvoje, razapinje ga, čini ga liminalnim i limitiranim entitetom. U isto vrijeme, *granica* pojačava iskonsku potrebu čovjeka za pripadanjem, za konačnim definisanjem vlastitih pozicija, za čvrstim integrisanjem etničke, sociološke, psihološke i etičke strukture. *Granica* razara jedinstvo sistema, formirajući na taj način dva totaliteta, dvije konačnosti u kojima nema, za ljude Kolonjinog senzibiliteta, pristojnog života. U njima je, naprotiv, moguća samo kamuflaža, maska koja uvijek nosi ponešto iz oba svijeta, te koja se prokrustovski izobličava u skladu sa najprimitivnijim egzistencijalnim potrebama, sa nagonom preživljavanja u hazardno napatim okolnostima. Ta je maska prisutna i kod Kolonje, pa ga „nešto suviše živahna i romantična“ Ana-Marija fon Miterer vidi kao *Chronosa*. I koliko god Ana-Marija bila romantična i sklona histeriji, njeno zapažanje u pogledu Kolonje jeste lucidno – Kolonja se, sa svim svojim grimasama i dinamikom kako fizičkih ekspresija, tako i arhitekturom svoje ličnosti, čini zaista kao unekoliko neskladna i pomjerena mjera vremena, kao kantar evolucije čovječanstva. On svakako takav utisak ostavlja zbog toga što se u njemu, kao reprezentativnom primjerku, susreću bjesomučne struje rascijepljenog Istoka i Zapada, na taj način formirajući *treći* svijet o kojem on govori u svom monologu kojem svjedoči Defose. Kolonja za svoj *treći* svijet koristi i termin *prokletstvo*, što, uzimajući u obzir njegovu vizuru, ne začuđuje, ali ono što je interesantno je to da on upravo u *trećem* svijetu nazire humani, čak neophodni oblik postojanja: „„Treći svet“ Marija Kolonje je stecište zemaljskog prokletstva, ali njegova ukletost savladiva je. Paradoksalni ishod duge i duboke razjedinjenosti, on neodoljivo postaje sklad.“¹⁰ Prokletstvo donose druga dva svijeta, kojima se nikada ne može,

⁹ *Ibid.*, str. 316.

¹⁰ Ivo Tartalja, *Pripovedačeva estetika*, str. 189.

štaviše, *ne smije* pripadati, zato što su i jedan i drugi tek bolan egzistencijalni paradoks u svojoj isključivosti, koban znak konačnosti bića koje, s druge strane, svagda teži, i to nužno, beskonačnosti! Opet posredstvom paradoksa, Kolonjin treći svijet, svijet *na granici*, svijet zategnut poput strune u napetosti svog bitisanja između dvije krajnosti, predstavlja radosno odsustvo *granice* i, u klaustrofobičnom tjesnacu između dvije tačke stavljene na biće i bitisanje, slobodu da se teži bekonačnom. U tom smislu je naročito značajan dio u kojem Kolonja s ushićenjem izlaže Defoseu svoje stanovište o spasenju: „Na kraju, na pravom i konačnom kraju, sve je ipak dobro i sve se rešava harmonično.“¹¹ I nešto kasnije: „A srešćemo se i razumeti svi, ma kuda sada išli i ma koliko lutali. To će biti radosno viđenje, slavno i spasonosno iznenađenje.“¹² Dakle, Kolonja se, poslije gnijevnog polemisanja sa *granicom*, epifanično razotkriva u nadi u harmonično rješenje i opšte sabiranje u jedno stjecište, kojem, uostalom, sve i teži svojom transcendentalnom prirodom: „Sve to ide, i ne sluteći, ka jednoj meti, kao konvergentni zraci dalekom, nepoznatom žarištu.“¹³

Epilog u kojem se, poput kakvog drevnog artefakta, postepeno otkriva Kolonjina tajna i koji, naizgled nedorečeno, objašnjava kompleksni sistem njegovih uvjerenja i vrijednosti koje su se katkad znale učiniti varljivim, odvija se u kakofoničnoj atmosferi erupcije povremenog varoškog bijesa i anarhične razuzdanosti svojstvene travničkoj sredini kao poprištu geopolitičkih, socioloških, kulturoloških previranja. Da se ne iznevjeri status koji često ima ironija u ovakvim okolnostima, bijaše to za vrijeme „desetak najljepših julskih dana u Travniku“¹⁴. Ovog puta je okidač za akumulirani bijes i nezadovoljstvo bio ustanak u Srbiji, te su u čaršiju stalno dovođeni nevini ljudi kojima je suđeno i koji su bili kažnjavani na najbrutalniji mogući način. Jednom takvom slučaju je nehotice svjedočio ilirski ljekar Kolonja, koga je nesrećni uhvaćeni čovjek očajno zamolio za pomoć. Glas Fojničanina Kuliera, premda jedva poznat Kolonji, je poput magneta privlačio starca, te je ovaj „kao omađijan“ pristupio gomili koja se uputila da u mahnitom piru još jednom svečano objavi superiornost totalitarnog sistema i njegove apsurdne logike. U tom trenutku dolazi do Kolonjinog potpunog otvaranja, do bespoštedne (vjero)ispovijesti, do buđenja mnogostrukosti njegove ličnosti zarad *drugog*, do preuzimanja *odgovorno-*

¹¹ Ivo Andrić, *Travnička hronika*, str. 317.

¹² *Ibid.*, str. 318.

¹³ *Ibid.*, str. 319.

¹⁴ *Ibid.*, str. 330.

sti za drugog. Zbitije koje otvara Kolonjinu granicu i omogućava njegov nagli, skoro agresivan, prodor u svijet kojem ne pripada ujedno znači i radosni, jevanđeljski čak, susret sa vlastitim identitetom čija je potraga stajala toliko truda, patnje i izopštenosti. Naročito je značajno to što se epifanija odvija posredstvom drugog čovjeka, skoro nepoznatog, sasvim neslućenog i neočekivanog. Upravo je ovo momenat koji nas navodi na zaključak da je problematika Kolonjine ličnosti, kao i Ćamilove u *Prokletej avliji*, najbliža onome o čemu govori Levinas kada raspravlja o drugosti i o Drugome: „[...] [T]raženje drugog, još dalekog, čovjeka već je relacija sa tim drugim čovjekom, jedna relacija u svojoj pravosti – poseban slikovit izraz približavanja bližnjeg, približavanja koje je već blizina.“¹⁵ Javljanje, ili *objavljivanje*, nepoznatog bližnjeg, stranca, nikada nije slučajno, kao ni njegova blizina, baš zato što se bližnji javlja kao *iznenađenje*, kao *nenajava* – u suprotnom bi izostao epifanični momenat. Ili, kako u svom pregledu Levinasovih i Hajdegerovih stavova to objašnjava Drago Perović: „Blizina Drugog nije ni mjera međuprostora koji se smanjuje ili ukida u formi granice, dodira ili krajnjeg poklapanja, ni svojstvo i moć subjekta, tihi i prijatni osjećaj u njegovoj duši, već ono što prethodi svakoj subjektivnosti: „skriveno rađanje subjekta“. [...] Bližnji se ne bira, on nailazi iznenada, pomaže tražeći pomoć.“¹⁶ U javljanju *drugoga se skriveno rađa* Mario Kolonja. U objavi *bližnjeg* i slutnji njegove nezaslužene patnje se naziru obrisi subjektivnosti jednog cjelovitog, zaokruženog, zdravog etičkog sistema. Štaviše, vaspostavljena subjektivnost dobija i svoju verbalnu, *ispovjednu* dimenziju, te tako Kolonja, u momentu uzavrele napetosti usljed rasprave sa domaćim Turcima, izjavljuje: „Ja sam... ja sam... [...] Turčin... jesam Turčin, bolji od tebe.“¹⁷ Iz perspektive domaćih Turaka, i na njihovu svečanu, i time suzdržanu, radost, Kolonja, ljekar Austrijskog konzulata, doista i postaje Turčin, bez ikakve sumnje i pogovora. Svečanosti momenta preobraćenja se može pripisati starčeva trenutna izgubljenost i drhtanje, te ga Turci, „pažljivo i svečano kao mladu“¹⁸, i odvedoše kući. Za jedan od dva svijeta totaliteta, nema nikakve potrebe preispitivati Kolonjinu izjavu niti okolnosti pod kojima je donesena. Osim toga, takav svijet nema kapaciteta da protumači njegovu izjavu. Što se, pak, Kolonje tiče,

¹⁵ Emanuel Levinas, *Smisao transcendencije*, Izdavački centar Matice srpske Društva članova u Crnoj Gori, Podgorica, 2017, str. 82.

¹⁶ Drago Perović, *Levinas versus Hajdeger*, Jasen, Beograd, 2006. str. 247.

¹⁷ Ivo Andrić, *Travnička hronika*, str. 334.

¹⁸ *Ibid.*

identifikacija sa Turčinom, ma kojim, ma kakvim, premda svakako boljim od onog sagovornika, mogla je da bude identifikacija sa bilo kim, zato što upravo takva identifikacija sadrži pomenutu odgovornost za drugoga kojoj ilirski ljekar teži: „[...] [O]dgovornost znači jednu nejednakost sa samim sobom u podvrgavanju jednoj senzibilnosti s onu stranu njene sposobnosti na-sebe-preuzimanja. Ta senzibilnost predstavlja jednu ranjivost koja nastaje kao drugi u meni – to jest kao samo nadahnuće.“¹⁹ Kolonja je samo u jedno siguran, i to sasvim opravdano: „Ništa, ništa se nije desilo i ništa se neće desiti. Neka niko ne brine za mene. Ja svoju poziciju dobro branim. Tu stojim i branim je kao dobar vojnik.“²⁰ Doista, sigurnost s kojom nastupa donekle je u neskladu sa opštim stanjem starca koji je vidno uzbuđen, pa čak i sa ambijentom u kome ga zatičemo, te tako u predsoblju nailazimo na nekakvu prolivenu vodu i nered. Prestravljeni tumač Rota, pristigao iz drugog od dva svijeta totaliteta da izvidi kakvo se to zamešateljstvo zbilo sa ionako pomjerenim ljekarom, još manje ima razumijevanja za Kolonjin stav, koji pritom, uistinu pomalo neurotično, govori o šejtanu koji „poput krvi kruži kroz ljudsko telo“²¹, ali i o Bogu, te je jedino što ima da prenese konzulu to da je sasvim izvjesno da je Kolonja lud: „Lud, lud. Čim čovek govori o Bogu i đavolu mora da je lud.“²² Eto i druge tačke na biće.

Da je konačnost zbilja konačna, potvrđuje i Kolonjina nagla smrt. Činjenica da je „nađen mrtav“, razbijenog tjemena, osujećuje ceremoniju preobraćenja koja ga je čekala, na taj način dezavuišući pokušaj da se, u atmosferi opšteg bezumlja i haosa, donese nekakva nova "istina" koja bi živog Kolonju smjestila tamo gdje ne pripada. Doista, iako okolnosti njegovog iznenadnog turčenja ostaju nerazjašnjene, kao što ostaju nepoznate i okolnosti njegove smrti, Kolonja biva sahranjen na turskom groblju, čime se ipak omeđava njegova fizička (ne)egzistencija. Prilikom fon Miterevovog zalaganja da se stvar ispita, nezainteresovanost za istinu najbolje artikuliše Sulejman-paša, koji konzula uvjerava da nema svrhe baviti se time, jer, uostalom, „[...] čovek je bio takav da njegovim turčenjem nit hrišćanska vera mnogo gubi nit turska šta dobija.“²³ S druge strane, u svijetlu naše pretpostavke o mogućnosti definisanja duhovne i etičke *odredljivosti* putem *drugoga*, *blišnjega*, sve čega se „mladi konzul“ Defose prisje-

¹⁹ Emanuel Levinas, *Smisao transcencije*, str. 338.

²⁰ Ivo Andrić, *Travnička hronika*, str. 335.

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*, str. 336.

²³ *Ibid.*, str. 340.

ća dok odlazi iz Travnika, bez obzira na zacijelo bogato iskustvo koje je tamo stekao, jeste ilirski ljekar i njegove riječi, njegova uvjerenost da će se „na pravom i konačnom kraju“ kakofonija zamijeniti harmonijom i da će ipak sve biti dobro. Defoseovo opominjanje na zaključak proistekao iz Kolonjinog filozofsko-religijskog eklektičnog hibrida je ujedno i zgodan momenat upoređivanja studije slučaja starog ilirskog ljekara sa onim što se zbilo u mladom Ćamilu u *Prokletoj avliji*.

Kolonjina utopijska misao o pomirenju svjetova u *Travničkoj hronici* je dobila sasvim drugačiji obrt u *Prokletoj avliji*, objavljenoj devet godina kasnije. Ovdje Andrić konačno ukida svaki dodir i svaku mogućnost sporazuma dva zaraćena svijeta, i to putem priče o nesrećnoj sudbini Džem-Džemšida, brata sultana Bajazita, koja je data kroz perspektivu mladića Ćamila čiji se identitet razotkriva upravo pričom o Džemu. Kako bi se naglasila usamljenost srodnih individualnosti u raspolućenom svijetu kome se opet ne može, i ne smije pripadati, i Ćamilova sudbina je sagledana kroz narativnu prizmu fra-Petra, već preminulog u trenutku kada pripovjedna nit počinje. Tako se pričanja fra-Petra artikulišu mislima izvjesnog mladića, koji bi volio da može kazati kako je fra-Petar umio da priča. No, pokušaj da se *Prokleta avlija* analizira kao umjetnička cjelina čiji je glavni lik u stvari sama priča bi zahtijevao i sasvim posebnu vrstu studije (kakve, uostalom, već postoje), što nam se ovdje čini zadatkom koji bi prevazilazio postavljeni cilj.

Naslovni hronotop ovog djela je, opštepoznato, carigradski zatvor – samim time svakako izmješten, pomjeren ambijent u kojem je ultimativni cilj, a ujedno i umjetnička virtuoznost, puko preživljavanje. Status ovog mjesta obezbjeđuje sam položaj Avlije, koja se opisuje kao monstrum građevinskog poduhvata, naročito, i nikako slučajno, njeno dvorište koje je „ogromno, izduženo i strmo“²⁴, te „posve nepravilna oblika“²⁵. Pored toga, nosilac avlijske logike i onaj koji je praktično primjenjuje je Latif-aga Karađoz, upravnik zatvora, groteskni lutak, bjesomučni igrač sa kojim je na riziku uvijek isključivo tuđi život. Ovaj majstor ekspresije, koji iza sebe ima i slikovitu prošlost među lokalnim polusvijetom, naročito voli da katkad gestapovski brutalnom, katkad i nešto suptilnijom, skoro pokroviteljskom, manipulacijom iznudi priznanje od zatvorenika (bilo krivih, bilo nevinih, njemu je svejedno), zato što priznanje funkcioniše kao oblik kakvetakve pravde. Usljed ovako kontruizane demonstracije moći, Karađoz

²⁴ Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, str. 17.

²⁵ *Ibid.*

nerijetko izaziva i neku vrstu pervertiranog divljenja kod zatvorenika. Konačno, Avliju ponajviše definišu njeni stanovnici, krivi i pravi, slučajni i namjerni, bolesni, zdravi, slaboumni, neurotični, pustahije i pustolovi, lažovi i istinoljupci, pričalice i ćutljivci i vaskoliki šaroliki svijet koji Avliju čini prokletom.

U opisanom ambijentu se obreo i fra-Petar, nikako ne jedini koji ne zna kako i zašto je tu, niti poznaje svog grijeha zbog kojeg je završio u Prokletoj avliji. Jedino je svjestan svog „čuđenja koje ni samo sebe ne shvata“ pri susretu sa Karađozom, baš u tom čuđenju potpuno shvatajući tragiku slučaja koja nevinog čovjeka dovede u Avliju. Život u Avliji se podnosi upravo pomoću drugih sapatnika, te tako jedan vid preživljavanja omogućavaju priče koje se tkaju po njoj, i individualnosti koje kao da svojom pričom i pričanjem, manje ili više nevjerovatnim i senzacionalnim, produžavaju život i sebi i drugome. Takav je, na primjer, Haim, Jevrejin iz Smirne, koga je, kako nam fra-Petar tumači, upravo „govorljivost“ i dovela u Avliju. Dakle, bez obzira na to što je tumačenje subjektivno, i „govorljivost“ može čovjeka da dovede u Avliju, čime se naziru granice svijeta, ili granice egzistencije u svijetu van Avlije, koje strogo uslovljavaju, ili *pretpostavljaju* nužnost avlijske egzistencije. Pored Haimove nesrećne „govorljivosti“, i prestupničkog! (prema Karađozu, nevinih nema) odsustva krivice u fra-Petra, razvijanjem romanesknog tkiva ove novele upoznajemo i druge neobične slučajeve i "zločine" koji čovjeka smještaju u ozloglašeni carigradski zatvor. Tako se u Avliji pojavljuje²⁶ mladi Ćamil, koji „se smestio bez nameštanja, gotovo bez pokreta; dah mu se nije čuo.“²⁷ Od samog početka mladić je na neobičan način privukao pažnju fra-Petra, koja nije bila izazvana samo potrebom da se svakom novinom prekрати vrijeme provedeno u očaju koji proizvodi bijeda ne-života u Avliji, već fra-Petar u mladom čovjeku prozire nešto mnogo više, značajnije, sudbinskije za njega samog. Preko blijedog lica, očiju bolesnika, odjeće pa do knjige koju sa sobom nosi (i koja, kako ćemo kasnije vidjeti, definiše njegov integritet, ali i njegovu "krivicu" i, čak, brzopotezno dijagnostikovanu bolest), fra-Petrova fasciniranost mladim čovjekom konačno počinje da se kanališe (raz)govorom, koji je započeo nenametljivo, prirodno, neodređe-

²⁶ Zbilja se *pojavljuje*; usljed bledunjave, skoro eterične spoljašnosti, za novog zatvorenika Avlije se čak ne može reći ni da "je došao" – tome svjedoči i činjenica da fra-Petar, za koga pridošlica postaje *bližnji*, u jednom trenutku čak i *alter ego*, kasnije ne može da se prisjeti pojedinosti o tome kako je, u stvari, mladić došao u zatvor.

²⁷ *Ibid.*, str. 45.

no. Nije slučajno što su komunikaciju ponekad održavali na obojici poznatom, ali tuđem jeziku – italijanskom – zato što ih tuđ, ostalima nepoznat jezik zbližava, i, još bitnije, barem u vidu nježne samoobmane, prelesti, na tren zaštitnički izmješta iz avlijskog ambijenta i pruža im nešto humaniju dimenziju života. Ćamil je za sve vrijeme razgovora sa fra-Petrom krajnje uzdržljiv kada je u pitanju on sam, činjenica da je u zatvoru, razlozi zbog kojih jeste u zatvoru. Uvijek ostaje nedorečen, sklon da sve potvrdi, da se zadrži na „površini života“, da bježi, kako pogledom, tako i još više riječju, kao da je svjestan opasnosti od konačnog samogubitka zađe li nešto dublje u razgovor, u besjedu, u svjedočenje, ili u ispovijest. Ovakva manifestacija nekakvog nedokučivog, nejasnog, *stranog* straha (u okolnostima u kojima je strah najprirodnije i najočekivanije osjećanje, ili trajno stanje), fra-Petra navodi na zaključak da razgovara „sa bolesnim čovekom“. Međutim, fra-Petar je u isto vrijeme „srećan što je našao ovog sabesednika“²⁸, u naslućivanoj bolesti valjda nalazeći i neku sebi srodnu crtu karaktera, uvjerenja, bliskosti. Ta neuhvatljiva, još nedefinisana srodnost ili bliskost dva naizgled posve različita čovjeka, katoličkog sveštenika s jedne, i mladog Turčina s druge strane, je egzistencijalna potreba, ili *potraga*, *pohod* koji fra-Petra drži u intezivnom razmišljanju o „neobičnom Turčinu“, te mu se čak i u polusnu čini „da je tu pored njega, budan ali miran, sa svojom knjigom i svojim neobičnim, finim stvarima. U isto vreme osećao je jasno da je otišao, da ga nema.“²⁹ Isto tako, fra-Petar uviđa Ćamilovu duboku ličnu podvojenost, koja će se kasnije ispostaviti izvjesnom: „Kao i jeste Turčin, i nije, ali nesrećan čovek je sigurno.“³⁰ Zaključak o tome da je „sigurno nesrećan“ čovjek svakako utiče i na akutnu usamljenost koja se u vidu ponavljano iskustva javlja kod fra-Petra kada susjeda nema: „Prazno mesto desno od sebe osećao je kao nelagodnost i naročitu muku u ovom životu punom sitnih i krupnih muka i nelagodnosti.“³¹

Fra-Petar saznaje pojedinosti o Ćamilu prije svega od pomenutog Haima, koji i sam priča u groznici ugrožene egzistencije. Pod takvim okolnostima priča o Ćamilovoj majci, Grkinji, na primjer, koja, ionako zasićena turobnim događajima, zvuči još senzacionalnije. Što se samog Ćamila tiče, prva informacija koju Haim daje fra-Petru, to da su njegovi roditelji različiti-

²⁸ *Ibid.*, str. 48.

²⁹ *Ibid.*, str. 50.

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*

tih vjeroispovijesti, u svijetlu istorijskih okolnosti ispostavlja se indikativnom za mladićevo trenutno stanje. Osim toga, činjenica da se i sam zaljubljuje u djevojku Grkinju, od koje mladog Turčina dijeli cijeli svijet prozaičnih razlika i apsurdne netrpeljivosti, dodatno baca svjetlost na barem jedan aspekt mladićeve ličnosti. Upravo se taj momenat, premda mu se ne može možda pripisati presudni karakter, pokazuje (pre)lomnim za mladića kojem konfesionalni jaz predstavlja tek nepojmljivu, neprirodnu činjenicu života: „Tada je tek pravo i potpuno mogao da vidi ono što ranije, zanesen i mlad, nije ni slutio: šta sve može da deli čoveka od žene koju voli, i uopšte ljude jedne od drugih.“³² Nemogućnosti Ćamilovog poimanja životnih i društveno-istorijskih okolnosti doprinosi i neobična činjenica da njegov otac, na primjer, ugledan i bogat Turčin, od svoje supruge nikada nije tražio da promijeni vjeru (iako su određeni zahtjevi zajednice morali biti ispoštovani, te nije otkrivala lice kad bi izašla na ulicu). Usljed emotivne frustracije, Ćamil odlazi iz Smirne i strastveno se posvećuje knjigama i nauci, vjerovatno smatrajući da će mu distanciranost nauke od emotivnih turbulencija života pomoći: „Nauka, tako bi moglo izgledati, nepristrasna je i lišena predrasuda; ona premošćuje unesrećujuće razlike, ako ne u slastima ljubavi, ono barem u zadovoljstvima i sreći saznanja.“³³ Vratio se nešto izmijenjen i još usamljeniji. Usamljenost nije bila uzrokovana samo osujećenom željom za ženom koju je volio, već možda i više onim što je fra-Petra u Avliji navelo na zaključak da mladić „i jeste Turčin, i nije“: „Od Grka ga je delilo sve a sa Turcima vezivalo malo šta.“³⁴ Dakle, Ćamil, opterećen iskustvom s kojim se teško nosi i ne može da prihvati kao prirodno – dakle, shvatanje da ljude u stvari dijele spoljne, arbitrarne, vještačke činjenice života – još se više udaljava od sredine kojoj sticajem okolnosti pripada. To ne znači da bi se čovjek njegove mentalne konstitucije *bilo gdje drugo* pronašao, i postao prirodnim dijelom *bilo koje druge sredine*. Naprotiv, ono što se sa Ćamilom zbiva poslije tog prvog osvješćivanja, ili *posvješćivanja* očiglednih egzistencijalnih nelogičnosti, čija je očiglednost do tada uspijevala da mu izmakne, govori o tome da mladić sve akutnije osjeća svoje nepripadanje, neprilagođenost, nezgrapnost svog bića koje se, doista prećutno i povučeno, batrga u zahtjevima i očekivanjima društvene zajednice. S druge strane, krhkost njegovog senzibiliteta (u najboljem smislu

³² *Ibid.*, str. 59.

³³ Dragan Stojanović, *Lepa bića Ive Andrića*, CID, Podgorica, Platoneum, Novi Sad, 2003. str. 278.

³⁴ Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, str. 59.

riječi), i još više surova autoritarnost, svemoćna struktura društvene cjeline (dakle, *totalitet totalitarnog*), konačno pomjeraju koordinate lične egzistencije i onemogućavaju jasno definisanje vlastitog identiteta.

Strast prema knjigama upoznaje Ćamila sa sudbinom Džema-Džemšida, brata sultana Bajazita II, te se mladić potpuno prepušta izučavanju njegovog života. Na početku Ćamilove eruditsko-intelektualno-duhovne eskurzije, njegova želja nam se, pomalo naivno, može učiniti mehanizmom proste kompenzacije, a njegova fiksiranost na istorijsku ličnost identifikacijom (kako se, uostalom, i čini pojedinim likovima djela, a i pojedinim književnim kritičarima). Takav zaključak svakako donekle stoji, ali Ćamilova fasciniranost Džemovom sudbinom nije samo to. Knjige, i priča o Džemu, se javljaju kao mogućnost bijega iz frustrirajuće realnosti, to je sasvim izvjesno, ali ujedno i pomažu vaspostavljanju identitetskog stožera, čiju razglobljenost Ćamil osjeća kao bol (slobodni smo da procijenimo da izgled bolesnika koga vidimo očima fra-Petra nije (samo) rezultat zatvorske čamotinje), kao hendikep naročite vrste (kako ga je i prirodno osjećati; međutim, ovo naročito navodimo jer su u opisanoj društvenoj zajednici vjerovatno svi uskraćeni u ovom smislu, ali apsurd time izazvan naj snažnije, ili čak jedino, osjećaju individualnosti Ćamilovog tipa). Stoga su i Džemova sudbina i Ćamilov doživljaj Džemove sudbine nadoknada naročite vrste. Zato se ćutljivi Ćamil i otvara fra-Petru kroz priču o Džemu.

Ćamil je uhapšen na osnovu ogromnog broja knjiga koje posjeduje. Totalitarnom društvu je sasvim jednostavno objasniti ono što se zdravom razumu može učiniti kafkijanskim apsurdom. Tome doprinosi činjenica da su, kako to obično i biva, instrumenti takvog društva ili ograničene, ili pomjerene ličnosti koje, s druge strane, oblikuju elementarnu egzistenciju, što ih čini vrlo opasnim. Takav je, recimo, valija, koji „zna samo jedno: red i zakon“, i koji, uz to, ima, njemu samom nejasnu i neobjašnjivu, mržnju prema knjigama. U slučajevima kada ovako profilisani instrumenti "znaju", definišu i, konačno, primjenjuju zakon, onda Ćamilova "krivica" doista izgleda van svake sumnje. Nesrećni slučaj je htio još i to da se porodična situacija trenutnog sultana unekoliko podudara sa prilikama Bajazita II (dakle, aktuelni sultan ima navodno maloumnog brata koga drži u zatočenju), pa se Ćamilova opsjednutost Džemom i njegovim izopštenjem u ovom svijetlu uistinu može smatrati svojevrsnom izdajom (iz kiklopske vizure totalitarnog sistema).

S druge strane, ono što se može razmotriti kao umjetnička istina Ćamilovog lika, te sagledati kao zacjelivanje njegovog okrnjenog integriteta, jeste mogućnost da se Džem doživi kao Ćamilova drugost, isto kao što će, kako ćemo kasnije prokomentarisati, Ćamil biti fra-Petrova drugost. Protu-

mačiti Ćamilovu obuzetost nesuđenim sultanom potpunom identifikacijom bi, čini nam se, bilo isuviše pojednostavljeno. Uostalom, način na koji Ćamil fra-Petru govori o Džemu to ne dopušta. Ćamil na početku govori kao dobro obaviješten, premda u izvjesnoj mjeri nekoherentan biograf, kao minuciozan istoričar, i tek kasnije prelazi na ličnu ispovijest: „Fra-Petar se nije pravo ni sećao kad je u stvari počela ta priča bez reda i kraja. Isto tako nije odmah ni primetio trenutak, teški i odlučni trenutak, u kom je Ćamil jasno i prvi put sa posrednog pričanja tuđe sudbine prešao na ton lične ispovesti i stao da govori u prvom licu.“³⁵ Doista, i fra-Petar je Ćamilovu pripovijest-ispovijest katkad nazivao „ludilom“, čak se osjećajući, svakako s mnogo dubljim, podsvjesnim razlogom, kao „sukrivac“ zato što nije prekidao Ćamila, već ga je puštao da kroz priču sve više tone u stapanje svoje ličnosti sa ličnošću davno preminulog Džema. Međutim, Ćamilov naukom potkovan monolog o nesrećnom Džemu nije identifikacija koja bi svjedočila napuklinama u integritetu psihičkog ili etičkog sistema, zato što između Džemovog – dakle, pripovijedanog – života i Ćamilovog – dakle, iskustvenog – života i nema mnogo jasnih paralela; ako govorimo o paralelama, onda je kompromitovan (bez ikakve sumnje u moralnom smislu, ali i u smislu mogućih psihičkih anomalija) aktuelni sultan koji se, uz očigledno pojačanu osjetljivost, pronašao u arhetipskom problemu kojim se Ćamil bavi, te ga je stoga utamničio. Uostalom, zar nekakvu stvarnu bolest ne isključuje i sam Ćamil, ali kroz prizmu zdrave svijesti fra-Petra, prilikom fratrovog imaginarnog razgovora sa mladićem, dok je nad Stambolom svitalo volšebno jutro: „Ne mogu ja [...] dobri čovječe, ozdraviti, jer ja i nisam bolestan, nego sam ovakav, a od sebe se ne može ozdraviti.“³⁶

Dakle, Ćamil *ne misli* da je on Džem. Ćamil govori o Džemu, o *dru-gome*, na taj način govoreći o sebi: „Pa nije li i zatvoreni mladić iz Smirne, koji povlači i briše svoju ličnost u svojstvu biograf, jedan od tih koji se otkrivaju nehوتيčno – dajući drugog? [...] Ćamilovo presudno priznanje pred islednicima iskrena je ispovest jednog istoričara koji postaje pesnik.“³⁷ Čak i u napetom kontekstu isleđivanja, gdje se manje ili više (ipak manje) suptilnom, ali u isto vrijeme i uvredljivom i naivnom, manipulativnom igrom grotesknih instrumenata totalitarne vlasti sa raspetim Ćamilom želi psihološki agresivno *iznuditi* priznanje, verbalna, leksičko-sintaksička struktura Ćamilove izjave, ili ispovijesti, je čvrsta i stabilna tako da potvr-

³⁵ *Ibid.*, str. 92.

³⁶ *Ibid.*, str. 115.

³⁷ Ivo Tartalja, *Pripovedačeva estetika*, Nolit, Beograd, 1979, str. 103.

đu je samospoznaju, a nikako nestabilnost svijesti o vlastitom identitetu. Dakle, osjetivši osramoćenost navalentnim pokušajima demonstriranja sile i impozantnog sveprisustva svemoćne vlasti, manifestovane u fizičkom približavanju jednog od policijskih činovnika i povisivanju tona, Ćamil, koji je do tada „mislio da govori, a ćutao je“³⁸, konačno je, nalik na starog vojnika Kolonju koji „tu stoji“, objavio, a ne priznao: „Ja sam to!“³⁹ Mladić nije rekao: „Ja sam Džem!“, niti možda: „Ja sam sultan!“, čime bi dijagnostikovanje njegove pomjerenosti moglo biti definitivnije. Međutim, on je „to“, njegov život je Džemova sudbina, da se mora biti, a ne može se biti, da se mora biti *potpuno*, a može se biti samo *djelimično*, da se identitetski nosi *drugost* od onoga što je proizvoljno faktička, egzistencijalna *nužnost* koju uslovljava totalitet. Ćamilovo navodno priznanje je u stvari „objava transcendencije“:

Stavljanje-u-pitanje [sopstva] koje znači ne pad u ništavilo, nego odgovornost-za-drugoga, odgovornost koja nije preuzeta poput moći, nego odgovornost kojoj sam unaprijed izložen, kao [talac]; odgovornost koja konačno znači, sve do temelja moga „položaja“ u meni samom, zamjenjivanje za drugoga. Transcendencija u liku bezinteresnosti! Transcendencija koja se događa u liku približavanja bližnjeg bez prekidanja daha – sve dotle da se postavimo na njegovo mjesto.⁴⁰

Njegovo poricanje totaliteta, odbijanje da odbije drugost, da odbije supstancu drugoga u sebi (zato što ona za mladića predstavlja *conditio sine qua non* njegovog bića) je ono što ga dovodi u nerješiv sukob sa svijetom, umjetnički prikazan kroz stvarni, na kraju i fizički, sukob sa institucijama vlasti:

„Tako se interes i težnja optužbe pomjeraju sa nepostojeće krivice na stvarnu i živu žrtvu. U tom bezizlaznom tjesnacu nabijedeni i bespomoćni krivac »priznaje« da je istovetan sa nesrećnim Džem-sultanom, to jest sa čovjekom beznadežno osuđenim na patnju i smrt i s uvjerenjem da se ne može odreći sebe i svoje istine da bi bio i ostao ono što jest. Međutim, tragični paradoks ovog priznanja tek sada dobija produbljeni smisao *nesporazuma* u kome žrtva »priznaje« ono što se od nje traži, a da ni jedna ni druga strana

³⁸ Nemogućnost iskazivanja osjećanja i stavova riječima je, čini se, česta u Andrićevih likova; sasvim je indikativna, na primjer, kod Jevrejina Solomona Atijasa na koncu *Travničke hronike*.

³⁹ Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, str. 102.

⁴⁰ Emanuel Levinas, *Smisao transcendencije*, str. 83.

nisu svjesne u kolikoj mjeri su njihove zablude ostale definitivno zatvorene u sebe, bez ikakve mogućnosti sporazumijevanja.”⁴¹

Premda ne bismo rekli da Ćamil u svom priznanju izjavljuje da je *istovjetan* sa Džemom, niti da je u *pravoj* zabludi, a još manje da je nije svjestan, prethodno citirani odlomak prenosi suštinu Ćamilove žrtve, nesporazuma sa svijetom, i, kako i sam autor kaže, „tragičnog paradoksa“ egzistencijalne bijede, koji, uostalom, nije samo Ćamilov, ali će njega, kako naslućujemo iz neobjašnjive plastičnosti Haimove priče, stajati glave.

Promišljanje o tome kako Ćamil doživljava drugost bi vjerovatno bilo svrsishodno privesti koncu time kako je Ćamil doživljen kao drugost, kao Drugi. Mladog Turčina kao drugost nosi, svakako, fra-Petar. Intezitet doživljaja možda nije snažan kao što je u slučaju Ćamilove povezanosti sa Džemom; štaviše, očigledan je, ili barem najjasniji, samo u jednom trenutku – prilikom svitanja carigradskog, magičnog, nadrealno krasnog, ali i tuđeg, čak „dušmanskog“ iz fra-Petrove vizure: „Tako je [...] njihov odnos, kako ga fra-Petar zamišlja i oseća, dat kao odnos naročite prisnosti, poverenja, pa i svojevrsne nežnosti: u *privijanju* uz nekoga ima blagosti, milošte, nečeg od samopredavanja, kao i od prihvatanja, i čitavo jedno polje gotovo potpunog uzajamnog razumevanja.“⁴² Doista, to lirično carigradsko svitanje je jeste jedino mjesto u djelu na kojem se jasno vidi udvajanje fra-Petrove ličnosti, dato kroz njegovo familijarno obraćanje odsutnom Ćamilu. Međutim, pojedina mjesta u tekstu suptilnije, a semantički jednako snažno, govore o fra-Petrovom doživljaju, te tako: „Počelo je vreme bez Ćamila.“⁴³ Dakle, za fra-Petra Ćamil je u svojoj odsutnosti postao egzistencijalna činjenica, znak na hronološkom kontinuumu. Pored toga, osjećanje drugoga i odgovornosti za drugoga, za Ćamila, fra-Petar u izvjesnom, levinasovskom, smislu vidi i kao oslobađanje od sebstva, *skidanje tereta samoga sebe sa samoga sebe*: „Dok sam ono deverao s jadnim Ćamilom i brinuo zbog njega, nekako sam manje mislio na sebe i svoju nevolju. A sad ne mogu da se odbranim od toga.“⁴⁴ Svrshodnost fra-Petrovog "deveranja" i tjeskobe usljed fokusiranosti na samoga sebe ogleda se u otvorenosti za drugoga: „Nije teško da se uvidi da ono za u „za-drugoga“ nije jedno za svrhovite određenosti, da je za drugoga

⁴¹ Nikola Kovač, „Andrićeva politička mitologija”, u: *Travnik i djelo Ive Andrića zavičajno i univerzalno*, IRO „Veselin Masleša”, Sarajevo, 1980, str. 187.

⁴² Dragan Stojanović, *Lepa bića Ive Andrića*, str. 280.

⁴³ Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, str. 107.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 113.

onoga koji je izložen drugome bez odbrane i bez pokrivača, u neprestanom ne-spokojstvu da nije otvoren, u nespokojstvu da se ne zatvori u unutrašnje jezgro; to za drugoga je sebe-otvaranje koje ide sve do cijepanja unutrašnjeg jezgra.“⁴⁵ Konačno, činjenica da se i po odlasku iz Proklete avlije, u Akri, usred karnevalskog smijeha izazvanog burlesknim podražavanjem Karadoza od strane jednog Libanca, fra-Petar prisjeća Ćamila i misli na njega, žaleći što „nema s kim da razgovara o njemu“, potvrđuje mladićevo sveprisustvo u fratrovoj iskustvom modifikovanoj i obogaćenoj identitetskoj strukturi.

Iako je svaki tekst, makar bio i od istog autora, nezavisan entitet i funkcioniše prema vlastitim dijalektičkim i epistemološkim zakonitostima, bićemo slobodni da u problemu koji smo pokušali da obradimo u prethodnim redovima prepoznamo neku vrstu intertekstualnosti, suptilne komunikacije mlađeg teksta sa starijim. Čini se da Kolonjina i Ćamilova egzistencijalna napetost, uzrokovana nemogućnošću da se jasno definiše identitet, biće, koje se svojom antitotalitetnom ontologijom kosi sa aktuelno totalitetnim i totalitarnim svijetom, ima srodno porijeklo. Takođe se čini da se u oba slučaja u trenutku epifanične samospoznaje konstituiše ista vrsta subjektivnosti, koja za svoju supstancijalnu predmetnost ima *drugost*, *drugog*, *bližnjeg*, a za svoj cilj težnju ka *transcendenciji*, ka *beskonačnom*.

Literatura:

- Andrić, Ivo, *Prokleta avlija*, Beograd: Prosveta, 1981.
Andrić, Ivo, *Travnička hronika*, Beograd: Prosveta, 1981.
Frangješ, Ivo, „U Avliji, u prokletoj“, *Travnik i djelo Ive Andrića zavičajno i univerzalno*, Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“, 1980.
Koljević, Svetozar, „Andrićev Vavilon: dijalog civilizacija u Andrićevom umetničkom svetu“, *Zbornik radova o Ivi Andriću*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1977.
Kovač, Nikola, „Andrićeva politička mitologija“, *Travnik i djelo Ive Andrića zavičajno i univerzalno*, Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“, 1980.
Levinas, Emanuel. *Smisao transcendencije*, prevod s francuskog Spasoje Ćuzulan. Podgorica: Izdavački centar Matice srpske Društva članova u Crnoj Gori, Nikšić: Društvo filozofa u Crnoj Gori, Foča: Bogoslovski fakultet Svetog Vasilija Ostroškog, 2017.

⁴⁵ Emanuel Levinas, *Smisao transcendencije*, str. 84.

- Levinas, Emmanuel, *Totality and Infinity, An Essay on Exteriority*, translated by Alphonso Lingis, The Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers, 1979.
- Perović, Drago, *Levinas versus Hajdeger: ontološka i etička diferencija i pitanje ljudske zajednice*, Beograd: Jasen, 2006.
- Pirjevec, Dušan, „Andrićeva *Na Drini ćuprija*“, *Zbornik radova o Ivi Andriću*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1977.
- Selimović, Meša, „Između Istoka i Zapada“, *Zbornik radova o Ivi Andriću*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1977.
- Stojanović, Dragan, *Lepa bića Ive Andrića*, Podgorica: CID, Novi Sad: Platoneum, 2003.
- Tartalja, Ivo, *Pripovedačeva estetika*, Beograd: Nolit, 1979.
- Timčenko, Nikolaj, „Umetničko i hronološko vreme u *Travničkoj hronici*“, *Travnik i djelo Ive Andrića zavičajno i univerzalno*, Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“, 1980.

Gordana KUSTUDIĆ

THE PROBLEM OF THE (IM)POSSIBILITY OF DEFINING IDENTITY IN
ANDRIĆ'S *TRAVNIČKA HRONIKA* AND *PROKLETA AVLIJA*

Summary

The paper deals with the problem of defining identity, both ethnic and confessional, in the novels *Travnička hronika* and *Prokleta avlija* by Ivo Andrić. We will try to decode and present the dynamics of the development of the writer's vision in terms of this existential and ontological question, it being most subtly clarified in the two novels created within the span of ten years. The emphasis is on the analysis of the existential as well as metaphysical laws of two opposing worlds, the East and the West, which, paradoxically, approach the realization of *otherness* in the protagonist of the novel *Prokleta avlija*, the young Ćamil, and the seemingly minor character of *Travnička hronika*, Giovanni Mario Cologna. In order to understand the *otherness* and *the Other* as clearly as possible, the work mainly relies on Levinas' philosophy of *transcendence*, *totality* and *responsibility for the other*. In addition, the phenomenon of *resistance to the finitude* of being is emphasized as a kind of poetic sign that captures the narrative reality of both novels.

Keywords: Ivo Andrić, *Travnička hronika*, *Prokleta avlija*, identity, confessionalism, ethnicity, otherness, transcendence, totality, responsibility, finitude

Neda PAPOVIĆ
Filološki fakultet Nikšić

ŽENSKI LIKOVI *HAJKE* KAO EMANACIJA ILI NEGACIJA HEROJSKOG ETOSA

O nespornom uticaju *Gorskog vijenca* na stvaranje idejne slike romana *Hajka*, u okviru proučavanja intertekstualnosti pomenutih djela, najviše govori prenošenje akcione etike, odnosno kulta borbe neprestane, kulta svete žrtve ali i kulta natčovječanskog ili totalnog čovjeka. U takvom ambijentu romana *Hajka* modelovani su i ženski likovi. U prostoru sveopšteg gonjenja opisanom Njegoševim stihom *svijet je ovaj tiran tiraninu*, u kojem caruje zakon magle ili *smućenog oblaka*, borbi za slobodu i uzvišene moralne vrijednosti, pridružuju se i ženski likovi. Njihovo ratništvo postaje dodatna valorizacija heroizma i izraz borbene nužde. One postaju heroine, ali i žrtve, prestupnice koje nijesu odgovorile visokim moralnim zahtjevima borbe.

Ključne riječi: ženski likovi, *Hajka*, kult borbe neprestane, akciona etika, sveta žrtva, heroizam, uzvišene moralne vrijednosti

Dva glavna ženska lika *Hajke* – Gara i Neda, u plejadi muških likova čija se epska suština prirodno uklopila u ratni hronotop *Hajke*, djeluju pomalo zalutalo u takav ambijent. No, jedna mu se pridružuje da bi svojim postojanjem razbila stereotip ženske nemoći i slabosti, a druga, da bi pokazala svoju neprilagođenost i prokletstvo. Obje stradaju, ali Gara smrću svete, a Neda ponižavajućom smrću grešnice. Da bismo sveobuhvatnije razumjeli ideološku profilisanost ova dva lika, neophodno bi bilo ukazati na njihovu značenjsku korespondenciju sa ženskim likovima *Herojske biblije*. Najprije bismo mogli napraviti kratak kritički osvrt na modele ženskih likova *Gorskog vijenca*: sestru Batrićevu, snahu Anđeliju, Ružu Kasanovu, Fatimu, snahu Milonjića bana, babu-vješticu iz Bara i Ljubicu.

Već na prvi pogled, ukrštanjem frazeološke i idejno-vrednosne tačke gledišta,¹ nameće se zaključak da su ženski likovi *Gorskog vijenca* prvenstveno likovi važnih socijalnih funkcija ili *kvantuma morala*² (sestra, snaha, supruga), a dalje, kako ćemo vidjeti, osim sestre Batrićeve i babe-vještice iz Bara, likovi bez razrađene psihološke strukture, individualnosti, pasivni nosioci fizičke ljepote, ili pak samo, poput Ruže Kasanove – svedeni na scenu preljube.

Odsustvo imenovanja likova u djelu jeste problem frazeološke tačke gledišta.³ Međutim, takvo modelovanje lika može, zapravo, da prenese određenu vrednosnu poruku. Ako ličnost lišimo njenog imena, mi ćemo je obezličiti, utopiti u masu. Ako je pri tome nazovemo majkom, sestrom, ženom, tada će nam od njene individualnosti biti važnija njena socijalna pozicija ili funkcija.

Lik sestre Batrićeve (ne posjeduje lično ime i prezime, samo sociološku i *moralnu funkciju sestre*),⁴ pored babe-vještice, predstavlja jedini psihološki profilisan ženski lik *Gorskog vijenca*. To podrazumijeva moć govora, mišljenja, pa i kritike društva. Međutim, opet kao ekspresija kolektivne a ne individualne misli, što označava princip *homogenosti*,⁵ u okviru kojeg svi moraju razmišljati isto. Pokretanje glavara na donošenje konačne odluke, koja se tiče rasplesa drame, ali i njene kulminacije, uvodi pomenuti lik bezbratnice u svrhu dinamizacije i najave konačne društvene katarze. Dakle, psihološka, duhovna izvajanost sestre Batrićeve predstavlja isključivo odraz spoljnog ka unutrašnjem, odnosno po mišljenju Tomovića, *kriterijumi sredine prerastaju u unutrašnje motivacije subjekta*,⁶ pa ne možemo govoriti o njenom individualizmu niti o moćima apstraktnog mišljenja. Ona, u stvari, u tužbalici imitira i reprodukuje kolektivnu misao, pa tako izlazi iz anonimnosti obezličene žene. Za razliku od nje, lik snahe Anđelije sveden je na pojavu *pomamljivanja* ili odstupanja od ponašanja

¹ Često se ideološka tačka gledišta izražava frazeološkim sredstvima. Uz pomoć govornoga karakterisanja može se upućivati na manje-više konkretnu individualnu ili socijalnu poziciju. Vidi B. A. Uspenski, *Poetika kompozicije, semiotika ikone*, „Nolit”, Beograd, 1979. god, str. 25–26.

² Vukašin Pešić, *Patrijarhalni moral Crnogoraca*, str. 85.

³ Vid. B. A. Uspenski, *Poetika kompozicije, semiotika ikone*, str. 32.

⁴ Pod moralnim subjektom u patrijarhalnom moralu Crnogoraca, podrazumijevamo fizička lica i plemenske zajednice, koji su nosioci njegovih moralnih obaveza i moralnih zahteva. Vid. Vukašin Pešić, *Patrijarhalni moral Crnogoraca*, str. 121.

⁵ *Moralna kohezija ili homogenost*, Vukašin Pešić, *Patrijarhalni moral Crnogoraca*, str. 129.

⁶ Slobodan Tomović, *Esej o čojstvu*, str. 39.

koje predviđa patrijarhalni društveni model za ženski pol, a to se kažnjava fizičkim nasiljem od strane Vuka Mandušića. Egzistencijalna suština lika Fatime, ali i snahe Milonjića bana, biva prepoznata isključivo kao emancipacija fizikusa: one su zanosne ljepotice koje ne posjeduju ličnost, ikone lišene sadržaja, kojima muškarci iskazuju divljenje pomalo bizarnim, morbidnim načinom pokazivanja nježnosti : *Blago odru na kom počine*. (st.1870)

Ženski likovi, oblikovani tako da se njima akcentuje moralna funkcija majke, vjerne ljube, sestre i snahe, uglavnom asociraju na ljepotu morala ili nedostižne, nevine, *erotski besprekorne*⁷ čedne ljepote tijela. U jednom momentu, žena može postati iskušenje *moral*⁸ muškarca da pribjegne instinktu lalićevske grabeži, pa otme mladu djevojku, i znajući da je zgriješio, pobjegne sa njom u svijet. Takav je slučaj sa Vukom Mandušićem, zagledanim u ljepotu snahe Milonjića bana. On priznaje slabost pred čulnošću, zbog koje bi, ako bi joj podlegnuo, morao snositi posljedice, *bježa glavom po svijetu*, ali joj odolijeva. Ova etička problematika asocira na incidentnost lika Lada Tajovića, koji je zatajio i pred ovim moralnim iskušenjem sa lijepom tuđom ženom Nedom, jer čojstvo podrazumijeva, između ostalog, i izvjesnu *moralnu asketiku*⁹. Smijeh mlade snahe, njena kosa koja pada do niže pojasa, potom njeno naricanje *tankijem glasom* spoju ili prije nespoju sa mladošću i očima koje *gore živilje od plamena*, groteskno se nadovezuju na uzdah Vuka i apsurdnu igru Erosa i Tanatosa:

*Blago Andri će je poginuo!
Divne li ga oči oplakaše,
divna li ga usta ožališe.* (st. 1305)

Ova scena ukazuje na specifičnost crnogorskog svjetonazora preslikanog na fikciju književnog djela. U njoj se nazire stid junaka od svoje slabosti pred ženskim čarima, imperativ zauzdavanja, kultivisanja animalnog što uvodi čojstvo, ukletost ženske suštine potčinjene muškoj dominaciji, njena obezličnost, ogoljenost na sadržaj kojem je povjerena muzika vječne tužbalice, kao *izvanredne forme herojskog samoizgrađivanja*,¹⁰ i

⁷ G. Gezeman, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, str. 146.

⁸ *Moralni etos koji su izgradili ondašnji Crnogorci bio je jedan od osnovnih pokretača i regulatora u svim njihovim poduhvatima i stremljenjima kao i prilikama. To istovremeno pokazuje da je moralna energija najjača socijalna energija.* Vid. Vukašin Pešić, *Patrijarhalni moral Crnogoraca*, str. 18.

⁹ Slobodan Tomović, *Esej o čojstvu*, str. 33.

¹⁰ G. Gezeman, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, str. 145.

opomena Erosu pod silom moćnog Tanatosa, u kojoj čulni plamen mora biti kamufliran tuženjem. Vuk Mandušić nije pokleknuo, a ni lijepa snaha Milonjića bana, ali nasuprot njima, Lado Tajović i Neda – jesu. Gezeman primjećuje da su *erotika, ljubav i žena neherojski, nemuški, neozbiljan elementat života starih Crnogoraca*.¹¹ S druge strane, brak i djeca, preci i potomci, daju moralni kredito čovjeku, jer služe biološkim i plemesko-bratstveničkim ciljevima održanja. On navodi da je *ljubav kao privatno uživanje bila strogo zabranjena*,¹² da bi kao takva predstavljala samovolju privatnog, sebičnog morala, pa je bila tabuisana, i da se u takvom ambijentu *suzbijala i poricala*.¹³

Čulnost, ženstvenost, životnost biva opomenuta strogom etikom i podvrgnuta logici okrutnosti svijeta tirjanstva i imperativa neprestane borbe u kojoj smrt dominira, a ženski princip uključen u sam proces ratovanja, gdje mu nije mjesto. Uzorna supruga Ljubica u *Gorskom vijencu*, u sekvenci koja opisuje borbu oko Radunove kule, *puni puške svome gospodararu*.

Ženina pamet i suština ne smiju biti prepuštene same sebi, već instrumentalizovane za više herojsko-patrijarhalne ciljeve, pa androgenija žene i njeno podređivanje kolektivnom imperativu, postaje jedan od načina prilagođavanja specifičnim okolnostima neprestane blizine smrti. Patrijarhat *prezire*¹⁴ žensku slabost, čulnost, osjećajnost, savitljivost a uzdiže čvrstinu, racionalnost, rigidnost i izdržljivost:

*Kad me žena pita đe sam bio,
kazaću joj da sam so sijao;
kuku njojzi ako ne vjerova! (st.810) (Knez Janko)*

Na sličan način se i Vuk Mandušić ophodi prema svojoj snahi, liječeći njenu pomamljenost batinama:¹⁵

*Te ja uzmi trostruku kandžiju,
uženi joj meso u košulju. (st. 845)*

¹¹ G. Gezeman, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, str. 146.

¹² Isto, str. 146.

¹³ Isto, str. 146.

¹⁴ (...) *Muškarčev prezriv odnos prema ženi*. Vid. Krsto Pižurica, *Žena u Njegoševom djelu*, ITP CIP, Podgorica, 2003. god, str. 26.

¹⁵ Pižurica navodi narodne poslovice koje uvode moral fizičkog nasrtanja na žene: *Ko ženu ne bije on čovjek nije; Ženu i konja udri, ako mislis da su ti pokorni; Kučka nek laje, a žena neka ćuti; Udri ženu i zmiju po glavi*. Isto.

Ženska suština dobija obrise muškosti. Ona ne smije biti slaba, osim kada tuži, jer *strah životu kalja obraz često*. Knez Rogan objašnjava ženski princip na sljedeći način, čime se ujedno opisuje priroda prestupa Ruže Kasanove:

*Ćud je ženska smiješna rabota!
Ne zna žena ko je kakve vjere;
stotinu će promjeniti vjerah
da učini što joj srce žudi. (st. 475-480)*

Ona odabira tuđina Kasana, izdaje vjeru, biva ubijena, odnosno kažnjena. Sasvim je jasno da je nasilje prema ženama-prestupnicama u *Gorskom vijencu* uvedeno kao društveno- prihvatljiv oblik ponašanja muškarca. Međutim, čak i nasilje žene prema sebi samoj ili samoubistvo može biti realizovano kao pozitivan etički momenat. Takav je slučaj sa skončanjem sestre Batrićeve. Time se dopunski strukturira ne samo kult svete žrtve već i izvjesna tragička, katarzička revolucija snage i hrabrosti, označene krikom i kletvom očajne bezbratnice upućene glavarima, kao opomena da se pokrene borba za oslobođenje od neprijatelja:

*Nevolja je, braćo, da s'ubije!
Kam bi crka od ove žalosti,
a ne sestra za onakvim bratom. (Knez Rogan, st.2030)*

Rajko Cerović samoubistvo sestre Batrićeve razmatra kao *nelogično mjesto, jedan nedovoljno motivisan čin koji nas svaki put zaustavlja i traži analizu*.¹⁶ Međutim, kada ga kontekstualizujemo i objasnimo problematikom potenciranog principa agona, o kojem govori Gezeman, koji leži u arhaičnom, snažnom osjećaju crnogorske kolektivne samobitnosti, onda to mjesto postaje sasvim logično.

Batrićeva smrt ali i život, samoubistvom njegove sestre, dodatno dobija na značaju i veličini. Njeno samoubistvo postaje agonalna nagrada, figurativno rečeno, za djelovanje i postojanje njenog brata. Njena tužbalica, a potom i samoubistvo stvaraju ambijent *definitivne valorizacije*¹⁷ ži-

¹⁶ Rajko Cerović, *Svjetlosti i sjenke jedne tradicije*, NIO, „Univerzitetska riječ Nikšić“, 1986. god., str. 40.

¹⁷ Slobodan Tomović, *Esej o čojstvu*, str. 16.

vota i moralnog opredjeljenja njenog brata, čija *smrt postaje mjerilo ostvarene svrhe*¹⁸ u kolektivu.

Dakle, duhovnost žene podvrgnuta je prvenstveno moralnom zadatku odolijevanja svojim slabostima, kroćenju arhetipske prirode, u kojem estetika postaje odraz etike,¹⁹ a žena *divna kad tuži*, pronoseći moralne vrijednosti kroz pjesmu (panegiričko i korektivno etičko funkcionisanje tužbalice). Često lik žene bez imena akcentuje njenu moralnu funkciju majke, sestre, supruge, koja u jednom trenutku može, u svojoj poslušnosti i ukapljenosti, postati i ratnica ili ratni promotor²⁰ koji inicira, jača borbenu duh, ili čak učestvuje u ratu, jer je *akciona etika pripadala i ženi*.²¹ Negativno građen lik *zlosrećne babe*-vještice sa jedne strane nosi funkciju prikazivanja folklornog, sujevjnog, paganskog koda, koji se kao negativna matrica provukao i opstao u kolektivu. Međutim, s druge strane, predstavlja odslikavanje takve ženske suštine, koja može biti element ugrožavanja egzistencije naroda. Ona, svakako, kao lik stare žene, stoji u antagonističkoj semantičkoj relaciji sa likom starca igumana. Njena stečena mudrost, koja uključuje paganske rituale, nije reprezentativna niti korisna, već naprotiv, inferiorna i zloslutna, ona koja uliva strah.

Ovaj koncizni i jezgroviti osvrt na ženske likove *Gorskog vijenca* jasno sjenči i pozicionira, ideološki boji, dešifruje i nijansira ženske likove *Hajke*. U komparativnom književno-teorijskom postupku koji je osnova ovog rada, možemo dublje zaći u motivacioni sistem pomenutih likova romana *Hajka*, služeći se upravo metatekstualnom paradigmom, kao ključem za razumijevanje smisla i uopšte koncepcije romana.

Incidentnost Nedinog lika sadržana je u njenom ogrešenju o etičke norme heroizma:

*Lado, moja crna srećo, ti za mene ovo nikad ne bi učinio! Znam da ne bi. Niko od vas ovo za ženu ne bi učinio. Takvi ste, tvrdi ste – blago vama što manje osjećate!*²²

Dakle, ona u svom djelovanju predstavlja negaciju morala, odnosno, anarhizam, rušenje poretka. Ona je poput pomamljenice Anđelije kojoj u

¹⁸ Isto, str. 16.

¹⁹ Vid. Slobodan Tomović, *Njegoševa filozofija prirode*, Obod, Cetinje, 1975. god., str. 40.

²⁰ Slobodan Tomović, *Esej o čojstvu*, str. 134.

²¹ Isto.

²² Mihailo Lalić, *Hajka*, str. 83.

narativnom svijetu *Hajke*, umjesto Vuka Mandušića, Šogo Grof, kao simbolički lik kojim se izražava totalitet moralnog izrođavanja – užezava košulju u meso. Umjesto morala izabrala je eros i na taj način postala slab čovjek, jer u patrijarhatu nema prostora za čulnost koja se ne obuzdava. Lado i Neda bi u ljubavi mogli biti samo *moralni subjekti*, a njihov odnos samo važna konvencionalna, socijalna institucija, ukoliko nije platonski. Zato pomenuti likovi uvode kaos u sistem vrijednosti i predstavljaju *hegelovsku negativnu slobodu*.²³ Kako bi pravda bila zadovoljena, moraju biti kažnjeni, jer stradanje ljubavnika određuje trijumf herojsko-patrijarhalnog kodeksa, a ne slučajnost. Tom stereotipu autor i prilazi kao jedinom mogućem rješenju i varijanti raspleta, jer promovira *genetičku uslovljenost ljubavi i morala kao važnog psihosocijalnog mehanizma*.²⁴ Dakle, ljubav kao moralna vrijednost u čijem je središtu favorizovana biološko-reproduktivna funkcija žene, u borbi sa svojom antivrijednošću stvara dramu. U njoj se apsurdno ostvaruje biološka dimenzija, ali ne i moralna, pa se taj socijalni fenomen imenuje pogrdnim nazivom – *kopiljača*, kao naziv za trudnu ženu vanbračnog statusa čiji je nosilac u *Hajci* Neda. Ladov narativni fokus projektuje dva arhetipska obrasca ženstvenosti i međupolne ljubavi: nečulnu, čistu, neukaljanu, platonsku viziju Vidre, kao nosioca *erotske besprekornosti*, i nasuprot njoj, čulnu, neobuzdanu, uprljanu, osramoćenu sliku Nede. To znači da se Nedin lik postavlja u kontrastnu ravan ne samo u odnosu na svetački lik Gare, već i u odnosu na lik Vidre.

*Lijepa je bila, volio ju je u samoći Lelejske gore, mogao bi i dalje da je voli, ali on se stidi te ljubavi u nevrijeme, ukradene. Stidi se pred drugima, ne osjeća se ravan s njima, ne može to da brani ni da krije. Od stida počinje da je mrzi kao klopku koja ga je namamila, uhvatila i vezala da ga dok je živ ne pusti. Mrzi je toliko da bi je ubio, ali ta mržnja se odjednom istroši i on se osjeća da je sam kriv.*²⁵

U narativnom svijetu *Hajke* Neda će biti kažnjena od najšugavije ruke uprljanom smrću – klanjem, što u ideološkom poretku romana nosi dodatnu informaciju o statusu njenog prebivanja i djelovanja, zasluga i ukupne profilacije. Njena smrt uvodi paklene prostore padanja, duhovnog

²³ Slobodan Tomović, *Esej o čojstvu*, str. 28.

²⁴ Vukašin Pešić, *Patrijarhalni moral Crnogoraca*, str. 164.

²⁵ Mihailo Lalić, *Hajka*, str. 677.

srozavanja u kojima odliježe glas onog koji opominje, muškarca – svekra, autoriteta, protiv kojeg je ustala i kojeg je ponizila u svom činu preljube, kojeg ne može opravdati ni ljubav, ni majčinstvo, ni poniženost žene koju je svekrva nazvala jalovicom:

*Neda osjeti kako se zemlja ispod nje uriva (...). Sve to traje nekoliko trenutaka potkopano drhtavicom na čijim se talasima ljulja i malo pomalo survava. Zatim nailazi magla s pokretnim šupljinama. Kroz maglu se pomalja sijeda glava njenog svekra ispod zemlje – klati se gore dolje i klimata vilicama: škljoc, škljoc, dugo si mi izmicala, sad više nemaš kud. Što se čudis, nije to ništa. I druge su tako (...). Legle pa podmitile. To se posle ne poznaje – udario prut po vodi.*²⁶

Semantička matrica ili struktura: vaspitač svekar – snaha pomamljenica ili prestupnica zajednička je tačka presjeka *Hajke* i *Gorskog vijenca* i vrlo interesantna ideološki dekadentna crta pomenutog romana 20. vijeka, koja je, kao što možemo uočiti, intertekstualno osmišljena moralističkim šiframa prototeksta *Gorskog vijenca*. U liku Nede možemo potražiti citatne reminiscencije neposlušne, pomamljene snahe Anđelije iz *Gorskog vijenca*. Njen primjer ne može uvesti simboliku Njegoševog *cvijeća za daleko neko pokoljenje* :

*Ni ti nijesi cvijeće, znaš i sama da nijesi.*²⁷ (Šogo grof – Nedi)

*Više vrijedi moja laž nego tvoja istina, i kad ja kažem da si kurva, svi vjeruju da si kurva. To je zato sto ja umijem sa svakim lijepo i kad lažem, a ti se stidiš i kad istinu govoriš.*²⁸ (svekar – Nedi)

Sa druge strane, gradi se lik žene-ratnice, primjerne, odane i požrtvo-vane supruge i sestre, kao semantička opozicija liku nevjenčane preljubnice – *kopiljače* Nede. Osnovno *jezgro uporedivosti*²⁹ pomenutih likova sačinjava problematika morala. Gara svojim djelovanjem afirmiše

²⁶ Mihailo Lalić, *Hajka*, str. 706–707.

²⁷ Isto, str. 705.

²⁸ Isto, str. 69.

²⁹ *Da bi bili suprotni, karakteri treba da budu uporedivi. To ih raščlanjuje na izvesno njima zajedničko jezgro, osnov za poređenje i na značenjski suprotstavljene elemente.* Jurij M. Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, str. 327.

konvencionalno, čak i idealno, utopijsko postojanje čovjeka-žene u patrijarhatu. Možemo je dovesti u vezu sa likom Ljubice iz *Gorskog vijenca* koja puni puške svom gospodararu, ali i sa uzvišenim likom bezbratnice Batrićeve. Njihova se veza ostvaruje pomoću semantičkog niza svete žrtve, svete pogibije, jer će Gara, slično sestri Batrićevoj, na oltar slobode prijeti muža, brata i najzad sebe samu. U jednom trenutku ona prislanja pištolj na sljepočnicu kako ne bi pala u neprijateljske ruke, pokazujući fanatizam ratnice, netipičan, arhetipskoj i biološkoj kategoriji ženstvenosti. Smrt heroine Gare posredno uvodi nebeski hronotop, slikom u kojoj se zemlja odvaja od nje i pada, što logički nameće zaključak o uspinjanju Garine svijesti:

*Zemlja s drvećem i brdima zaobli se, odvoji od nje, pade na neke glatke šine i pođe po njima strmoglavce u beskrajne mutne vode i tame.*³⁰

Nasuprot ovoj slici, stoji oponirana simbolika Nedinog skončanja povezanog sa motivom mutne vode ili bare³¹, kao arhetipa nesvjesnog i duševno ukaljanog.

Garin suprug, idealistički građen lik Ivana Vidrića, logično i predvidivo predstavlja suprotnost lika Lada Tajovića.

Na jednoj strani, u prikazu muško-ženskih relacija, prezentuje se poslušni, pozitivni, normirani oblik postojanja ljubavi u slici u kojoj Vidrić ne podliježe instinktima grabeži već poštuje odluku i izbor Garinog oca koji će odlučiti za koga će se udati njegova kćerka, nasuprot Ladovoj otmici tuđe žene. Dakle, ako *pater familias* naredi svojoj kćerki Gari da se uda za plemića Ramovića, moralno neukaljani i reprezentativni lik Ivana Vidrića, kojim se zapravo *modeluje etičnost*,³² to će da poštuje. U tome se, slično kao i kod lika Vuka Mandušića, afirmiše njegovo čojstvo. U binarnom koncipiranju značenja, kontrastivnom tehnikom, prethodno je uveden moralno degradiran odnos Lada i Nede. Slobodna, čulna ljubav osujećuje model patrijarhalne kulture. Otrgnuta, izrođena, približena životinjskom, poslužiće kao dramski paradigmatički obrazac iz kojeg će nići konačni rasplet i egzaltacijski imperativ moralnosti.

³⁰ Mihailo Lalić, *Hajka*, str. 487.

³¹ *Voda kao arhetipski, religijski simbol anime (duše), sjenke, kao arhetip nesvjesnog*. K.G.Jung, *Psihološke rasprave*, „Matica srpska”, Novi Sad, 1984. str. 372.

³² Vid. Tatjana Bečanović, *Poetika Lalićeve trilogije*, CANU, Podgorica, 2006. god.

U intertekstualnom dodirivanju *Hajke* i *Gorskog vijenca* posebno se izdvaja značenjski efektan i akcentovan stih kao zakon prirode:

Vuk na ovcu svoje pravo ima
Ka tirjanin na slaba čovjeka. (st. 615-620)

On prožima djelovanje ljubavnog para Lada i Nede, gdje Lado postaje simbol vuka, iskušenje udatoj ženi, a ona se ostvaruje kao *slab čovjek* ili *ovca* koja nije savladala osujećivanje svog moralnog statusa udate žene. Lado, ipak, preživljava sa mrljom da je *skrenuo po ženskom pitanju*, bježeći u agon bitke, time se iskupljujući donekle, a Neda – *ovca* pada kao Eva iz raja, jer je kušala zabranjeni plod. Provociranje društvenog tabua ne može opravdati žrtva koju podnosi zbog ljubavi prema muškarcu. Njen personalni medij reflektuje iracionalni osjećaj padanja prilikom kretanja kroz narativni svijet, što sugerise njenu sopstvenu svijest o grešnosti ili *crnoj sreći* kojoj se priklonila i koja je vodi. *Karatalih* sreća uvodi opšte filozofske zaključke o prirodi materijalnog svijeta, ženske suštine, života, egzistencije, koje će iznijeti ne samo Elmaž Šaman, već i Paško Popović.

Za razliku od Nede, primjerna heroína Gara sa puškom u boju, ostvaruje svoj životni smisao kao hrabra ratnica, odana supruga i požrtvovana sestra. Najzad se uspinje u besmrtnoj smrti, *prahu svetkovanja*, ovjenčana slavom.

Individualističko djelovanje ženskih likova, kakva je u *Gorskom vijencu* Ruža Kasanova, u *Hajci* Neda, u angažovanim sferama pomenutih djela, upotrijebljeno je kao antiprimjer, antiteza čojstva i junaštva, koji bi trebalo surovo kazniti – ubistvom iliti spartanskom metodom. Sentimentalizmu u epskoj slici svijeta ne može biti mjesta. Moralni prestup po Njegošu ili Laliću, uslovno rečeno, jeste biti slab čovjek ili žena. Zbog toga je *junaštvo car zla svakojege*, a ono podrazumijeva i čojstvo kojim se odolijeva ponižavanju morala, jer je u tom moralu sadržana pravda, snaga, svrha i sloboda.

Na prološkoj granici *Hajke* stoje dva oponirana egzistencijalna principa sveto – grešno, pa se nimalo slučajno, kroz Paškov narativni fokus, inspirisan Nedinim prisustvom, uvode implicitno Njegoševi stihovi – *Vuk na ovcu svoje pravo ima / ka tirjanin na slaba čovjeka*:

*Tada mu se prvi put učinjelo da ona (Neda) liči na usamljenu ovcu koja ošamućena ide za kurjakom, ide i traži ga i skoro tačno zna gdje će ga naći.*³³

I ovdje možemo uočiti aktiviranje metatekstualnosti pomoću upotrebe određenih verbalnih jedinica, koje su, u stvari, simboli. Vuk se gradi kao simbol okrutnosti, lukavosti i pohlepe,³⁴ dok ovca nosi semantiku žrtve. Kada jedan tekst koristi simbole drugog teksta, on, zapravo, aktivira čitav simbolički sistem uzornog diskursa, odnosno njegov model svijeta. Ovi simboli se uvode i sa Ladove tačke gledišta:

*O Nedi neću ni da mislim, reče u sebi, uvijek mi je neprijatno. Kao da sam od sirotinje nešto ukrao. I jeste slično: ja sam nju zavolio kao vuk ovcu što zavoli i ostavio sam je iskasapljenu.*³⁵

Zabludjela ovca u jednom trenutku narativne zbilje poistovjećena je sa pojmom Jevrejka: *To se tako zove – Jevrejka, kad ženi đavo popije pamet*³⁶, čime je osjenčena i kao žrtva, gubitnik, nesamilosno prepuštena ratnom nasilničkom pokliku i tehnicu *trijebljenja gube iz torine*, ali dovedena u vezu i sa semantičkim nizom: *svijet je ovaj tiran tiraninu, a kamoli duši blagorodnoj*. To što je slaba (nemoralna) žena Neda zavela već pogrešnom ideologijom zabludjelu četničku vojsku, spasivši partizane, ne predstavlja njen junački podvig niti mogućnost da time spere svoje grijeh. Izdajnici su pošli tragovima preljubnice,³⁷ što predstavlja narativno spajanje bliskih semantičkih nizova. *Kopiljača* Neda u aksiološkom sistemu *Hajke* ne može postati heroj. Ona je poput nacionalnih izdajnika, zavedena, slaba, grešna, žrtva, prokleta i animalna. Iako je hrabra poput Gare, dijametralno su suprotne premise njihove borbe. Jednu motiviše rodoljublje, drugu ljubav prema muškarcu, koja za razliku od ljubavi prema domovini, ne smije biti

³³ Mihailo Lalić, *Hajka*, str.76.

³⁴ *Ambivalentan simbol okrutnosti, lukavosti i pohlepe, ali u pojedinim kulturama, simbol hrabrosti, pobjede i nege (Rim).* Mark O'konel, Rejdž Eri, *Enciklopedija znakova i simbola*, I.P. „JRJ“, Beograd, 2007. god, str. 249.

³⁵ Mihailo Lalić, *Hajka*, str. 137.

³⁶ Isto, str. 76.

³⁷ Pižurica govori o dvostrukim moralnim standardima, *Preljuba se mužu mogla oprostiti, ali ne i ženi. Stroga monogamija je važila samo za ženu.* Vid. Krsto Pižurica, *Žena u Njegoševom djelu*, ITP CIP, Podgorica, 2003. god., str. 26.

bezuslovna. Neda, kao takva, biva prezrena i od strane neutralnog, nesvrstanog, *ničijeg čovjeka*, svetačkog lika Paška:

*Proklete, proklete, ubio ih Bog (...) žena životinja – od nje sve počinje. Ponekad izgleda da ništa ne zna, ali kad ona zamrsi stvar – ni đavo to više ne može raspetljati.*³⁸

*Kad đavo ne može da svrši posao, on pošalje ženu da ga ona svrši.*³⁹

Simbol izdaje, kako možemo uvidjeti, postaje višeslojni i veoma funkcionalan element. Ujedno je intertekstualna referenca oba kanonska djela, kao mitski tragički model zapleta oko kojega se formira priča ili radnja.

Simbolički ženski likovi vila i vještica, kao signifikacija folklornog sloja *Hajke*, javljaju se kao sredstvo poetizovanja narativnog koda. Filipova majka Lila, sa Šogove tačke gledišta, biva prepoznata kao *stara vještica*, a dezertere su *zavele vile* i navele ih na izdaju. Time se, na izvjestan način, u građenju iracionalnih sadržaja svijesti, preslikava strah od ovih ženskih, zloslutnih fenomena. U krajnjoj liniji, možemo govoriti i o mizoginiji epskog svijeta, muškarca koji ne želi da bude slab, pa ni slab pred ženom i koji plašeći se ženske moći, počinje da je mrzi. Diferencirani motivi metafizičkog superiornog prisustva zla, koje djeluje na čovjeka i instrumentalizuje ga, kao što su ala, neman, Tijamat (zmajevica), aždaja, karakondžula, takođe su označeni ženskim rodom (imenice ženskog roda), čime se mogu pridružiti ženskim likovima *Hajke*, iako drugačijeg profila. Dakle, integralni fenomen zla uklapa se u igumanovsko-heraklitovski osmišljen svijet, kao polazna tačka polarizacije i potrebe za kultom borbe neprestane.

Literatura:

Lalić, Mihailo, *Hajka*, „Biblioteka Luča”, Titograd, 1967.

Lalić, Mihailo, *Pipavi posao spisatelja*, „Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica”, 1997.

Petrović Njogoš, Petar II, *Gorski vijenac*, „Biblioteka Vijesti”, 2004.

Bart, Rolan, *Književnost, mitologija, semiologija*, „Nolit”, Beograd, 1971.

Bečanović, Tatjana, *Poetika Lalićeve trilogije*, CANU, Podgorica, 2006.

Bečanović, Tatjana, *Semantička struktura čojstva i junaštva, Naratološki i poetički ogledi*, „Biblioteka Posebna izdanja“, CID, Podgorica, 2009.

³⁸ Mihailo Lalić, *Hajka*, str. 56.

³⁹ Isto, str. 51.

- Bečanović, Tatjana, *Semiotička interpretacija Gorskog vijenca*, Riječ, br. 1, Nikšić, 2009.
- Bodrijar, Žan, *Simulakrum i simulacija*, Novi Sad, „Svetovi“, 1991.
- Bogdanović, Sava, *Njegoševa vizija svijeta*, Matica, br. 8, godina II, Cetinje, 2001.
- Cerović, Rajko, *Svjetlosti i sjenke jedne tradicije*, NIO „Univerzitetska riječ“, Nikšić, 1986.
- Gezeman, Gerhard, *Njegoševa filozofija heroizma*, Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju, Knjiga III, Cetinje, 1963.
- Gezeman, Gerhard, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, „Obod“, 1968.
- Eko, Umberto, *Granice tumačenja*, „Paidela“, Novi Sad, 2001.
- Ivanović, Radomir, *Romani Mihaila Lalića*, „Narodna knjiga“, Beograd, 1974.
- Kuliš-Nikolajev, Mirko, *O sociološkim osnovama crnogorske humanitas heroica*, Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju, knjiga IV, Cetinje, 1964.
- Lotman, M. Jurij, *Semiosfera*, „Svetovi“, Novi Sad, 2000.
- Lotman, M. Jurij, *Struktura umetničkog teksta*, „Nolit“, Beograd, 1967.
- Milosavljević, Petar, *Logos i paradigma*, „Trebnik“, Beograd, 2000.
- Oraić Tolić, Dubravka, *Teorija citatnosti*, „Grafički zavod Hrvatske“, 1990.
- Pižurica, Krsto, *Žena u Njegoševom djelu*, ITP CIP, Podgorica, 2003.
- Tomović, Slobodan, *Njegoševa filozofija prirode*, „Obod“, Cetinje, 1975.
- Tomović, Slobodan, *Vječna zublja Njegoševa*, „Slovo ljubve“, Titograd, 1972.
- Tomović, Slobodan, *Esej o čojstvu*, „Pobjeda“, Titograd, 1976.
- Uspenski, B.A., *Poetika kompozicije, Semiotika ikone*, „Nolit“, Beograd, 1979.
- Cvijić, Jovan, *Psihičke osobine Južnih Slovena*, SANU, 1927.
- Dvorniković, Vladimir, *Karakterologija Jugoslovena*, „Prosveta“, Beograd, 1939.
- Jung, K. G., *Psihološke rasprave*, Matica srpska, Novi Sad, 1984.
- Koterel, Artur, *Rečnik svetske mitologije*, „Nolit“, Beograd, 1998.
- Mark O'Konel, Raje Ajrej, *Enciklopedija znakova i simbola*, I.P. „JRJ“, Beograd, 2007.
- Pejović, D. Đoko, *Društveno – filozofski pogledi u Crnoj Gori od početka 19. do sredine 20. vijeka*, CANU, Titograd, 1980.
- Pešić, Vukašin, *Patrijarhalni moral Crnogoraca*, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1986.
- Rečnik književnih termina*, „Nolit“, Beograd, 1986.

Neda PAPOVIĆ

FEMALE CHARACTERS AS EMANATION OR NEGATION OF HEROISM

Summary

The indisputable impact of *The Mountain Wreath* on creating the conceptual world in the novel *The Chase* is best illustrated by the transfer of action ethics, i.e. cult of permanent struggle. This is, inter alia, the environment of the novel *The Chase* in which female characters have been modelled. This domain of general pursuit is described by Njegoš with the line *This world is a tyrant to the tyrant, which is ruled by the law of fog or clouds and the struggle for sublime moral values*, is associated to the female characters. Their combat spirit becomes an expression of the need to be part of the struggle, as well as an additional utilization of the specific philosophical and ethical system of heroism. They become the heroines and the victims who have failed to meet the high moral demands of the struggle.

Keywords: the cult of permanent struggle, action ethics, heroism, sublime moral values

Bojana OBRADOVIĆ
Filološki fakultet Nikšić

DEMISTIFIKACIJA MITA O SILI I MOĆI U
LALIĆEVOM ROMANU
ODLUČAN ČOVJEK

Autokritika revolucije i demistifikacija mita o sili i moći započeta je već naslovom čija retorika otkriva ironičnu notu u značenju koje je oponentno konotaciji pridjeva *odlučan*. Bojo Šančević jeste odlučan čovjek, brz je u donošenju i izvršavanju odluka, ali je njegova efikasnost sadržana u ubistvima, mučenjima i nehumanim postupcima ne samo protiv neprijatelja sistema, nego i protiv onih za koje ga vežu stare pizme. Nasilnik bez moralnog kodeksa, alkoholičar, psihički i fizički bolestan, nesposoban za praštanje, nezasluženi heroj i kukavica – postaje simbol čitave ideologije koja nije dozvoljavala čovjeku pravo na sopstveno mišljenje i davala mu jedinu mogućnost – da bude šraf u sistemu.

Ključne riječi: Mihailo Lalić, *Odlučan čovjek*, demitologizacija, autokritika, antijunak, tekst ogledalo, pripovijedanje u pripovijedanju, mozaična struktura, dekonstrukcija

Organizacija narativne zbilje u romanu *Odlučan čovjek* zasniva se na dekonstrukciji tradicionalno prikazivane teme revolucije i na inverziji mita o heroju-revolucionaru. Tradicionalne strukture poput jedinstva i pravde osporavaju se i pretvaraju u svoju suprotnost pa se tako heroj pretvara u antiheroja, revolucija u borbu za vlast, borba za opšte dobro u gramzivost pojedinaca koji pod maskom narodnih heroja jurišaju na nezasluženo orde-nje. Takav postupak u potpunosti razara kulturnu redundancu i na paradig-matskoj ravni teksta podvlači univerzalnu istinu o nejednakosti među lju-dima i njihovu oportunističku prirodu:

I uopšte su ljudi nejednaki i neslični: neki ne može krv da vidi, drugi bi je i lokali, ali su i prvi i potonji sposobni i skloni da pregaze preko mrtvih. Nije ni čudo što su nejednaki, čudno je što se povremeno, kao talasi istorijski, podižu pokreti koji se trude da nejednake izjednače. Svi porazi u posljednjih dvjesta godina ne biše dovoljni da dokažu da priroda ne zna za jednakost i ne trpi je...¹

Pesimistički intonirana tvrdnja *Nema jednakosti među ljudima* javlja se kao lajtmotivska misao u romanu, što naglašava autokritičku intonaciju revolucije i izvrće na naličje teoriju koja se zasnivala na kultu jednakosti i pravde. Nivo informacija je povećan biranjem antiheroja za centar zbivanja koje će problematizovati mit o junaku, oneobičiti ga i demistifikovati do te mjere da će se pokazati dugo skrivana istina o lažnim herojima – brutalnim čuvarima reda u državi. Paradoksalnost nečovječnih postupaka bivših revolucionara, komunista i boraca za jednakost i pravdu uvećana je negiranjem glavnog lika romana, generala u penziji Boja Šančevića, da su takvi postupci bili nehumani, tako da makijavelistička misao *cilj opravdava sredstvo* postaje njegova ideja-vodilja i opravdanje:

Jeste, bilo je, okolnosti su nalagale da se oružje upotrijebi, zadužen je bio neko da to čini. Sad njega kunu majke, sestre i oni što su se jeftino izvukli. Odavno kunu i prijete kukavičkim osvetama iza leđa, a nikom na um ne dolazi da su to bile brze smrti bez čekanja, kratke, čiste, te prema tome milosrdne.²

Koliko je kritika revolucionarnih vrijednosti postala ozbiljno polazište u struktuiranju narativne građe pokazuje činjenica da je Lalić prvi put za centralni lik izabrao destruktivca, moralnu nakazu, egoistu i agresivca koji postaje metafora za urušen socijalistički sistem i ideju. Novo Vuković primjećuje da „taj lik neminovno poprima konotacije koje prevazilaze individualni slučaj i postaju paradigma naličja jedne ideje: roman se, u izvjesnoj mjeri, pretvara u priču o tamnim mrljama Revolucije (tzv. lijevim greškama, Golom otoku i dr.)”³, što znači da je Bojo Šančević simbolička predstava revolucije koja je spolja zračila pravdom i opštim dobrom, a iznutra bila trula, paradoksalno urušena i neuspjela utopija, „grbava prav-

¹ Mihailo Lalić, *Odlučan čovjek*, str. 24.

² Isto, str. 14.

³ Novo Vuković, *Struktuiranje priče o antiheroju u romanu Odlučan čovjek M. Lalića*, str. 78.

da” – kako je naziva jedan od likova u romanu. Naime, i sam lik Boja Šančevića modelovan je tako da ima lice i naličje, odnosno formu i sadržinu koje su oponenti. Formalno narodni heroj, ključni čovjek u jugoslovenskom policijskom sistemu i general u penziji, zapravo je ljuska koja prikriva gramzivost, surovost i amoralnost, pri čemu su to, kako će se retrospektivnim tehnikama pokazati, urođene karakterne crte, što još više naglašava izopačenost ovog predstavnika komunističke dogme:

*Volio je on i tada da čuje kako izdaleka odjekuju posledice njegovog junackog djelovanja: izbije slabijeg, ili pogodi kamenicom jačeg, pa se sakrije iza žbuna, sluša kako udareni traži pravdu i jauče, kako njegova grlata majka prijeti osvetom i friganji, te se čuje do nakraj sela.*⁴

Iza mita o revoluciji u romanu *Odlučan čovjek* krije se čitav niz nepotrebnih ubistava, zlostavljanja i proganjanja neistomišljenika, čime se iza maske državne bezbjednosti krije na opštem planu sistemska kontrola nad masom, a u osnovi narativne zbilje je želja osvjedočenog ubice da dokaže svoju silu i moć, čime zapravo prikriva kompleks niže vrijednosti od kojeg još od djetinjstva pati: „I drugima sam bio neprimjetan ili zanemarljiv i izgubljen, kao neki sitni sisar među ogromnim dinosaurusima”⁵ Demistifikacija sile i moći na primjeru lika Boja Šančevića zapravo je Lalićeva oštra kritika ideologije kojoj je i sam pripadao, što znači da je u osnovi auto-kritička intonacija vrijednosti koje su bile preispitivane i u ranijim djelima. Branko Popović zapaža da „i u ranijim Lalićevim djelima, ali ne tako eksplicitno, zatičemo kritiku pojedinih ljudi i pojava iz pokreta kojem je autor pripadao. Ovde je ta kritika temeljna, analitična, neposredna.”⁶ Eksplicitnost kritike sadrži se u činjenici što je prvi put pomenuta tema Golog otoka, koja postaje značenjski opterećena samim tim što je pomenuta već na prološkoj granici romana u susretu Boja Šančevića sa doktorom Jekalićem. Inicijalni dijalog ova dva lika postaje jedna od paradigmatičkih osa romana koja problematizuje golootačku temu s jedne strane, a sa druge osvjetljava lik generala u penziji određujući ga kao ključni faktor u slanju žrtava na izdržavanje kazne:

⁴ Mihailo Lalić, *Odlučan čovjek*, str. 27.

⁵ Isto, str. 40.

⁶ Branko Popović, *Rastanak sa Mihailom Lalićem*, *Književnost* 3-4, str. 322.

- *Kako, zar su sve izliječili? – pokuša Bojo da razgovor okrene na šalu.*
- *Jesu, sve su ih podmladili, kao što će i nas uskoro – reče Nidžović.*
- *Kao što vi izliječiste one vaše ‘pacijente’ na ostrvu – reče Jekalić, i uprije pogled u Boja.*
- *Na kojem ostrvu? – upita Bojo.*
- *Znate vi na kojem. Znaju to i grčki diktatori, i pokazuju prstom ovamo.*

- *Nikad nijesam bio na ostrvu – reče Bojo.*
- *Ali ste im liferovali sirovinu. Boljeg liferanta nijesu imali – tako kažu.⁷*

Autokritika revolucije i demistifikacija mita o sili i moći započeta je već naslovom čija retorika otkriva ironičnu notu u značenju koje je opo-
nentno konotaciji pridjeva *odlučan*. Bojo Šančević jeste odlučan čovjek,
brz je u donošenju i izvršavanju odluka, ali je njegova efikasnost sadržana
u ubistvima, mučenjima i nehumanim postupcima ne samo protiv neprija-
telja sistema, nego i protiv onih za koje ga vežu stare pizme. Efikasnost
ovog odlučnog ubice ide dotle da je okvalifikovan kao zlostavljač i hajkač
na žene, pri čemu je i pored silnih kritika doktorke-psihijatrice i svog dru-
gog ja uvjeren u ispravnost svojih postupaka. Nasilnik bez moralnog ko-
deksa, alkoholičar, psihički i fizički bolestan, nesposoban za praštanje,
nezasluženi heroj i kukavica – postaje simbol čitave ideologije koja nije
dozvoljavala čovjeku pravo na sopstveno mišljenje i davala mu jedinu mo-
gućnost – da bude šraf u sistemu: „Možda hoće da mi kaže da sam Šarac,
šareni konj kraljevića Marka, to jest da na meni neko jaše, da sam sredstvo
ili poslušna životinja, koja vredno izvršava naređenja.”⁸ Lik Boja Šanče-
vića, opterećen svim abnormalnostima, i u duhovnom i u fizičkom smislu,
modelovan je tako da se čini da je on produžena ruka takve ideologije. Kao
takav, ovaj lik dobija izuzetno složena semantička obilježja koja su neop-
hodna u razotkrivanju čitavog sistema odnosa u romanu. Odlučnost ideolo-
gije da se po kratkom postupku razračuna sa potencijalnim i stvarnim pro-
tivnicima postaje okvir romana, polazište u kojem se kroz retrospektivno
pripovijedanje prikazuju sve one ljudske situacije izgubljenosti, straha, mo-
ralnog nazadovanja i nevinog stradanja od sile čija je pravda bila u
revolveru.

Naslov romana zapravo je naslov feljtona u novinama koje Bojo Šan-
čević čita, pri čemu se prvi put suočava sa objektivnom slikom o sebi iz

⁷ Mihailo Lalić, *Odlučan čovjek*, str. 7–8.

⁸ Isto, 94.

tačke gledišta pisca sa kojim je proveo izlet u planini. Postupak *priče u priči* u stvari je skretanje pažnje na autokritičku intonaciju romana. U tom smislu se naročito zanimljivim čini iskaz koji se može shvatiti i kao auto-poetički komentar *Lelejske gore* gdje se lajtmotiv magle koja predstavlja simbol izgubljenosti i sumnje u dogmu izdvaja kao važno semantičko obilježje:

- *Predao sam izdavaču novu knjigu: magla na početku i magla na kraju. General je tu rekao: - U modi je, dakle, magla!... A kome je, molim te, potrebna ta vaša magla rašomonska, relativistička, antiherojska, religiozno-opijumska?... Koga to hoćete da zaglupite tom tolikom magluštinom - radni narod koji mnogo ne žudi za knjigom, ili preostalu buržoaziju koja sve to zna napamet?... Ili ste zapeli da sami sebe zavedete za Goleš planinu?*⁹

Simbol magle je znak sumnje u revolucionarna načela, pri čemu se magla na paradigmatškoj ravni izjednačava sa knjigom koja je simbol intelektualnog nemirenja sa nametnutom dogmom, što rezultira oštrom kritikom čitavog sistema „koji mnogo ne žudi za knjigom”. Egzaltirana emocija koja je naglašena dominantnim indeksnim znakom inkorporira osjećaj nesigurnosti generala koji se javlja kao predstavnik svijeta koji je predmet kritike, pa se njegova tvrdnja da je magla antiherojska čini paradoksalnom. Dakle, pisac služeći se paradoksom, ironijom, grotesknom slikom lažnog junaka, antiheroja problematizuje šta je istina, a šta laž, ima li razlike u kuđenju i slavljenju, što umnogome povlači pitanje zla i dobra i ukazuje na sramnu sliku revolucije.

Feljton „Odlučan čovjek” je *sub-priča koja objašnjava* i ima složenu funkciju koja podrazumijeva lagano prodiranje prošlosti u narativnu sadašnjost, jer je struktura romana stalno smjenjivanje prošlosti (koja je dominantna) i sadašnjosti koju karakteriše mnoštvo kritičkih glasova u romanu. Sa tim u vezi možemo zaključiti da je feljton koji objašnjava retoriku naslova zapravo umetnuta fabula koja određuje primarnu fabulu romana i liči na nju (feljton govori o izletu na kojem je general iznio svoje osobine surovosti kao poželjne i kritikovao svako sumnjanje u ideologiju). Dakle, ovaj umetnuti tekst bi se mogao shvatiti kao *znak* primarne fabule, zbog sličnosti koja je djelimična. „Takva pojava se može uporediti sa tzv. *efektom ogledala* (Drostov efekat)... U francuskoj teoriji književnosti ta pojava se

⁹ Isto, str. 20.

naziva *mise en abyme*. U jezičkom tekstu se sličnost postiže posredstvom jezika. Sličnost time nije ni potpuna ni beskrajna. Trebalo bi poći od toga da se *me* u jezičkim tekstovima vidi kao delimična sličnost, sličnost na jedan određeni način.”¹⁰ Mike Bal ovakvu pojavu definiše kao *tekst-ogledalo* i objašnjava funkciju umetnutog teksta koji se javlja kao određeni „znak” primarne fabule, pri čemu je sličnost često sakrivena kako se ne bi umanjila napetost. Kada je roman *Odlučan čovjek* u pitanju, onda je umetnuti tekst dvostruko funkcionalan s obzirom na to da a) učestvuje u modelovanju lika i daje uputstvo recipijentu kako roman čitati i b) predstavlja *znak za aktera*, Boja Šančevića, koji sagledava sebe iz perspektive pisca feljtona: „...tu odjednom prepoznade prvo sebe, svoju naviku da se pohvali nedostatkom milosrđa (...) Hvali li on ovo mene, ili me kudi?”¹¹

Postupak *tekst ogledalo* Laliću je poslužio kao neobičan način karakterizacije lika na početku romana, pri čemu je primjetna metaforična funkcija koja problematizuje temu pisanja kao način kritike i osporavanja, u vezi sa čim general Šančević, kao antiheroj i čovjek koji ne cijeni znanje, zaključuje: „U pravu je bio general Karan kad je prijetio Branku Čopiću: Nek se ne usudi da o njemu piše ni pozitivno, ni negativno; nikako!”¹² Navedeni iskaz je izuzetno semantički opterećen i može se uzeti kao jedna od paradigmatiskih osa romana koja izvrće na naličje čitav dogmatski sistem i oneobičavanjem i ironijom vrši oštru kritiku.

Priča u priči, ili *pripovijedanje u pripovijedanju* (Ženetov termin) pripada drugom narativnom nivou, pa ako je osnovni nivo ekstradijegetički s obzirom na to da pripovjedač „nije deo nikakve dijegeze, već se nalazi na istoj ravni (pa makar i fiktivnoj) sa (stvarnom) ekstradijegetičkom publikom”¹³, onda je nivo na kojem se nalazi umetnuta priča – *metadijegetički*. „*Metapripovijedanje* je pripovijedanje u pripovijedanju, metadijegeza predstavlja univerzum predočen u toj sekundarnoj priči, baš kao što *dijegeza* označava univerzum glavne priče.”¹⁴ Međutim, kako je Ženet insistirao na hijerarhiji narativnih nivoa koja podrazumijeva da je prelaz na drugi nivo – prelaz na viši nivo, što u ovom romanu nije slučaj, onda je

¹⁰ Mike Bal, *Naratologija*, str. 44.

¹¹ Mihailo Lalić, *Odlučan čovjek*, str. 19.

¹² Isto, str. 22.

¹³ Andrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, str. 88.

¹⁴ Bremond, 1966, str. 60–64.

podesniji termin koji predlaže Mike Bal, a to je *hipopripovijedanje*, „koji tačnije predočava poziciju sekundarnog nivoa u odnosu na osnovni”¹⁵

Smještanje lika Boja Šančevića u okruženje koje je kritički nastrojeno još više naglašava njegovu amoralnost i surovost, a samim tim i demistifikaciju mita o sili i moći čini potpunom. U romanu koji je Radomir V. Ivanović odredio kao *roman evokacije* reminiscencije Boja Šančevića u dijalogu sa drugim likovima, sa doktorkom, kao i u solilokviju i unutrašnjem monologu imaju funkciju osvjetljavanja svih zlodjela počinjenih u ime „grbave pravde”, pri čemu je svjesnost Boja Šančevića da revolucija nije donijela ono za šta se borila – samo potvrda istine koja je obilježila treću fazu stvaralačke metamorfoze Mihaila Lalića. U osnovi svih oblika govora u romanu je dijalog sa istorijom koja se sagledava iz drugog ugla, oneobičava se i izvrće na naličje, pa slika svijeta u takvom modelu liči na neuređeni kaos, na nemoralnu zbrku lažnih heroja i nevino stradalih: „Mislili ste da revolucija sve rješava. Možda negdje nešto poravlja i ubrzava, ali kod nas, ono što se vidi: otvorila je, kao jame, apetite novih grofova i begova, preduzimača, novobogataša. Za psihijatre bi to moglo biti zanimljivo polje rada... (Podvukla B.O.)”¹⁶

Dekonstrukcija komunističkog kulturnog koda najavljena je na prološkoj granici romana gdje se problematizuje postrevolucionarno vrijeme isluženih i umornih generala koji se okupljaju u Vojnoj bolnici. Prološka granica romana je organizovana na principu ikoničkog znaka koji odslikava ekskluzivni ambijent u kojem se liječe bivši ratnici, da bi onda došlo do pomjeranja ikoničkog znaka ka simboličkom, što inkorporira motiv dotrajalosti generacije revolucionara i upućuje na kritičku notu izvršenu sa određene distance u odnosu na vrijeme o kojem se pripovijeda.

Ekstradijegetički pripovjedač i promjenljiva fokalizacija odaju utisak objektivnosti i pružaju iluziju da se o temi revolucije raspravlja iz nekoliko različitih perspektiva. Glasovi koji u romanu dolaze u interakciju različitog su socijalnog i ideološkog porijekla što strukturu čini dijaloškom. Heteroglosija, koju Bahtin objašnjava kao pojavu različitih „jezika” unutar jednog romana, obezbijedila je sukob različitih mišljenja u cilju autokritike ne samo revolucionarnih vrijednosti, već i opšteljudskih vrijednosti XX vijeka. Sa tim u vezi su naročito informativni pasaži u kojima se Bojo Šančević u kafani sastaje sa društvom koje čine pjesnik Čelić, arheolog Lukavića, novinar Neradović i vajar Zevzek. Nominacija likova kao i njihova

¹⁵ Mike Bal, *Naratologija*, str. 29.

¹⁶ Mihailo Lalić, *Odlučan čovjek*, str. 36.

profesionalna određenost (umjetnici i novinari) javljaju se kao simboli koji upućuju na kritičku svijest suprotstavljenu generalu i svemu što on predstavlja. Ovi dijalozi su značenski opterećeni i zbog izmještenog prostora (većina radnje se dešava u bolnici). Polifonija glasova u kafani je kritički osvrtna na iznevjerene nade i promašene ideale, pri čemu se izdvaja glas Zevzeka, čije ime ironijom osvjetljava dijalog (Zevzek na turskom ble-savko, glupak), a nominacija se čini paradoksalnom s obzirom na to da su replike ovog lika visokokritičke:

Đavo za mene nije simbol grijeha i zla, kao za malograđanske mediokritete i filistre, no zaštitnik umjetnosti, hudožostvenih pozorišta. Kad bih mogao nekog da obožavam, obožavao bih njega, pošto je on duh otpora i kritike. Bez njega ne bi bilo ironije ni satire, svijet bi bez njega bio bljutava monotonija, botanika i pavolinijska geometrija. Ako nam bez njega ide loše, kao što priznaju nadležna lica s partijsko-državnim funkcijama, nije mi ostalo ništa drugo no da se nadam da će nam Đavo popraviti što ne može niko drugi.¹⁷

Motiv pisanja, odnosno stvaranja u kojem je sadržana kritika društvenih pojava opet se javlja kao jedno od sredstava u Lalićevoj autokritici revolucije pa jedan od kafanskih razgovora između generala i pjesnika objašnjava propadanje socijalizma, što bi se na paradigmatičkoj ravni teksta moglo shvatiti kao jedno od bitnijih obilježja ovog romana evokacije:

Mani pravdu, kliknu pjesnik, šta će ti pravda, ćoravica i sljepica, sa starom vagon ulupljenom?... Vazda je kod nas bila jača krivda, turska ili per-janička, a nije bila ništa bolja ni radikalska. Pravdom se, dakle, nikad nismo mogli pohvaliti pred svijetom. Jedino čime smo se za trenutak bili pročuli: nezavisnost!... Oborili američki aviončić, pa i Staljinu rekli Ne!¹⁸

Sukob između Boja Šančevića i ostalih likova u romanu temelji se na jakoj, egzaltiranoj emociji, na indeksnom znaku, brzom smjenjivanju replika i živom dijalogu u kojem se sukobljene strane vrlo često slažu, pa su česta „priznanja” Boja Šančevića o tome da je revolucija imala svoje naličje. Sa tim u vezi je i motiv magle koji se javlja kao najava somnabulističkog stanja u kojem Bojo bunca sa likovima oko sebe, sa doktorom Jekalićem,

¹⁷ Isto, str. 53.

¹⁸ Isto, str. 115.

sa psihijatricom Jerinić i sa samim sobom. Trenuci hipnotisanosti kada lica nestaju, a ostanu samo glasovi, „sve manje se raspoznaje čiji je koji”, zapravo su pokazatelji teškog Bojovog psihičkog stanja, rastrojenosti i somnambulizma u kojem se sva polifonija glasova sliva u jedan zajednički groteskni glas uperen protiv njega: „Naslonio se čelom na sto. Ljulja mu se tlo pod nogama i više mu nije jasno gdje je i ko su anonimna, izbrisana siva i žuta škiljava lica oko njega.”¹⁹ Među mnoštvom likova koji obezbjeđuju polifoničnost romana izdvaja se doktor Jekalić koji pripada istoj ideologiji kao i general, ali mu je dijametralno suprotan po načinu na koji sagledava stvarnost, pa su dijalozi između ova dva lika simbolična slika lica i naličja revolucije, pri čemu se naličje izdvaja kao invertovana slika komunističkog modela svijeta: „Obećali ste, pa i moj rođo, i ja s vama – iako sam mlađi, da ih sasvim ukinemo, da se nekako izjednačimo, ili bar tome primaknemo.”²⁰

Teško psihičko i fizičko stanje zbog kojeg je Bojo Šančević došao u Vojnu bolnicu motivacija je za razgovore sa psihijatricom Jerinić u kojima evociranje uspomena ima funkciju prikaza zla koje je iznjedrilo antiheroje, gladne vlasti i surove makijaveliste. Na realističkom planu psihijatrijsko ispitivanje najavljuje skrivenu vezu između doktorke i generala i njegov tragičan kraj kada će saznati da je jedina osoba kojoj se otvorio (makar i u ordinaciji) zapravo jedna od žrtava čiju je porodicu uništio odsustvom milosrđa. Svi razgovori u vidu ispovijesti imaju funkciju modelovanja Bojovog lika i dekonstrukcije ideologije kojoj je pripadao, što vodi raspletu u kojem će doktorka Jerinić istaknuti svu devijantnost sistema iskazom koji obiluje dugim rečeničnim konstrukcijama koje su oneobičene namjernim odstupanjem od standarda upotrebom asindentona: *Uvrijedio? Ne no ojadio, iskrivio, ubogaljio, ne samo mene no i mnoge koje nijesi nikad čuo ni vidio, i gdje je onda ta matematika, računari, kompjuteri koji bi mogli sračunati posljedice negativne, ne no crne, patološke, tvoje čizme i družine, raspojasane, s razularenim porocima. I onda, otkud tebi pravo da govoriš o ljubavi, da pretenduješ na prijateljstvo, jer šta je ostalo što nijeste ismijali, pogazili, osakatili, zagadili...*²¹, što nas upućuje na zaključak da roman *Odlučan čovjek* predstavlja simboličnu sliku socijalnog, psihološkog i moralnog preobražaja revolucije u kontrarevoluciju. Mozaična struktura izdvaja fenomen zla sadržan u centralnom liku koji je opterećen

¹⁹ Isto, str. 59.

²⁰ Isto, str. 16.

²¹ Isto, str. 161.

svim procesima dehumanizacije. Radikalna kritika revolucionarnih vrijednosti izvršena u ovom djelu rezultat je specifične klime vremena u kojem je djelo nastalo, što se može pratiti u meditativno-memoarskoj prozi *Pru-tom po vodi* gdje je Lalić više puta istakao moralni pad kao uzrok pada socijalizma, a to jasno ukazuje na odabir tipa junaka-antijunaka kakav je Bojo Šančević.

Literatura:

- Bal, Mike, *Naratologija*, Narodna knjiga, Beograd, 2001.
Beker, Miroslav, *Savremene književne teorije*, Zagreb, 1986.
Gajić, Dragoljub, *Negativni likovi u delima Mihaila Lalića*, Nova knjiga, Beograd, 1984.
Ivanović, Radomir, *Mihailo Lalić. Monografija*, Pegaz, Bijelo Polje, 2004.
Ivanović, Radomir, *Regionalno i univerzalno. O umjetničkoj transpoziciji u romanu Mihaila Lalića*, Odsjek, Sarajevo, XXVIII, 1, 1974.
Ivanović, Radomir, *Romani Mihaila Lalića*, Narodna knjiga, Beograd, 1994.
Lalić, Mihailo, *Odlučan čovjek*, RAD, Beograd, 1990.
Lalićevi susreti, Radovi sa naučnog skupa, CANU, 2008.
Marčetić, Andrijana, *Figure pripovedanja*, Narodna knjiga, Beograd, 2003.
Popović, Branko, *Umetnost i umeće. Ogledi o književnoj umetnosti*, Prosveta, Beograd, 1977.
Branko Popović, *Rastanak sa Mihailom Lalićem*, *Književnost* 3-4
Ženet, Žerar, *Figure*, Zodijak, Beograd, 1979.

Bojana OBRADOVIĆ

DEMISTIFICATION OF THE MYTH ABOUT FORCE AND POWER IN LALIĆ'S NOVEL *A DETERMINED MAN*

Summary

The self-criticism of the revolution and the demystification of the myth of force and power began with a title whose rhetoric reveals an ironic note in a sense that is opposed to the connotation of the adjective *decisive*. Bojo Šančević is a determined man, he is quick in making and executing decisions, but his efficiency is contained in murders, tortures and inhumane actions not only against the enemies of the system, but also against those to whom he is bound by old letters. A villain without a moral code, an alcoholic, mentally and physically ill,

incapable of forgiveness, an undeserved hero and a coward - becomes a symbol of the whole ideology which did not allow man the right to his own opinion and gave him the only possibility - to be a screw in the system.

Keywords: Mihailo Lalić, *Determined Man*, demythologization, auto criticism, antihero, text mirror, narration in narration, mosaic structure, deconstruction

PRIKAZI

O LINGVISTICI RODA U BOSNI, HRVATSKOJ I SRBIJI

(Simone Rajilić, Roswitha Kersten-Pejanić, *Teorijska i empirijska lingvistika roda u Bosni, Hrvatskoj i Srbiji (Theoretische und empirische Genderlinguistik in Bosnien, Kroatien und Serbien)*, Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe, Band 12, Verlag Otto Sagner, München, Berlin, 2010, str. 229.)

Knjiga pod nazivom *Teorijska i empirijska lingvistika roda u Bosni, Hrvatskoj i Srbiji* deo je istraživačkog projekta ostvarenog u Berlinu, kojim je rukovodio Kristijan Fos (Christian Voß) sa Instituta za slavistiku na Humboltovom Univerzitetu zajedno sa Lan Hornšajt (Lann Hornscheidt) sa Centra za transdisciplinarnu studiju roda istog univerziteta, a objavljena je u okviru sada već prepoznate izdavačke produkcije Oto Zagner (Otto Sagner). Na projektu saraduju autorke knjige – Simone Rajilić (Simone Rajilić) i Rosvita Kersten-Pejanić (Roswitha Kersten-Pejanić).

Projekat je osmišljen početkom 2000. godine s ciljem da donese podatke o jezicima u regionu Zapadnog Balkana, nakon jedne decenije od osamostaljenja država sa nazivima nacionalnih jezika: bosanski/bošnjački, hrvatski i srpski (govoren tada u državi pod nazivom Jugoslavija koja je objedinjavala Srbiju i Crnu Goru). Mada se Crna Gora osamostalila 2008, u ovom istraživanju izostaje crnogorski jezik, budući da je projekat zaživeo pre nego što je došlo do razdvajanja dveju jugoslovenskih republika.

Osnovna struktura knjige je sledeća. Nakon *Sadržaja (Inhaltsverzeichnis)* (5) i *Detaljnog sadržaja (Detailliertes Inhaltsverzeichnis)* (6–7), slede: *Uvodne reči Fosa (Vorwort)* (9), zatim *Uvod (Einleitung)* (11–16) autorki, potom poglavljia *Rodno osetljiv jezik u Hrvatskoj i Srbiji u kontekstu evrointegracija (Gendergerechte Sprache in Kroatien und Serbien im Kontext der EU-Integration)* (17–100) Rosvite Kersten-Pejanić i *Rodno specifično psovanje? Empirijska studija u Bosni i Hercegovini (Geschlechtsspezifisches Fluchen? Eine empirische Studie in Bosnien und Herzegowina)* (101–202) Simone Rajilić. Na kraju se nalaze brojne tabele za svako od pojedinačnih pitanja, uključujući i zbirne podatke

o pojedinim psovkama, te *Bibliografija (Bibliographie)* (203–227) od ukupno 321 odrednica na jezicima BHS i stranim (engleskom i nemačkom). Tu je i lista ostalih izdanja koje je Fos uredio u ovoj izdavačkoj kući (227–229).

Iz perspektive velikog evropskog centra za proučavanje teorijskih i empiriskih podataka o jeziku, urednik Kristijan Fos je odlučio da predstavi dve teme koje su u domaćoj nauci o jeziku na Balkanu gotovo skrajnute iz teorijskih istraživanja.

U *Uvodnoj* reči urednik edicije Kristijan Fos opisuje temu i nameru publikacije da ukaže mesto ukrštanja dve teme: Jugoistočne Evrope i roda/jezika, i to na više ravni, jer se debata o „prediskurzivnom balkanitetu mnogostruko poklapa sa diskusijom o normiranju dvorodnosti“ (9). Već ovde se najavljuje da „insistiranje na beskontekstualnoj strukturalističkoj koncepciji jezika u slavistici stoji u kontrastu sa interdisciplinarnim istraživanjima Istočne Evrope od obrta“ (tj. pada Berlinskog zida prim. aut.) (9), što ujedno najavljuje i ton kojim se izveštava o ovim prostorima.

Autorke Simone Rajilić i Rosvita Kersten-Pejanić u *Uvodu* sjedinjavaju dva rada (nastali kao magistarski radovi odbranjeni pod mentorstvom Kristijana Fosa, 2009), a objedinjuje ih teorijski okvir, primenjen na nekoliko tema:

„uvid u konzerviranje rodno specifičnih stereotipa u jezičkoj upotrebi“,
„istraživanje predstava i diskursa s one strane upotrebe jezika“,
„sistematički diskriminišuće/seksističke upotrebe jezika tj. rodno specifičnog psovanja“,
„pitanje političkog konteksta i društvenih i individualnih stavova govornika i govornica“ (11).

Akcentat je na rodu u jezicima tri države nekadašnjeg srpskohrvatskog govornog područja (Bosni, Hrvatskoj i Srbiji).

Autorke, pak, ističu da bosanski/hrvatski/srpski jezik do sada nije bio dovoljno u fokusu sa stanovišta (novih) teorijskih i empirijskih stajališta van svog govornog prostora (u ovom slučaju u nemačkom govornom području – Berlinu), te da nudi mnogobrojne teme i za strane istraživače i istraživačice. Podsećaju da dosadašnja istraživanja na engleskom i nemačkom govornom područja mogu poslužiti za poređenje kao što čine i teorijsko-metodološki okvir analize.

Prvo poglavlje *Rodno osetljiv jezik u Hrvatskoj i Srbiji u kontekstu evrointegracija* Kersten-Pejanić se bavi pitanjem uloge rodno osetljivog jezika u nastojanjima Hrvatske i Srbije da se usklade sa politikama rodne

ravnopravnosti, a na primeru analize jezika kao sistema u izučavanju pri-ručnika i drugi aspekti jezičkih politika. U skladu sa tim se i sama analiza deli na pitanja povezana sa politikama rodne ravnopravnosti i sa lingvi-стикom roda, uz osvrt na njihova povezivanja i preklapanja.

Autorka zaključuje da se jasno uviđa kako je evrointegracija široko prihvaćena od strane hrvatske političke elite, te stoga predstavlja jak argument za hrvatsku lingvistiku roda u zahtevu za rodno osetljivu upotrebu jezika, a za Srbiju konstatuje da su postavljeni temelji politike rodne ravno-pravnosti, ali uz odsustvo značaja za lingvistiku roda. Malo prostora je dato u tekstu rodno osetljivom jeziku u okviru tzv. lingvistike roda na odabranom prostoru. To ne znači da su reference sa engleskog i nemačkog govornog područja nerelevantne, naprotiv, poslužile su za konstruisanje teorijskog okvira i za merilo i standard onoga što se specifično događa na balkanskom prostoru. Ipak, autorka je fokus imala na onome što se događalo u Hrvatskoj (str. 77–80; str. 89–96), državi već u Evropskoj uniji, ali i zbog manjkivosti radova koje srpska naučna scena u 2009. g. nudi (kada je odbranjen magistarski rad, odnosno 2010. g. kada je objavljena publikacija).

U potpoglavlju *Rod i jezik u BHC – pregled istraživanja (Gender und Sprache im BKS – ein Forschungsüberblick)* Kersten-Pejanić obrađuje em-pirijske podatke prikupljene na zadatu temu. Autorka konstatuje doprinos Rade Borić za prostor Hrvatske i Svenke Savić za prostor Srbije po pitanju rada na uvođenju rodno osetljivog jezika (knjiga Savić i dr. *Rod i jezik* 2009. nijednom nije pomenut u ovom tekstu, samo u spisku literature na kraju knjige).

Autorka je svesna nesavršenosti i manjkavosti političke volje EU i ze-malja članica po pitanjima primene zakonske regulative i prakse koje se odnose na zvaničnu upotrebu rodno osetljivog jezika. Priznaje razlike između hrvatskog i srpskog konteksta evrointegracije, kao i specifičnosti balkanskih i istočnoevropskih politika u odnosu na EU, ali ne uvažava ravnopravno specifičnosti društvenih, kulturnih i naučnih prilika.

U teorijskim razmatranjima o rodno specifičnom jeziku autorka po-bija tezu o kategoriji roda kao najuticajnijem faktoru za jezičko ponašanje, prvenstveno zbog uticaja koje sopstvene stereotipne predstave mogu imati na percepciju nečijeg jezičkog ponašanja (119).

Valja pozdraviti pokušaj promovisanja afirmativnih politika rodne ravnopravnosti u regionu Zapadnog Balkana i ozbiljnom naučnom radu na pitanjima roda i jezika.

Drugi deo knjige Simone Rajilić pod naslovom *Rodno specifično psovanje, Empirijska studija u Bosni i Hercegovini* pokazuje podatke iz govornog jezičkog ponašanja i u okviru te široke lepeze različitih tema obrađuje jednu specifičnu – psovke sa stanovišta roda. O psovka pita izvorne govornike i govornice pomoću ankete u Bosanskom Novom/Novom Gradu u BiH sa srpskim (60%), bošnjačkim (35%) i hrvatskim življem (0.7%) – ukupno 68 popunjenih anketa tokom 2007. godine. Cilj je bio da utvrdi da li postoje rodno specifične razlike u upotrebi vulgarnog, neprimerenog jezika na primerima psovki (105). Autorka definiše na početku „psovanje“ kao „upotrebu vulgarnog jezika“ odn. „govoriti nepristojne reči“ i smatra to oblikom verbalne agresije (107). Anketa sadrži ukupno 18 pitanja grupisana u dve celine: prva se odnosi na osnovne podatke ispitivane osobe (o polu, uzrastu, obrazovanju, religiji/religioznosti i poreklu roditelja), a drugu čine 10 pitanja o odnosu prema psovka. Rezultati su tako organizovani da svoje podatke autorica poredi sa podacima iz literature, najčešće engleskog i nemačkog jezika, ali i sa podacima dostupnim joj iz regiona (Savić 1993, 1994; Savić i Mitro 1998, Šipka 1999). Već na osnovu citirane i komentarisane literature, vidno je da je manje poznata bila bogata literatura o psovka i vulgarnom jeziku iz drugih krajeva srpsko(hrvatskog) govornog područja, kao što su knjige i radovi Nedeljka Bogdanovića (Niš) i Bernarda Nežmaka (Ljubljana). Pažnja nauke o jeziku na psovka, prema tvrđenju Savić i Mitro (1998) važna je i zbog toga što su to govorna ponašanja koja su 'isterana' iz jezika u javnoj upotrebi (zakonski su kažnjiva u mnogim situacijama, a na sportskim terenima kao što su fudbalske utakmice ili u teniskom duelu podrazumevaju stroge mere isključivanja).

Detaljniji pojedinačni rezultati iz ankete, a u zavisnosti od postavljениh parametara su sledeći.

Da li su psovke po Vašem mišljenju sastavni deo govornog jezika?

Očekivano je odgovor potvrđan, ali u većem procentu to tvrde muškarci nego žene u odabranom uzorku ispitanika. Razlike postoje i na osnovu vere, i obrazovanja i porekla: roditelji sa sela i roditelji iz grada. Slična pitanja i odgovore postavljali su i drugi istraživači u jugoslovenskom prostoru deceniju ranije, pa se podatak može porediti sa podacima Danka Šipke (1999) za srpski jezik (iz istog regiona) i na osnovu istih parametara. Nadalje, sa podacima Savić i Mitro (1998) sakupljenih na osnovu bogatog empirijskog materijala razgovornog jezika (Novosadski korpus u okviru projekta Psiholingvistička istraživanja) potvrđuje se široka lepeza upotrebe

i prisutnosti psovki u svakodnevnim spontanijama, institucijama i sredstvima komunikacije.

Koliko često psujete?

Ovo pitanje je prema rečima same autorke sugestivno, jer pretpostavlja da ispitanici i ispitanice psuju (dakle, nisu morali da navedu *da li* psuju ili ne). Tako je izostao podatak o broju onih koji psuju u zavisnosti od navedenih parametara: roda, obrazovanja i uzrasta. Samu učestalost upotrebe psovki Rajilić meri trima kategorijama: svakodnevno, retko/samo u posebnim situacijama i skoro nikad.

Podaci iz odgovora pokazuju da žene i muškarci psuju podjednako često i to „retko/samo u posebnim situacijama“. Ali kada se ukrste pol i uzrast podaci pokazuju da opada broj onih koji svakodnevno psuju sa godinama života, sa nivom obrazovanja – stariji i obrazovaniji psuju ređe, procenjuju ispitane osobe oba pola. Autorka posebno ističe ulogu religije/religioznosti ispitanika i ispitanica na učestalost upotrebe psovki – ne-religiozni psuju više. Ako je kriterij verska pripadnost, onda najčešće tj. svakodnevno psuju pripadnici islamske veroispovesti.

Savić i Mitro (1998) konstatuju da se odgovori na ovo pitanje moraju uzeti uslovno, jer ispitanici nekada ne žele sebe da predstavu u negativnom svetlu (bez obzira na to što je anketa anonimna), budući da je psovanje jedno od društveno nepoželjnih ponašanja.

U kojim situacijama psujete?

Pitanja u upitniku su stimulisala ispitane da se prisete situacija u kojima najčešće potežu za psovkom, da bi zaključila da su to najčešće emocionalno napete situacije u privatnom prostoru (u kući) i u javnom (na poslu, u autobusu, u vozu, sa prijateljima u kafiću), ali ipak više muškarci od žena psuju i javnim situacijama (što konstatuje i Savić 1993, 1994). Ovde treba podsetiti da je na materijalu fudbalske utakmice u Beogradu Pamela Kain (1993) zaključila da je upravo to mesto na kojem obilato psuju navijači i navijačice i to sve one sa kojima su nezadovoljni: igrače, sudiju, protivnike iz drugog kluba. Čini se, prema podacima Savić, da mladi češće od odraslih psuju u javnom prostoru, kako bi se potvrdili uzrasno kao kompetentne osobe (‘koje žele da krše društvena pravila odraslih’).

Ocijenite slijedeće psovke na skali od 1. do 3.

U anketi su ponuđene deset široko raspostranjenih psovki sa glagolom i imenicama koje se odnose na polno opštenje i polne organe za koje autorka procenjuje da su najčešće. Zadatak je ispitanih bio da procene ste-

pen vulgarnosti date psovke. Autorka je došla do rezultata da žene pokazuju relativno manju tolerantnost na psovke, tj. češće ih karakterišu kao veoma uvredljive. Za pojedine psovke je uvrdila isto i kod muških osoba. Uz to, analizom je pokazala da kriterijum religioznosti i obrazovanja više nego pol utiče na procenu uvredljivosti psovke: religiozni i obrazovaniji ljudi pokazuju manju trpeljivost prema istim.

Kod kojih osoba Vam smeta kad psuju?

Ovo pitanje uključuje nekoliko faktora: koliko dobro ispitanik tj. ispitanica poznaje osobu koja psuje, potom njen uzrast (stari, tinejdžeri), pitanje da li se radi o članovima porodice (majka, dete). Posebno autorka izdvaja faktor zanimanja osobe koja psuje, te ih deli na tipično ženska (prodavačica) ili muška (političar). Zaključuje da ispitanicama više nego ispitanicima smeta kada psuju bilo koje osobe navedene u upitniku. Takođe im više smeta kada psuju ženske osobe. Posebno izdvaja podatak da sa godinama života ispitanici/e postaju tolerantniji na psovanje članova/ica porodice.

Za koje od slijedećih izjava biste se odlučili?

Ponuđene su u anketi tri mogućnosti: muškarci više psuju, žene više psuju, muškarci i žene psuju podjednako. Podatak istraživanja je da izvorni govornici u BiH smatraju da muškarci više psuju od žena, što autorka poredi sa podacima iz engleskog jezika koji isto potvrđuju iz nešto ranijeg perioda (tj. iz poslednje decenije prošlog i prve decenije ovog veka) (Murrey 1990–1995, Stapleton 2003). Zaključuje da više nije tačan podatak da muškarci više psuju od žena. Autorka ne poredi ove podatke sa podacima iz Srbije, objavljene u Savić i Mitro (1998).

Arealna definicija BHS jezika koju autorke zastupaju (iako ga ne definišu eksplicitno u tekstu) ne može se primeniti na ovu publikaciju, jer u prvom delu knjige razmatraju se samo (više) hrvatski i (manje) srpski politički i naučni kontekst upotrebe ovog jezika. A u drugom delu su rezultati istraživanja sprovedenog na prostoru BiH sa većinskim srpskim življem na malom uzorku da bi podaci bili reprezentativni za pitanje rodno specifične upotrebe BHS jezika. Otuda ove podatke uzimamo kao dobar početak pilot istraživanja koji treba nastaviti.

Knjiga *Teorijska i empirijska lingvistika roda u Bosni, Hrvatskoj i Srbiji* je dobar primer kako izgleda situacija na Balkanu iz teorijske perspektive i empirijskih podataka koji joj stoje u osnovi iz nekog jakog lingvističkog centra, kao što je Berlin. Činjenica je da se iz teorija o rodu u

okviru feminističke lingvistike (genderne u terminologiji ruskog jezika) nastale u tim centrima mogu prikazati novi podaci u jezicima nastalim iz srpskohrvatskog jezika. Međutim, činjenica je, takođe, da je još uvek razmena znanja o onome što je već istraženo u domaćoj lingvističkoj i posebnoj srbističkoj literaturi, manje dostupno stranim istraživačicama i istraživačima, pa i onima koji dobro znaju jezike nastale iz zajedničkog (srpskohrvatskog) jezika. Podatak pre govori o tome da domaća lingvistika još uvek nije dosegla internacionalne kanale razmene znanja, koliko bi to bilo potrebno.

Podaci iz tri regiona Balkana: Bosne, Hrvatske, Srbije, dobro mogu poslužiti za istraživanje iste problematike u Crnoj Gori, jer je autorka Rajilić priložila anketu na osnovu koje je sakupila empirijski materijal (u prilogu). Podatak iz dosadašnjih istraživanja jugoslovenskih autora pokazuju da se u Crnoj Gori psovka najređe čuje u javnom (i službenom) prostoru, da od dve polne populacije daleko manje psuju žene, a među uzrasnim grupama to su i ovde mladi. Za razliku od psovki, u Crnoj Gori je kletva prisutnija u javnom govoru, nego u drugim delovima jugoslovenskog prostora danas. Detaljnije istraživanje obe forme usmenog izražavanja istovremeno, mogu dati podatke o podvojenosti područja za upotrebu jedne, odnosno druge (raz)govorne forme.

Na osnovu bogate literature objavljene na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku u regionu, može se zaključiti da su autorke imale prilike da se susretnu sa većinom važnih radova, što govori o njihovoj informisanosti o situaciji u regionu i dobrom poznavanju (srpskohrvatskog) jezika. Ipak, neki radovi iz domena psovki ostali su izvan domašaja autorke, verovatno i zato što su takva izdanja manjeg tiraža, objavljena u gradovima izvan Beograda (u Nišu) pa se stiče utisak da u drugim jezičkim centrima takvih radova nema, što ne odgovara stanju stvari. Već više od dve decenije na Filozofskom fakultetu u Nišu aktivna je grupa istraživačica i istraživača koja promoviše interdisciplinarnu problematiku u jeziku – posebno psovke (Nedeljko Bogdanović, Jordana Marković i dr.).

Ovde sada imamo mogućnost da o seksizmu u jeziku koji se govori u Bosni, Hrvatskoj i Srbiji dobijemo i teorijski okvir, naročito kad je reč o upotrebi folklornih izraza kao što je psovka u službenoj i javnoj upotrebu. Podsećamo da je ovoj problematici tek u poslednjoj godini poklonjena detaljnija pažnja (Barišić Joković, 2016).

Literatura:

- Barišić Joković, Vanja (2016), *Kratki govorni izrazi usmenog porekla u skupštinskom govoru – zastupljenost, značenje, funkcija*, Univerzitet u Novom Sadu (odbranjena doktorska disertacija).
- Bogdanović, Nedeljko (1994), *Opscena leksika: zbornik radova*, Prosveta, Niš.
- Borić, Rada (ur.) (2007), *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*, Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH, Zagreb.
- Ermen, Ilse (1996), *Flush-Abwehr-Beschimpfung: Pragmatik der formelhaften verbalne Aggression im Serbokroatischen*, Peter Lang, Bern.
- Gavran, Ignacije (1962), *Bludna psovka*, Udruženje katoličkih svećenika NR BiH, Sarajevo.
- Kain, Pamela (1993), *Die Grammatik des Fluchens bei der Serben*, magistarski rad odbranjen na Fachbereich Neuere Fremdsprachliche Philologien, Berlin.
- Murray, Thomas E. (1990-1995), Swearing as a Function of Gender in the Language of Midwestern American College Students. Who Does it More, What Do They Say, When and Where Do They Do it, and Why Do They Do it? In: *Maledicta. The International Journal of Verbal Aggression*, 11. S.139–152.
- Savić, Svenka (1993), Istraživanje savremenog gradskog kompleksa: Upotreba psovki u konverzaciji, Naučni sastanak slavista u Vukove dane: Stilistiki aspekti proučavanja srpskog jezika, 161–176.
- Savić, Svenka (1994), Istraživanje savremenog gradskog kompleksa: Upotreba psovki u konverzaciji, Naučni sastanak slavista u Vukove dane: Normiranje srpskog jezika, 131–137.
- Savić, Svenka i Veronika Mitro (1998), *Psovke u srpskom jeziku*, Futura publikacije, Novi Sad.
- Šipka, Danko (1999), *Opscene reči u srpskom jeziku*, Prometej, Beograd, Novi Sad.
- Stapleton, Karyn (2003), *Gender and Swearing: A Community Practice*, *Women & Language*, 26/2, 22–33.

Margareta BAŠARAGIN

PRAVOPIS – NAČELNO I KONKRETNO

(Lada Badurina, *Pravopisne studije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2017)

U izdanju Matice hrvatske, 2017. godine izašla je iz štampe knjiga *Pravopisne studije* prof. dr Lade Badurine. Profesorka Badurina je veliki dio svog uspješnog naučnog angažmana posvetila pitanjima pravopisne problematike, tačnije detaljno i veoma uspješno se bavila hrvatskom pravopisnom normom, tako da je zavidno teorijsko-metodološko znanje i višegodišnje praktično iskustvo iz ove oblasti sublimirala u ovoj knjizi, koja samim tim predstavlja krunu njenog studioznog izučavanja hrvatske ortografije. Kada govorimo o naučnom angažmanu prof. Badurine, neizostavno se mora pomenuti i ogroman doprinos koji je dala razvoju diskursne stilistike, lingvistike teksta, nadrečenične sintakse, kao i mnogim drugim pragmalingvističkim i diskursnim pristupima raznolikim jezičkim i komunikacijskim fenomenima. Takav bogat i svestran opus te posvećeno angažovanje na značajnim poljima moderne lingvistike i stilistike pouzdan je pokazatelj da su i njene *Pravopisne studije* knjiga koja će nesumnjivo biti dragocjen doprinos ortografiji i to ne samo hrvatskog standardnog jezika, već i znatno šire, tim prije što mnogi zaključci na kraju tekstova imaju univerzalni karakter i opštevažeće principe koji su dragocjeno polazište pri postavljanju pravopisnih temelja uopšte.

Knjiga na 324 strane predstavlja sintezu tekstova nastalih u razdoblju od dvadesetak godina koji su za ovu priliku, kako sama autorka u uvodnom dijelu kaže, više ili manje prerađeni, neki i temeljno redigirani. Na naučno utemeljen način, studiozno, sistematično i detaljno, kroz 17 studija analizirana su aktuelna pitanja hrvatske pravopisne norme, ali i pojedine interesantne i značajne teme iz hrvatske pravopisne prošlosti. Tekstovi su podijeljeni u tri cjeline. Prvu cjelinu naslovljenu „O pravopisu načelno, o pojedinim pravopisnim temama konkretno“ čine tekstovi u kojima se razmatraju bitna ortografska pitanja, od teorijsko-metodoloških pristupa pravopisnom normiranju, preko oblikovanja pravopisnih pravila, strukture pravopisne knjige, metodologije rada na pravopisu, pojedinih pravopisnih pitanja (o interpunkciji, o pravopisnom rječniku), pa sve do konkretnih primjera u

pojedinin pravopisnim priručnicima. Svaki tekst nakon detaljne, naučno utemeljene i studiozne analize sadrži zaključno razmatranje koje na egzakatan i koncizan način prezentuje autorske vrlo precizne smjernice i sugestije o tome kako na valjan način riješiti pojedina pitanja iz oblasti pravopisne problematike.

Kao osobito važno pitanje u okviru prvog dijela knjige, prof. Badurina ističe metodologiju pravopisnog normiranja, a o njoj se „na temelju bogatih i raznovrsnih iskustava u hrvatskoj pravopisnoj tradiciji, svakako ima što reći“ (23). Tako je očigledno, kako ističe prof. Badurina, da su u svim hrvatskim pravopisnim priručnicima, uz pravopisne, zastupljene i nepravopisne teme i dodaci. Zasigurno da bi stroga metodološka rigoroznost dovela u pitanje upotrebljivost pravopisne knjige, opravdano primjećuje autorka, i u prvi plan ističe da se moraju uzeti u obzir pretpostavljeni korisnici pravopisa, njihovo predznanje, potrebe i na kraju i navike služenja pravopisnom knjigom. To naravno ne znači da se smije zapostaviti specifičnost metodologije izrade pravopisnog priručnika i obavezuje, na drugoj strani, korisnika na poštovanje pravila služenja pravopisom. Dakle, bitna činjenica u metodološkom pogledu pri izradi pravopisa je naći valjan odgovor na pitanje kako uskladiti potrebe struke (koju predstavlja autor pravopisa) i potrebe korisnika pravopisa (koji najčešće nije filolog), tačnije djelovati sinhronizovano na dva kolosijeka – unapređenje pravopisa u stručnom i naučnom pogledu, na jednoj strani, i razvijanje „popularno-znanstvenog diskursa“ tog tipa priručnika, na drugoj. Krajnja svrha te dvostruke težnje je podizanje opšte pravopisnosti, „što je napokon i prava i isključiva zadaća pravopisne knjige“, kako zaključuje prof. Badurina, i to je zaključak koji je primjenjiv ne samo na pravopisnost hrvatskog (standardnog) jezika, već uopšte. Ovakvi i slični zaključci prof. Badurine prava su metodološka dragocjenost za buduće pravopisce.

Autorka naglašava dva aspekta metodologije pravopisnog normiranja – uzimajući u obzir bogatu hrvatsku pravopisnu prošlost – na jednoj strani pitanja pravopisne norme, a na drugoj praktične poteškoće u vezi sa pisanjem pravopisnih priručnika i zaključuje da bi „pitanje hrvatskoga pravopisa prije trebalo značiti promišljanje njegova boljega, spretnijeg (pr)opisa negoli dovođenje u pitanje temeljnih pravopisnih načela i/ili znatnije mijenjanje pravopisnih rješenja (što bi, dakako, iziskivalo i mijenjanje pravopisnih navika)“ (32).

Pažnja je posvećena i pitanju interpunkcije u tekstu „O interpunkciji – i načelno i konkretno: hrvatska interpunkcija s osvrtom na srpska i crnogorska iskustva“. Autorka ističe da tradicionalna hrvatska pravopisna nor-

ma, identično kao i srpska i crnogorska, interpunkcijskim znakovima po pravilu pristupa kao rečeničnim znakovima, ali različita određenja rečenice (kao gramatičke jedinice, kao riječima iskazane cjelovite obavijesti, na jednoj strani, ili pak kao „ritmo-melodijske cjeline omeđene stankama višeg stupnja“ – predstavlja osnov za različite pristupe rečenici kao pravopisnoj jedinici. Tako se, nasuprot dotadašnjoj strogoj gramatičkoj interpunkciji, počela propisivati i semantička interpunkcija, s tim što s razlogom prof. Badurina ističe da je zabluda upravo u stepenu slobode „slobodne“ interpunkcije (semantičke), kao novom interpunkcijskom tipu, kako su ga imenovala pravopisne knjige, jer se ta sloboda nikako ne može shvatiti kao *proizvoljnost*, kako je bio slučaj u nekim pravopisima. Autorka ističe da bi se prevazišao taj problem, i danas ne manje aktuelan u pravopisnoj praksi, potrebno je razbiti iluziju o navodnoj slobodi semantičke interpunkcije i pogrešna uvjerenja da se zarez u nekim pozicijama može, ali ne mora pisati, a da to zavisi *o slobodnoj procjeni pisca* – „iznimno je važno da se jasnim i jednoznačnim pravopisnim pravilima propiše pisanje pojedinih interpunkcijskih znakova“, ističe prof. Badurina, dodajući pritom da je prvi korak na tom nimalo jednostavnom putu svijest o rečenici kao „aktualnoj veličini (o kontekstualno uključenoj rečenici)“ (47). Kada je riječ o (logičko-)semantičkoj interpunkciji, interpunkcijski znakovi su prevazišli rečenične okvire, te bi o njima – prije nego kao o rečeničnim – trebalo promišljati kao o tekstovnim znakovima, zaključuje autorka.

Nadalje se prof. Badurina dotiče pitanja odabira primjera u pravopisnim knjigama, a to je tema koja otvara pitanje metodologije pravopisnog normiranja budući da su pravopisni izvori svjedočili o smjenama standardnojezičkih koncepcija (npr. vukovske, koja se oslanja na čist narodni govor i tzv. praške, koja se ugleda na govor dobrih pisaca), a naposljetku i o uvažavanju funkcionalne raslojenosti standardnog jezika. Stoga će u izdvojenim primjerima iz pravopisnih knjiga biti uočljivi ne samo osobni ukusi i sklonosti pisaca pravopisa, nego i duh vremena – u najširem smislu, konstatuje prof. Badurina.

S obzirom na to da je pravopisni rječnik neizostavan dio pravopisnih knjiga, značajna je tema „Leksikografske naznake o izradi pravopisnih rječnika: hrvatska iskustva“, gdje autorka ističe da se, bez obzira na broj stranica i leksičkih jedinica, pred svaki pravopisni rječnik mogu postaviti dva temeljna pitanja, prvo: jesu li sve riječi u njemu propisane doista pravopisno obilježene – ima li im prema tome mjesta u pravopisnom rječniku? i drugo: jesu li u njega unesene sve riječi za koje bi se, s obzirom na način njihovog pisanja, očekivalo da budu zapisane? Iako nijedan od pravopisnih

rječnika ne može potvrdno odgovoriti na oba pitanja, ponajbolje će ispuniti svoju funkciju pravopisnog rječnika „onaj u kojemu će riječi koje ne udovoljavaju istaknutim (pravopisnim!) kriterijima biti zastupljene u najmanjoj mogućoj mjeri“ (57), što je još jedna u nizu korisnih i značajnih smjernica u izradi pravopisnih knjiga i rječnika u okviru njih.

Druga cjelina „Iz povijesti hrvatskog pravopisa“ vraća nas u bogatu pravopisnu prošlost. Autorka se posebno bavi analizom početaka kodifikacije hrvatske pravopisne norme u 19. stoljeću (*Pravopis jezika ilirskoga* Josipa Partaša; *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom ili etimologijskom)* Marćela Kušara; *Hrvatski pravopis* Ivana Broza), a tu se nalaze i tekstovi u kojima se sagledava odnos hrvatske i srpske pravopisne norme (hronološki), a posebna pažnja posvećena je temi hrvatskog pravopisa u devedesetim godinama 20. stoljeća, gdje se raspravlja o uvijek aktuelnom dualizmu – povratak tradiciji ili restandardizacija pravopisne norme. Ni ovdje nije izostala koncizna analiza, konkretno i precizno izdavanje suštine i zaključci koji mogu biti od velike koristi autorima budućih pravopisnih knjiga. U konkretnom slučaju, u završnici ovog teksta takav je zaključak da „kontinuitet hrvatske (pravo)pismenosti – usprkos svim turbulencijama – ni u novim (povoljnijim) okolnostima ne bi smio biti doveden u pitanje“ (234).

Treća cjelina „Hrvatski pravopis u široj sociolingvističkoj perspektivi“ sadrži dva opsežnija teksta: „Standardizacijski procesi u 20. stoljeću“ i „Standardizacija ili restandardizacija hrvatskog jezika u 90-im godinama 20. stoljeća“. Tu je dat sumarni pregled standardizacijskih procesa u minulom stoljeću i pregled zbivanja koja se odnose na hrvatski jezik u devedesetim godinama tog stoljeća. Istaknuta je povezanost društveno-političkih zbivanja i njihov veliki uticaj na hrvatski jezički standard i na pojavu mnogih „normativnih (i paranormativnih) promjena“ u devedesetim godinama. Kao činjenicu prof. Badurina ističe da je devedeste godine prošlog stoljeća obilježilo „propitivanje hrvatskoga jezičkog standarda, pa se onda i na time uvjetovanu pojavu naglih promjena uglavnom u leksičkoj i pravopisnoj normi može gledati kao na *restandardizaciju* hrvatskoga standardnog jezika“ (266). To je tema koja pobuđuje zanimanje ne samo domaće, hrvatske javnosti, već i stranih slavista, kako opravdano primjećuje prof. Badurina, i potom daje svojevrsan rezime tog burnog perioda, zaključivši da su bez sumnje (*re*)*standardizacijski* procesi koji su zahvatili hrvatski jezički korpus devedesetih godina ostavili na njemu neizbrisiv trag, te je stoga to razdoblje važno u novijoj istoriji hrvatskoga (standardnog) jezika.

PRIKAZI

Na kraju knjige daje se popis hrvatskih pravopisnih izdanja, opsežan spisak literature i Bibliografska bilješka, koji idu u prilog već izrečenoj konstataciji o studioznosti, analitičnosti i naučnoj utemeljenosti tekstova u ovoj knjizi.

Knjiga *Pravopisne studije* prof. dr Lade Badurine predstavlja značajan doprinos hrvatskom standardnom jeziku, konkretno pitanjima hrvatske ortografije, ali i ne samo hrvatske. Ona nudi konstruktivne odgovore na konkretna pitanja aktualna u svakom ozbiljnom pravopisnom normiranju, tako da su mnoga rješenja, sistematski, analitično i studiozno obrazložena, primjenjiva u rješavanju teorijsko-metodoloških aspekata pravopisne problematike i jezičke standardizacije uopšte. Uz stručne, naučno utemeljene i iskustveno potvrđene zaključke u vidu komentara na kraju tekstova, kroz jasan, razumljiv i dopadljiv stil, knjiga nalazi put do čitalaca na prijemljiv način. Tekstovi u njoj ispunjavaju očekivanja recipijenata na više nivoa: rješavaju pojedina aktualna pitanja iz oblasti hrvatske ortografije, nude odgovore na pojedina pitanja koja su „kamen spoticanja“ u pravopisnim knjigama načelno, rezimiraju razvoj hrvatske pravopisne misli od samih početaka pa do turbulentnih vremena obilježenih snažnim uticajem društveno-političke zbilje na hrvatski jezik u sociolingvističkom pogledu, a tu su i važna pitanja jezičke (re)standardizacije. Osim što nudi potencijalna rješenja neriješenih ili djelimično riješenih aktualnih pravopisnih dilema, knjiga posjeduje i ono što je osobito važno u svakom značajnom naučnom ostvarenju – podstiče na razmišljanje, pokreće dijalog, otvara nove istraživačke horizonte i trasira put nekim novim naučnim pregnućima iz ove oblasti.

Danijela RADOJEVIĆ

RIJEČI SAME PRONAĐU PISCA

(Zorica Radulović, *Impresije*, Unireks, Podgorica, 2017)

Knjiga *Impresije* nastala je u rezultatu promišljanja prof. dr Zorice Radulović, redovne profesorice Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore, o odabranim djelima i njihovim stvaraocima. *Impresije*, koje su plod i izraz „impresionističkog doživljaja“ autorke, objavljene su u izdanju Unireksa 2017. godine. Zasnovane na principu „djelom o djelu“, *Impresije* su svojevrsni razgovori sa djelima, stvaraocima i umjetnošću uopšte.

U 173 stranice ove knjige sabran je 41 tekst posvećen autorima, uglavnom piscima, koji su pisali i stvaralački mislili o svim fenomenima ljudske egzistencije – životu, smrti, ljubavi, svrsi življenja uopšte... U vezi sa tim, tekstovi o njima, i koncepcijski i jezičko-stilski, vrsta su esejističkog ogleada, kojim se ne pretenduje na konačan sud o autoru i njegovom djelu. Svjesna da je od svih literarnih oblika esej „najzagonetniji i najneuhvatljiviji“, te da forma eseja pretpostavlja autorovu slobodu u sagledavanju odabrane materije, svaki od ovih tekstova samosvojno je djelo, od kojih vješt čitalac u rezultatu „razgovora“ sa *Impresijama* ipak uspijeva da sačini ogrlicu esejistički uobličjenih zapažanja.

Impresije otvara tekst posvećen knjizi *Sula Radov u svom vremenu*, čiji je autor Vukota Radulović. Autorka konstatuje da je Radulovićeva knjiga, od strane istaknutih intelektualaca, ocijenjena kao „najpotpunija i intelektualno najsmjelija studija o Suli Radovom“. U njoj se tumači i sagledava snaga Suline ličnosti, „sva Sulina znanja, razmišljanja i umovanja“, izrečena kroz njegove kovanice i dosjetke, koje žive i u današnjoj Crnoj Gori u svim njenim društvenim slojevima. Bez obzira na, kako ističe autorka, česta ponavljanja u knjizi – „bilo nekih autorovih opservacija ili pak jednih te istih tvorevina Sulinih“, Radulovićeva knjiga je snažna poruka i velika pouka generacijama koje dolaze, što objašnjava i naslov za koji se autorka opredijelila – *Knjiga puna svjetlosti*.

Ženska sudbina, tragedija „kćeri Evinih“ i svojevrsna antologija stradanja žene, predstavljena u porodičnoj sagi *Ženski rodoslov* Ljiljane Habjanović-Đurović, bili su povod za pisanje emocijom nadojenog teksta *Prćija*

od suza. Nakon predstavljanja istinite i potresne priče o Krstinji, Mileni, Marici, Veri i Ivi, uz izdvajanje Ivinog udesa kao udesa „žene intelektualke“, autorka u zaključku ističe da se ništa promijenilo nije bez obzira na „sto godina gnjeva, pobuna, ženske emancipacije“. I dalje je žena pred izborom: „majka ili umjetnik, dijete ili pjesma“, ali i spoznajom da se taj izbor ne može napraviti jednom zauvijek, te da će na svakoj novoj raskrsnici morati da bira.

Žena i njena sudbina u središtu su autorkinog interesovanja i u tekstu *Saga o boginjama i smrtnicama*, koji je nastao povodom romana *Paunovo pero* Ljiljane Habjanović-Đurović. Žene koje su istovremeno ostvarene i nesrećne, priznate i potčinjene, slavne i zarobljene ponovo su inicirale zaključke o obavezi izbora kao ženskom usudu, koji u ovom tekstu biva upotpunjen i mogućnošću da žene, ne razmišljajući, biraju da ostvare sve, ne spoznavši da su „u lavirintu svih obaveza“ mnoge na putu da izgube sebe. Kroz raskoš i ljepotu riječi, autorka sažeto izdvaja priče o nesrećnim ženskim sudbinama, koje su slivene u jedinstven sklad poput boja paunovog pera – simbola višestrukog značenja utkanog u strukturu romana Ljiljane Habjanović-Đurović.

U tekstu naslovljenom *Svitac nad Zetom*, čiji je autor Smiljana Đurović, autorka nadahnuto govori o zelenoj boji kao višestrukom simbolu – djetinjstva, rađanja, proljeća, nade, zavičaja, čiji je znak prepoznavanja jedna rijeka zelena – Zeta. Zapravo, *Svitac nad Zetom* je metafora nostalgije za zavičajem i žala za minulim djetinjstvom. *Kula Bajovića* S. Đurović povod je za nastanak još jednog poetski nadahnutog teksta u *Impresijama* – tekst *Presvlačenje čirikavaca* markira centralne motive *Kule Bajovića*, zbirke poezije inače motivski kompleksne poetske strukture. Izdvajaju se motiv smrti, ljudske prolaznosti, motiv zavičajnih Bjelopavlića, motiv kuće i ognjišta, zelene Zete, koji se, kako zapaža autorka, skladno „nadopunjavaju, ukrštaju i uslovljavaju“. Zbirka pjesama *Pod magnolijom*, takođe S. Đurović, inicirala je pisanje teksta *S majkom pod magnolijom*, koji je nadodjen i nabijen posebnom emocijom. Njime se apostrofira uticaj i značaj zavičaja kao čovjekovog odredišta – „čovjek bez zavičaja je bez kompletne ljubavi. Čovjek bez ljubavi prema zavičaju je kao bez ljubavi prema majci. (...) Čovjek bez zavičaja je bez potpunog identiteta. (...) I što je dalje od zavičaja, to je čežnja za njim veća“, ali i uloga i kult majke ne samo u životu svakog čovjeka, nego i u crnogorskoj tradiciji, u kojoj se majka istinski poštuje i voli i u kojoj je majčina ljubav jedina neprikosnovena istina. Niz je pitanja koja se autorki nameću u ovom tekstu, a inicirana su „razgovorom“ sa poezijom S. Đurović. Taj razgovor zaključuje pitanje:

Kuda i kako poslije majčine smrti? Duboko dirnuta analiziranom poezijom, istovremeno se poistovjetivši sa njenom autorkom, prof. Radulović ne krije da bi voljela da je Smiljana Đurović pa da može da „upjesmi“ svoj zavičaj, a ispred svega da uvede svoju majku u pjesmu i u pjesmi je oplače.

Tri teksta u *Impresijama* posvećena su imenu i djelu akademika Žarka Đurovića. Prvi koji je naslovljen *Poezija posmrtnih počasti* posvećen je Đurovićevoj zbirci eseja *Nebeski izletnici*, koja donosi zabilješke o znamenitim književnicima u esejističkoj formi i u kojoj, po autorkinom zapažanju, Đurović „s posebnom inventivnošću i umijećem“ izdvaja osobenost svakog umjetnika, nerijetko konstatujući koliko se usud pojedinih projektuje u njihovo djelo. Pronalazeći vezu između ličnog života umjetnika i njegovog stvaranja, autorka Đuroviću pripisuje i dar kreiranja skice za portret umjetnika. Na esejistički segment Đurovićevog opusa autorka ukazuje i u tekstu *O esejistici Žarka Đurovića*, koji je napisan povodom objavljivanja Đurovićeve knjige *Mjere i vrijednosti*. Đurovićevi eseji nijesu samo razgovori sa umjetnošću, nego u njima, po zapažanju autorke, Đurović uspijeva i da osjeti umjetnika – zna sugestivno da prenese njegovu poruku, ali i da „nepogrešivo“ identifikuje njegovo duhovno i emocionalno stanje. Poseban segment ovog teksta predstavlja analiza jezičko-stilskog nivoa Đurovićevih eseja. Zaključak da su ti eseji „lijepa jezička pojava“ autorka pravda zapažanjem da oni vrve od „blistavih metafora i neobičnih asocijacija“ i, u vezi sa tim, oneobičenih leksičkih konstrukcija, kojima Đurović nalazi korijen u mašti (npr. *svedatost, ovrhunjena, trajuće ruho, ozračje* uspomena, *pjevna* ispovjendnost, *ovedri* san, *snovne* sfere...). Izdvojivši tekstove u kojima esejistički obrađuje umjetnike iz Crne Gore, Srbije, Hrvatske i njihovo djelo, autorka konstatuje da niko kao akademik Đurović tako „intuitivno, znalčki i uspješno, sa zadivljujućom moći percepcije i imaginacije ne brodi po lavirintima poezije“. Otuda je ona istovremeno začuđena njegovim poniranjem u tajne pjesnikovog stvaranja i ispunjena najvećim uživanjem zbog načina na koji Đurović „mjeri i vrednuje“ poeziju odabranih umjetnika. Treći tekst *Igrivost duha* predstavlja Đurovića kao pjesnika izrazito lirskog senzibiliteta i poetu snažne stvaralačke imaginacije. U njemu autorka izdvaja širok dijapazon motiva kojima pjesnik artikuliše svoju misao, ali i „svjež jezik“ kojim Đurović predočava čulni i snovni svijet u zbirci pjesama *Put u jesen*.

Poeziji, preciznije stihovima o ljubavi, posvećen je i tekst *Ljubav mi od ljubavi nezlečiva*. Još na početku teksta autorka konstatuje da „do dana današnjeg“ nije pročitala ljepše i osobenije stihove o ljubavi od onih u

zбирци *Lepše je tebe čekati* autora Blagoja Bakovića. Svjesna da je najteži izbor iz obilja, zapaža da je veoma teško odabrati najbolje iz zbirke, kao što je i veoma teško pisati o Bakovićevoj poeziji. Na samosvojnost i specifičnost pjesnikovog poetskog izraza autorka ukazuje nizom „antologijskih stihova“ iz zbirke, što smatra pravim putem upoznavanja sa poezijom jednog pjesnika.

U tekstu *Kuća Jevremova*, koji je u podnaslovu određen kao *Zapis o djelu Jevrema Brkovića*, autorka je predstavila „samo djelić“ bogatog i žanrovski raznovrsnog opusa Jevrema Brkovića. Pristupivši mu sa ubjeđenjem da je Brković „najbogatiji među našim pjesnicima“, autorka priznaje da se teško odlučiti na koju Jevremovu knjigu poezije skrenuti pažnju. Ona izdvaja *Domaće vaspitanje*, koja nastavlja „vrline epske tradicije“, *Gorkin čine*, koja se može ubrojiti u Brkovićeve „poetičke eksperimente“ i koju književnik Zuvdija Hodžić smatra „krunom Jevremovog pjesničkog životnog iskustva“, *Starinska magla oko doma* i iz nje ciklus *Riječi* i završnu pjesmu *Praštaj*. Pored izdvajanja ispovjedničkih, iskrenih pjesama, posvećenih Jevremovoj Kaći, autorka „posebnu pohvalu“ upućuje pjesniku zbog uvođenja majke u pjesme zbirke *Gorkin čine*, „iako znamo“, kako navodi autorka, „da je mala svaka pjesma za majku jer jedino pred majkom ostajemo vječiti dužnici“.

Tekstovi *Bog je savjest i Umjetnost kao lijek*, u kojima se razmatraju pitanja čovjekovog grijeha, njegove savjesti, vjere i postojanja uopšte, odnosno psihološka spona između estetike i psihologije, nastali su nakon „razgovora“ sa knjigama *Depresivni optimizam hrišćanstva* i *Depresivni optimizam umjetnosti*, čiji je autor Todor Baković.

Svoje mjesto u *Impresijama* ima i Čedo Vuković, čijoj je knjizi *Na bjelinama vremena* posvećen tekst *U početku bješe riječ*. Autorka zapaža da najveći broj zastupljenih priloga u knjizi pripada književnoj esejistici, uz napomenu da ima priloga koji su „čist oblik“ poetske i dokumentarne proze. Zatim autorka strukturno i sadržinski analizira Vukovićevu knjigu, koja vještom čitaocu omogućava da bar djelimično zaviri u stvaraočevu radionicu. U vezi sa tim, izdvaja esej *Vrijeme – moj zavičaj*, u kojem Vuković izražava svoje „najintimnije preokupacije“. Tekstovi posvećeni beletrističkim djelima, pojedinim piscima (Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Marko Miljanov, Aleksandar Leso Ivanović), naučnim skupovima i jubilejima, knjigama, obično iz nauke o književnosti ali i muzikologije, nalaze se u prvom dijelu *Riječ i knjiga*. Drugi dio knjige *Slika i skulptura* sabira tekstove o likovnoj umjetnosti – tu su tekstovi o Petru Lubardi, Branku Filipoviću Filu, Vlahu Bukovcu, Nikoli Vujoševiću, Cvetku Lainoviću, a

kao zaključak izdvaja se zapažanje da je Crna Gora, kao zemlja slikara, zemlja za paletu stvorena. U trećem dijelu *Nauka i znanje* objedinjeni su Vukovićeви govori i referati na naučnim skupovima, dok se u četvrtom dijelu *Crna Gora* Vuković vraća svojim književnim počecima. Autorka zapaža da svim priložima ove knjige, bez obzira na raznorodnost istih, osnovnu vrijednost pribavlja „njihova literarnost odnosno esejističnost“, budući da Vuković, po mišljenju autorke, svakom svom iskazu daje pečat primarne vokacije.

Tekst *Ilijina pobjeda* posvećen je piscu koji se oprobao u više žanrova – kao romanopisac, prozaista (uglavnom satirične proze i „interesantne kratke priče“), esejista, pjesnik. Autorki je ipak najbliži kao pjesnik, te se u ovom tekstu bavila analizom zbirke *Papirova pobjeda*, koju smatra do sada najboljom knjigom Ilije Lakušića, u kojoj dolazi do izražaja njegova „visoka intelektualnost i obaviještenost“. Uz izdvajanje reprezentativnih stihova, autorka primjećuje da je zbirka *Papirova pobjeda* tematski raznovrsna, ali i da je karakteriše samosvojnost iskaza, razučena refleksivnost, imaginacija. Otuda njen zaključak da *Papirovu pobjedu* preporučuje „najiskrenije i sa punom odgovornošću“ za čitanje.

Tekstove *Pjesnik je more* i *Renesansna ogrlica od juvelira i pustolova* autorka je posvetila djelu Borisa Jovanovića Kastela, „mediteranskog i morelikog pjesnika“. U prvom tekstu autorka zapaža da stranice Kastelove knjige *Mediteranski heksateuh*, sa kojih „izgrijava sunce Juga“, zapljuskuje leksika „morskog vokabulara“. Takođe, izdvaja metaforičnost kao važnu komponentu njegovog poetskog izraza, a osobenost tog izraza svakako su i uspjele pjesničke slike zahvaljujući kojima pjesnik sugerise „impresivan vizuelni doživljaj“. Težnje ovog pjesnika da se poistovjeti sa morem došle su do izražaja i u knjizi *Ručak na hridini*, čiju strukturu i poetski izraz autorka razmatra u okviru teksta *Renesansna ogrlica od juvelira i pustolova*. Ona zaključuje da je Kastel osobena pojava, pjesnik čudesne imaginacije, duboke refleksivnosti, sa umješnošću da bogata znanja iz domena mitskog i istorijskog udjene u svoj poetski izraz. Kao osobenost ovog teksta izdvajaju se i segmenti u kojima autorka govori o svom doživljaju mora i svom odnosu prema moru – nepreglednom plavom beskraju.

Miru Vuksanoviću – piscu koji je pisao o Semolju, svom zavičaju, i koji se, pišući o njemu, po zapažanju autorke, „kretao uzlaznom linijom“, autorka je do sada posvetila više tekstova, a ipak joj se čini da nije sve do kraja rečeno. U *Impresijama* je izdvojila tekst posvećen trećoj knjizi iz trilogije o Semolju – *Semolj ljudi*. Autorka naglašava da je za pisanje ovog „azbučnog romana“, koji sadrži 919 priča o nadimcima, bilo potrebno

mnogo dara, inventivnosti i duha. Istovremeno ona smatra da ovom trilogijom Vuksanović nije ovjekovječio samo svoj uži, nego svoj širi zavičaj – Crnu Goru.

Tekst *Naučnik sa tri E* posvećen je akademiku Radomiru Ivanoviću, tačnije njemu namijenjenom zborniku *Liber amicorum*. Nakon navođenja autora koji osvjetljavaju djelo akademika Ivanovića i značaj tog djela za nauku o književnosti, a koji su jednoglasni u stavu da je Ivanović jedan od plodnijih naših poslenika u oblasti nauke o književnosti, koji je specifičnim pristupom djelu i uopšte diskursom izgradio prepoznatljivo naučno djelo, autorka konstatuje da je Ivanović „pasionirani istraživač i tumač literarnog teksta“, koji ima širok dijapazon interesovanja, koje povezuje naročiti senzibilitet pri istraživanju i vrednovanju književnog djela. Jer, Ivanovićeva književna kritika u isti je mah i „kreativna i naučna djelatnost“.

Književnom kritičaru i teoretičaru Krstu Pižurici autorka je posvetila dva teksta u svojim *Impresijama*. Prvi govori o knjizi *Studije i paralele*, koja se po ocjeni autorke odlikuje tematskom raznovrsnošću i originalnim pristupom u okviru tri cjeline, dok se u drugom, posvećenom knjizi *Dobrodošlice*, akcenat stavlja na tekstove koje je Pižurica „krstio“ kao dobrodošlice u crnogorskoj književnosti i, u vezi sa tim, opravdano zapažanje autorke da će čitalac, nakon susreta sa Krstovim knjigama, biti obogaćen raznim saznanjima o tome kako se „mjere i vrednuju knjige“.

Na početku teksta *Mala zemlja – velika inspiracija*, nastalom povodom knjige Jovana Čađenovića *Ogledi i kritike*, autorka pravda svoj pristup knjizi koja je prilično kompleksna za predstavljanje, zbog čega njene namjere „ne sežu dalje od pokušaja“ da iz tog mnoštva i obilja odabere ono reprezentativno, vodeći se, naravno, subjektivnom procjenom. Pažnju usmjerava na prvo poglavlje knjige *Mala zemlja – velika inspiracija*, što je metafora za Crnu Goru – veliku temu i nepresušnu inspiraciju u lirici romantizma.

Među ostalim impresijama objavljenim u ovoj knjizi našle su se i one posvećene imenu i djelu Dušana Kosovića, Jovana Strikovića, Zorana Bog-nara, Ranka Jovovića, Novice Đurića, Budimira Dubaka, Šefketa Krcića, Ilije Jovićevića, Stevana Kordića, Radomana Raca Stanišića, Milorada Boškovića, Radislava Gardaševića, Slobodana Milića, Nikole Stanišića, Safeta Hadrovića Vrbičkog. I u njima, kao u gorenavedenim tekstovima, autorka vješto upoznaje čitaoca sa imenom i djelom odabranog stvaraoca, uz nerijetka sopstvena promišljanja o određenim fenomenima ljudskog postojanja. Iako je njena namjera prvenstveno bila okrenuti se stvaraocu i njegovom djelu, ona je često, podstaknuta analiziranim djelom, izdvajala i

PRIKAZI

lične drame, strepnje i stremljenja. Sve je to ostvarila autentičnim jezičkim izrazom, koji je obogaćen stilogenim sredstvima, ali i dijalogom sa drugim djelima i piscima, pa su pojedini tekstovi u *Impresijama* naglašeno intertekstualni. Esejistički uobličivši svoja zapažanja o odabranim stvaraocima i pojavama koje su zaokupljale njihovu pažnju, prof. Zorica Radulović zna- lački i podjednako uspješno uranja u njihov svijet, što doprinosi utisku da se tekstovi u *Impresijama*, iako posvećeni raznorodnim autorima, stapaju u jedinstveno tkanje. Otuda zaključak da knjiga *Impresije* i te kako zavređuje pažnju svih ljubitelja pisane riječi. Ona može biti podsticaj za budući „razgovor“ sa nekim stvaraocem i njegovim djelom, ali i štivo koje će vje- štom čitaocu poslužiti za upotpunjavanje doživljaja ili pak neki novi zahvat u srž nečijeg proznog odnosno poetskog svijeta.

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ

SVETIONIK NAUKA O JEZIKU, KNJIŽEVNOSTI I KULTURI

(*Njegoševi dani 6*, Zbornik radova sa Šestog međunarodnog naučnog skupa *Njegoševi dani*, održanog u Nikšiću septembra 2015. godine, Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, Filološki fakultet, Univerzitet Crne Gore, Nikšić 2017)

Zbornik radova sa Šestog međunarodnog naučnog skupa *Njegoševi dani* sastavljen je iz tri dijela, od kojih prvi obuhvata pozdravne riječi Ranka Krivokapića (predsjednik Skupštine Crne Gore), prof. dr hab. Boguslava Zjelinjskog (predsjednik Naučnog savjeta), prof. dr Rajke Glušice (Organizacioni odbor) i prof. dr Tatjane Bečanović (predsjednik Organizacionog odbora).

Drugi dio ovog zbornika čine radovi iz oblasti nauke o književnosti i kulturi, a ovaj segment svojim radom otvara prof. dr Boguslav Zjelinjski iz Poznanja, koji u svom referatu metaforički naslovljenom *Drugi Njegošev život* sagledava i tumači prostornu strukturu Njegoševog vječnog boravišta, tj. Njegošev mauzolej na Lovćenu. Zjelinjski Njegošev mauzolej, kako zbog arhitekture objekta i kulturnog konteksta njegove lokalizacije tako i zbog izuzetnih simboličkih, kulturnih i geografskih vrijednosti Lovćena, na kom je smješten, razmatra kao neobično interesantno tanatotopološko mjesto. Rađen prema projektu Ivana Meštrovića, Njegošev mauzolej diskursom desakralizovane smrti, ali prikrivane različitim književnim, umjetničkim, filozofskim i nacionalno-tvoračkim kontekstom, eksponira Njegoševu ulogu u formiranju savremene nacionalne i kulturne svijesti Crne Gore. Mauzolej institucionalizuje Njegoša u procesu kreiranja posmrtnog redefinisavanja njegove pozicije i značaja kao državnika, pisca i mislioca koji treba da integriše zajednicu.

U svom referatu *Posredovanje kulturnih specifičnosti u prijevodu Gorskog vijenca*, akademik, prof. dr Gabrijela Šubert iz Jene bavi se prevodom Njegoševog *Gorskog vijenca* znamenitog njemačkog slaviste Alojza Šmausa iz 1963. godine. Karakterišući ovaj prevod kao izvanredan autorka objašnjava na koji način Šmaus rekonstruiše i objašnjava specifične kultur-

ne pojmove i kontekste kojima se Njegoš u svom djelu služio. Šmaus u svom prevodu *Gorskog vijenca* daje opširan dio komentara i primjedbi počev od objašnjavanja nastanka eliptičkog naslova djela, preko posvete knezu Karađorđu i davanja faktoloških informacija o svim istorijskim ličnostima, njihovom zvanju i titulama, do analize poetske funkcije ovog Njegoševog teksta i tumačenja njegovog idejnog i filozofskog koncepta.

Prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović iz Nikšića u svom radu *Ilustrativna citatnost Njegoševog speva Luča mikrokozma* tumači citatne strategije ovog djela pri čemu dokazuje presudan uticaj prototeksta Biblije na sve slojeve pjesničke strukture. U *Luči mikrokozma* dolazi do citatnog snaženja hrišćanskog kulturnog poretka, pri čemu se pjesničkim sredstvima, uz potiskivanje komunikativne i pojačavanje estetske funkcije jezika, reprezentira hrišćanska tradicija i njeni mitovi, kao neophodan uslov za stvaranje novih značenja, odnosno realizaciju semiotičkih procesa. Stoga Njegoš koristi stvaralačke obrasce automatizovanog žanrovskog koda *videnija*, jer on čuva pamćenje o tradicionalnom sistemu kodiranja, kao i hrišćanske identitetske modele koji se na taj način organski upisuju u novu pjesničku strukturu, uključujući je u veliki ilustrativni dijalog. Na tom dijalogu zasniva se kulturna redundanca, kao zaliha značenja formirana da zaštiti crnogorsku semiosferu od upada spolja i uticaja tuđih, islamskih kodova i tekstova, pošto se oni u kolonijalnoj situaciji nasilno nameću domicilnoj kulturi. U ilustrativnom citatnom modelu *Luče mikrokozma* i sličnim tekstovima stvâran je kanon crnogorske i južnoslovenske kulture, pri čemu je formirana Riznica velikih citatno dostojnih autoriteta.

Prof. dr Lusi Karanikolova-Čočorovska iz Štipa sa literarne i kulturološke tačke gledišta bavi se problematikom kategorije vremena u *Gorskom vijencu* u svom referatu *Prolaznost i večnost u Njegoševom Gorskom vijencu (Vreme kao obeležje mentaliteta)*, pri čemu na uviđaj stavlja Platonovu distinkciju između Chronosa i Aiona. U radu se analizira statički nemjerljiva veličina – vrijeme, kao *prolazno* i *vječno*, preko *izolacije* sintagmi ovog djela, koje sadrže glagol ili bar prilog o vremenu. Autorka teži da *izmjeri* nešto od izolovanih entiteta, nešto šta može da se klasificira kao *prolaznost*, odnosno kao *vječnost*. Kroz analizu problematike vremena u radu se ukazuje na slobodarski mentalitet i univerzalnu dimenziju ove Njegoševе herojske poeme.

Tumačenjem žene u savremenoj crnogorskoj dramskoj književnosti i teatru sa osvrtom na prošlost u svom referatu bavio se prof. dr Sava Anđelković sa Sorbone. Dugogodišnja prevlast muškarca u istoriji crnogorskog teatra može se *opravdati* dominantnim kultom muškosti, duboko ugrađenim u civilizacijske tokove, ali djelimično i činjenicom da su crnogorski

vladari i utemeljivači crnogorske države, Petar Petrović Njegoš i Nikola Petrović istovremeno bili i začetnici dramske literature u Crnoj Gori. Prva izvođenja drame *Balkanska carica* bilježe pojavu žena na crnogorskim scenama, pa, podsjećajući na te prve *ženske korake* na crnogorskoj dramskoj sceni, Anđelković govori o značajnim ženama koje su u različitim periodima ostavile trag u istoriji crnogorskog pozorišta, kao i o glumicama, dramskim autorkama, rediteljicama i teatrološkinjama u savremenoj istoriji crnogorskog teatra.

U radu pod naslovom *Kad započinje novija bošnjačka književnost?*, prof. dr Sanjin Kodrić iz Sarajeva uzučava pjesmu *Pozdrav*, objavljenu 1886. godine u prvom broju lista *Bosna*, autora *gospodina hodže Mehmed-Emin-Efendije*. Tumačeći umjetničku vrijednost i značaj ovog pjesničkog teksta autor detaljno razmatra književnoistorijske probleme začetaka novije bošnjačke književnosti, stavljajući naglasak na problem njenog razgraničenja u odnosu na stariju bošnjačku književnost. Kodrić uvodi koncept *preporoda* kao prelazne istorijskorazvojne faze između starije i novije bošnjačke književnosti u vremenu posljednjeg desetljeća osmanske vlasti u Bosni.

Između Jugoslavije/Crne Gore i Poljske, između Njegoša i Mickjeviča – Ljubomir Durković Jakšić (1907–1997) naslov je referata prof. dr Vojčeha Šćepanskog iz Poznanja u kom se razmatraju izvorni tekstovi iz zaostavštine dva velika pjesnika kroz znamenite radove istoričara Ljubomira Durkovića Jakšića. Autor ukazuje na značaj navedenog istoričara, dajući mu status najboljeg vodiča kroz minulu stvarnost Crne Gore i Poljske, uprkos tome što je njegov naučni rad prožet ideologijom jugoslovenskog jedinstva koja se sada tretira kao zastarjela.

Proučavajući problematiku kulture u procesu izgradnje kolektivnih reprezentacija na primjerima sa balkanskog prostora, prof. dr Magdalena Reksć iz Lođa, sugeriše da se kolektivne reprezentacije mogu smatrati kompleksnim sistemom elemenata kao što su mitovi i stereotipi, kolektivni identitet, kolektivno sjećanje, aksionormativni sistem sa kulturom, religijom i tradicijom, kolektivne emocije. Polazeći od tog stava, autorka istražuje na koji način kultura kao dio aksionormativnog sistema igra važnu ulogu u procesu izgradnje kolektivnih reprezentacija.

Prof. dr Aida Bajraktarević iz Zenice u referatu *Poetičke odlike bošnjačke epike na primjeru pjesama iz zbirke Esada Hadžiomerspahića* razmatra načela krajinskog tipa bošnjačke epike i dolazi do zaključka da su opširna struktura pjesama i posebna pjevačka tehnika najuočljivija obilježja zbirke pjesama navedenog sakupljača. Autorka dolazi do zaključka

da upravo te pjesme svjedoče o preobražaju epske pjesme i razvoju procesa epizacije, specifikuma krajinske epike.

Dr Olga Vojičić-Komatina iz Nikšića bavi se izučavanjem međuratne lirike Janka Đonovića, koja se u svojoj poetičkoj evoluciji karakteriše transformacijama od tradicionalnih oblikovnih sredstava pa do kreiranja ekspresionističkih modela stiha. Novo osjećanje svijeta uzrokovano Prvim svjetskim ratom i nov doživljaj stvarnosti zahtijevali su i nov izraz pa je jasno da je i kod ovog stvaraooca vremenom moralo doći do napuštanja tradicionalnih uzusa stvaranja, što autorka pokazuje na primjeru zbirke *Živi portreti* iz 1927. godine. Deceniju kasnije zbirka *Dvije rijeke* nosi ekspresionistička konstruktivna načela slobodnog stiha.

Prof. dr Miloš M. Đorđević iz Vršca bavio se analizom recepcije poezije Ljubivoja Ršumovića kod djece i mladih, rangirajući istu kao trajnu i suštinsku vrijednost, odnosno kao kulturno nasljeđe. Ršumovićeva poezija za djecu i pjesnikov društveni i kulturni aranžman u medijima i na terenu u znaku su afirmacije dobra i kulture.

Slika porodice u savremenom poljskom romanu na osnovu motiva izabranih iz romana Južnih Slovena tema je referata prof. dr Bogumile Kanjevske iz Poznanja. Autorka objašnjava kako se u savremenoj književnosti, i poljskoj i balkanskoj, još prije nego što je došlo do narativističkog ili kulturološkog preokreta, mogu primijetiti različiti načini artikulisanja porodičnog iskustva, ili pak, šireći taj problem, iskustva svakodnevice, što je jedinstvena ravan u kojoj se ostvaruje i porodičan život.

Savremenom bošnjačkom poezijom, prvenstveno antologijskim izborom pjesama koje su se objavljivale u posljednjih desetak godina, bavio se prof. dr Muris Bajramović iz Zenice. Poezija se u radu razmatra u svojim poetičkim okvirima, kulturalnomemorijskim i književnoistorijskim, a u okvirima bošnjačke književnosti.

Prof. dr Dijana Hadžizukić iz Mostara objašnjava poetske elemente u romanu *Tuđe gnijezdo* Huseina Bašića. Zahvaljujući lirskim intenzionalnim fenomenima ovaj roman pokazuje tendenciju razvoja od realističkog ka simboličkom prikazu iskustva. Autorka pokazuje kako simbolizacija na tekstualnom nivou podrazumijeva višeznačnost svih komponenti djela, od naslova preko imena likova i toponima, specifičnosti karaktera koji se pojavljuju i radnje u koju su uključeni, do pojedinačnih odlomaka koji su izrazito poetizirani.

Posljednji dio zbornika čini problematika iz domena nauke o jeziku. Prvi rad iz ove oblasti je *Jezička politika i jezičko planiranje – slovenačka iskustva i crnogorske mogućnosti*, čiji je autor akademik, prof. dr Marko

Jesenšek sa Filološkog fakulteta Univerziteta u Mariboru. Nakon uvoda, u kome je predstavljen istorijski razvoj slovenačke jezičke politike, kako autor kaže – od Brižinskih spomenika nadalje, slijedi cjelina Jezička politika Slovenije, u kojoj se govori o Slavističkom kongresu u Bledu i jezikoslovnim pitanjima i zaključcima s tog skupa, koji dalje vode do kongresa u Portorožu, osnivanja *Sveta za slovenščino u javnosti* i radne grupe *Jezičkovno razsodišče*, što dovodi do konačnog cilja, implementacije tematskih sklopova slovenačkih jezikoslovaca u *Zakon o javni rabi slovenščine*. Nakon trećeg segmenta, *Stranputice slovenačke jezičke politike*, u kome se govori o problemima sa kojima se jezička politika u Sloveniji suočava, dolazi i krajnji dio rada, *Mogućnost za pozitivnu jezičku politiku*, u kome autor povezuje slovenačko iskustvo sa izazovima crnogorske jezičke politike, zaključujući da jezičko pitanje u Crnoj Gori ne smije biti predmet politizacije i interesnih lobija, odnosno da se mora zasnivati na struci, nauci i dogovoru struke i politike.

Prof. dr Pol-Luj Toma sa Sorbone nastavlja jezikoslovni niz radom *Preteritna vremena u prevodima Biblije na tlu Bosne i Hercegovine*, u kome upoređuje sedam prevoda *Jevanđelja po Marku*, pisanih u okviru posljednje decenije XIX (nadbiskup Josip Stadler), tokom XX (nadbiskup Ivan Šarić, fra Ljudevit Rupčić, fra Gracijan Raspudić i Tomislav Ladan) i prve decenije XXI vijeka (Ruben Knežević i verzija u redakciji Senada Halilovića i Ismaila Palića), odnosno upotrebu preteritnih vremena u njima. uzimajući u obzir referencijalni prevod Vuka Karadžića i pohrvaćenih verzija tog prevoda (Šulek i Rešetar). Autor razlike među prevodima objašnjava vremenom njihovog nastanka i stilskim opredjeljenjem prevodilaca, ukazujući na osobenosti pojedinih prevoda i autora, te napominjući na samom kraju da se od početka XXI vijeka javljaju novi prevodi Biblije, u kojima nema imperfekta, aorista i pluskvamperfekta, sa ciljem dopiranja do šire čitalačke publike.

Slijedi rad prof. dr Marine Katnić-Bakaršić iz Sarajeva – *Metafore o evropi kao sredstvo diskurzivne konstrukcije (na primjeru medijskog i političkog diskursa)*. Autorka u ovom prilogu proučava naslovne metafore sa aspekta CDA (kritičke analize diskursa) na primjerima iz bosanskohercegovačkog političkog i medijskog diskursa, ukazujući na dominantne i ustaljene metafore i metonimije, zaključujući da zbog semantičkog pražnjenja koje uzrokuje svođenje metafora na fatičku ulogu, one postaju pogodno sredstvo manipulacije.

Naredni prilog je Jezična restandardizacija i politika (na primjeru pravopisnih previranja u Hrvatskoj), u koautorstvu prof. dr Vesne Požgaj-

Hadži i prof. dr Tatjane Balažić-Bulc, sa Filozofskog fakulteta u Ljubljani. Ovaj rad, podijeljen u šest cjelina, bavi se odnosom političkih i jezičkih previranja u Hrvatskoj od devedesetih godina prošlog vijeka do savremenog stanja, te uticajem državne politike na jezičku normu, kao i jezičkim, vanjezičkim i političkim aspektima ove problematike. Peta cjelina rada pruža uvid u polemiku i pravopisne poglede, kako autorke kažu, “desne skupine” (pravopis u autorstvu S. Babića, B. Finke i M. Moguša, odnosno S. Ham), “lijeve skupine” (V. Anić i J. Silić), “trećeg puta” (pravopisna rješenja Matice hrvatske) i najzad pravopisa u izdanju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. U zaključnom dijelu, *Zaključak: Je li pravopisni rašomon zaista prošlost?*, autorke iznose stav da se u navedenom periodu hrvatska pravopisna norma svjesno i s namjerom destabilizovala u skladu sa političkim stavovima, a na štetu korisnika jezika.

Idući prilog, takođe koautorski rad prof. dr Lade Badurine (Filozofski fakultet u Rijeci) i prof. dr Iva Pranjkovića (Filozofski fakultet u Zagrebu), nosi naslov *Pravopis u kontekstu – kontekst u pravopisu: o primjerima u pravopisima hrvatskoga i crnogorskoga pravopisa*. Autori analiziraju prvi segment, kako kažu, dvodjelne strukture pravopisa: pravopisna pravila, odnosno primjere kojima se ova pravila ilustruju, s posebnim osvrtom na pitanja odnosa pravopisne i komunikacijske relevantnosti u pravilu izolovanih leksema (kao što su *mladac ~ mlatac* (i njihov oblik u nominativu množine) u hrvatskom ili *ženica ~ zjenica* (i pitanje je li to uopšte fonemski par) u crnogorskom) i sadržaja rečenice u dijelu koji se bavi propisivanjem upotrebe interpunkcijskih znakova, pravopisna interesovanja i djelatnosti I. Broza, D. Boranića, S. Babića, B. Finke, M. Moguša, V. Anića i J. Silića, sa kratkim osvrtom i na *Hrvatski pravopis iz 1944* i nešto dužim na *Pravopis crnogorskoga jezika iz 2009*, zaključujući da se u svim ovim primjerima ne oslikavaju samo ukusi i sklonosti pravopisaca, već i duh vremena, u najširem smislu riječi.

Prof. dr Rajka Glušica sa Filološkog fakultetu u Nikšiću u radu *Rješenja nekih leksikografskih problema u Rječniku crnogorskog narodnog i književnog jezika CANU (bilježenje homonima, leksema sa prefiksoidom u prvom dijelu i silaznih akcenata van prvog sloga)* razmatra probleme i stručna leksikografska pitanja koji su se javili pri obradi odrednica za predmetni rječnik kao prvi projekat ovog tipa i značaja u Crnoj Gori, kao i sistemskim i dosljednim rješenjima tih problema, od kojih za neka ranije nijesu postojala takva rješenja u leksikografskoj praksi u naučnim sredinama regiona, sa dužim i plodotvornijim iskustvom u oblasti leksikografije. Rad je podijeljen u pet cjelina: *Uvod, Obrada homonima, Pisanje leksema*

s prefiksoidom u prvom dijelu, Bilježenje silaznih akcenata van prvog sloga i Zaključak.

Istim rječnikom, ali sa drugog jezičkog aspekta, bavi se i dr Jelena Bašanović-Čečović (CANU) u prilogu *Tipovi ekspresivne leksike u građi za prvi tom Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika*. Rad predstavlja analizu karakterističnih tipova ekspresivne leksike sa leksikološkog i leksikografskog stanovišta. Autorka na primjerima takve leksike pokazuje kako je ista predstavljena u Rječniku i koji su problemi iskrslili u tom procesu, bavi se ekspresivima koji izražavaju pozitivnu ili negativnu ocjenu, izdvajajući najfrekventnije domaće lekseme kojima se u ekspresivnoj upotrebi negativno ili pozitivno označava osoba, a inače služe za imenovanje životinja, biljaka, predmeta i apstrakcija (*akrep, avion, balvan, bomba, brav, bukva, bure, biser* i slično), kao i drugom ekspresivnom leksikom domaćeg i stranog porijekla, različitih značenjskih slojeva. Dr Jelena Bašanović-Čečović na kraju zaključuje da ovaj tip leksike ne smije biti izjednačen sa neutralnim leksičkim fondom, te da predstavlja važno lingvističko, sociološko i kulturno pitanje kojem se uvijek treba vraćati.

Rad *O sintaksičkim figurama dodavanja s posebnim osvrtom na kumulaciju u jeziku međuratne pripovjedačke proze Mihaila Lalića*, u autorstvu dr Danijele Radojević iz Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, za predmet interesovanja ima vrste sintaksičkih stilskih figura koje su nastale operacijom dodavanja (*polisindet, sinatroizam, distribucija i kumulacija*, te njihovo razgraničavanje i stepen stilske markiranosti) na primjerima izdvojenim iz proze Mihaila Lalića u njegovom dugo zapostavljanom autorskom periodu između dva svjetska rata. Takođe, razgraničena je stilogena upotreba gomilanja jezičkih jedinica od nestilogene i predstavljeni su strukturno-semantički tipovi najvažnijih stilskih figura nastalih adjekcijom i njihova sintaksostilemska vrijednost u autorovom jezičkom izrazu u međuratnom periodu, sa osvrtom na njihov uticaj na Lalićev budući stvaralački rad. Autorka ukazuje na čestu upotrebu koordiniranih konstrukcija i neujednačenost u pogledu stilske markiranosti tih konstrukcija, sa hijerarhijskim pregledom od najmanje stilogenih do izrazito stilski markiranih.

Jezički dio Zbornika, a samim tim i Zbornik kao cjelinu, zatvara rad dr Nataše Jovović, *Upotreba instrumentala u romanima Mihaila Lalića*, koji se bavi ispitivanjem značenja i funkcija instrumentalnih sintagmi na primjerima preuzetim iz Lalićevih romana *Svadba, Raskid, Lelejska gora, Ratna sreća* i *Tamara*. Obraćajući pažnju na semantički sadržaj, markiranost i nemarkiranost pojedinih konstrukcija s ovim perifernim padežom, a

imajući u vidu činjenicu da sintaksu karakteriše metodološki pluralizam, autorka pored metoda indukcije i dedukcije primjenjuje i osnovnu sintaksičku metodologiju sinteze, analize, odnosno segmentacije. U radu se izdvajaju i opisuju subjekatski, predikatski/predikativni, objekatski, eksplikativni, ablativni, spacijalni, temporalni, situacioni i kvalifikativni instrumental, zatim instrumental propratne okolnosti, kvantifikativni, socijativni, kauzalni i intencionalni instrumental, od čega neki sa podtipovima. Autorka zaključuje da upotreba ovog padeža koneksije ukazuje na njegovu zastupljenost u brojnim sintaksičko-semantičkim odnosima, sa jasno izraženom tendencijom sužavanja njegovog semantičkog polja, svođenjem oruđnika na sprovodničku funkciju, gubljenje kauzalnog instrumentala i inferencija značenja načina i sredstva, sredstva i objekta, načina i okolnosti, uzroka i cilja vršenja glagolom označene radnje.

Uzevši u obzir navedene radove iz oblasti nauke o književnosti i kulturi sa jedne, i nauke o jeziku sa druge strane, kao i širinu lepeze interesovanja u različitim priložima zastupljenim u ovom zborniku, ne možemo se oteti utisku da je na Šestom međunarodnom naučnom skupu *Njegoševi dana* cjelokupna nauka dobila značajan doprinos, kao i novi podsticaj i zadatak da se on na narednim skupovima pokuša nadmašiti novim radovima. Do tada, možemo biti izuzetno zadovoljni još jednim osvjetljenim poljem pod svetionikom *Njegoševih dana* i značajnim korakom unaprijed ka cilju proširenja naučnih saznanja u oblastima slavistike, montenegristike, teorije književnosti i uopšte nauka o jeziku, književnosti i kulturi.

Tamara LABUDOVIĆ, Bojan MINIĆ

HRONIKA

NJEGOŠEVI DANI SEDMI PUT

Da ni nauka ne može ostati mimo granica politike pokazali su i *Njegoševi dani*. Iako prepoznati kao najznačajniji slavistički skup u Crnoj Gori, na koji od osnivanja dolaze najvažniji evropski i svjetski slavisti usljed političkih okolnosti i nemanja razumijevanja za važnost koju ima ovogodišnji *Njegoševi dani* održani su bez podrške zvaničnih državnih vlasti. Ipak, zahvaljujući nepokolebljivosti i upornosti organizatora ovog naučnog skupa, kao i pokroviteljstvu i razumijevanju koje je pokazala Opština Kotor *Njegoševi dani 7* su održani u Kotoru od 30. avgusta do 3. septembra 2017. godine.

Na svečanom otvaranju govorili su potpredsjednica Opštine Ljiljana Popović-Moškov, predsjednica Organizacionog odbora Njegoševih dana prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović, te član Naučnog savjeta Njegoševih dana prof. dr hab Boguslaw Zielinski. U svom obraćanju prisutnima Ljiljana Popović-Moškov istakla je zadovoljstvo što se manifestacija od velikog značaja za Crnu Goru održava u Kotoru.

„Biti u Kotoru znači osjetiti duh autentičnosti, duh tradicije, duh slobode i suživota ljudi različitih kultura, znači osjetiti duh jedinog fjorda na Mediteranu, jednog od zvanično najljepših zaliva na planeti Zemlji, duh Boke Kotorske. Njegoš – vladika, državnik, pjesnik i filozof, cijenio je slobodu iznad svega. Zdušno je branio svoj komad zemlje, svoju Crnu Goru koja je tada, iako nepriznata od susjeda, bila jedini slobodan komad u porobljenoj Evropi. Brinuo je o svom narodu, opismenjao ga, otvorio prvu školu, uspostavio štampariju, jednom riječju želio je modernu državu.

Čitav se svoj život zalagao da uspostavi mir sa susjedima, čemu svjedoče brojna dokumenta, pa je neshvatljivo da njegovu pjesničku fikciju, izvlačeći je iz konteksta djela ali i vremena u kom je živio, danas pojedinci proglašavaju genocidnom. Neshvaćen, osporavan, ponekad omalovažavan i marginalizovan – sve to predstavlja sjevremenski produkt prosječnosti koja uporno pokušava da ubije savršenstvo i uzvišenost, a šta god prosječni da rade, Njegoš opstaje, traje, izučava se, intrigira maštu i ostaje veliki” – rekla je Moškov ističući povezanost Njegoša i Kotora.

Prema riječima Ljiljane Popović-Moškov sva Njegoševa putovanja u svijet počinjala su iz Kotora i završavala se u Kotoru koji je za njega bio mirna luka, mjesto oporavka, mjesto suživota različitih kultura, nastavak crnogorskog krša u lovčenskim padinama, mjesto u kojem je bio uvijek rado viđen gost u mnogim kotorskim porodicama, u kojem je i doživio svjetovna iskušenja i ovozemaljsku ljubav, koja je iznjedrila prelijepu i jedinu Njegoševu ljubavnu pjesmu *Noć skuplja vijeka*, prvi put objavljenu mnogo godina nakon njegove smrti.

U ime Naučnog savjeta *Njegoševih dana* prisutnima se obratio prof. dr Boguslaw Zielinski, ističući značaj ovog međunarodnog slavističkog skupa, koji svojim višegodišnjim doprinosom na području montenegristike i južne slavistike, predstavlja važnu i sistematski realizovanu manifestaciju u Crnoj Gori. Prema njegovim riječima, naučni skup *Njegoševi dani* za vrijeme svog postojanja u ukupno 6 zbornika na više od 3 hiljade strana, dao je 205 vrijednih naučnih radova od kojih 118 pripada nauci o književnosti, 69 nauci o jeziku, i 17 historiografiji, kulturologiji i filozofiji.

„Njegoševi dani su 2008. godine pokrenuti sa ciljem omogućavanja naučno utemeljenog izučavanja Njegoševog stvaralaštva i primjenu savremene metodologije u izučavanju južnoslovenskih književnosti, jezika i kultura. Po svojim ciljevima i naučnim dostignućima, ovo je jedinstvena manifestacija na crnogorskom kulturnom prostoru koja daje doprinos razvoju njegošologije, montenegristike i južne slavistike uopšte” konstatovao je prof. Zielinski.

Prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović se u svom obraćanju zahvalila Opštini Kotor i istakla da je raduje što konačno jedna vlast zna šta je Njegoš. „Možda vam značenje reči genocid, koja se na Balkanu prilično izlivala od (zlo)upotrebe, nije dobro poznato, ali prije nego što izjavite slavo-dobitno da je Njegoš genocidan, provjerite u Rječniku šta to znači, ko je skovao tu riječ da označi zvjerstva kakva pod Suncem ni prije ni poslije nijesu viđena, kad je prvi put upotrijebljena i zašto! Jer nazivajući Njegoša genocidnim vi ga svirepom verbalnom logikom stavljate u isti semantički niz i u istu ideološku ravan sa Hitlerom. Traume se ne liječe tako što ćete survivati tuđe svetinje u ništavilo. Za počinjene zločine nađite prave krivce, mnogi od onih što su jurišali na Dubrovnik i otimali živote u Štrpcima, još uvek su tu među nama, i dalje strašno gladni moći. Vaš protivnik nije Njegoš, on vam može biti samo dobar saveznik u svakoj borbi protiv zla i tiranije, jer *vuk na ovcu svoje pravo ima ka tirjanin na slaba čovjeka, al tirjanstvu stati nogom za vrat, dovesti ga k poznaniju prava, to je ljudska dužnost najsvetija*. Moguće je da su upravo ovi stihovi razlog Njegoševe

omraženosti među vlastodršcima. Da li je Crna Gora danas u stanju da tiranina privede k poznaniju prava?

Nažalost, ništa u nama njegoševsko nema, uskoro ćemo i njemu skinuti imunitet i proglasi ga krivim za genocide, za propale privatizacije, za rasprodaju Domovine – zla pod nebom što su svakolika, biće njegova prćija, natovarićemo mu ih na pleća – može on sve to izdržati, rašta ga je Bog tako velikog dao! Prljavije hajke na njega i na ljepotu njegovog stiha istorija ne pamti. A mi ćemo ostati upamćeni kao generacija koja je jezivu fašističku riječ – genocid, vezala za njegovo uzvišeno ime. Nek to služi na čast onima što imunitet skidaju crnogorskoj kulturi đe god stignu, jer je Njegoš najjači imunološki čimbenik otpornosti i identiteta i te kulture. Ni njegovi najveći krvnici, protiv kojih se dostojanstveno borio cijelog života i svojom slabom vojskom i svojom snažnom riječju, Turci Osmanlije ne bi bili prema njemu ovako svirepi. Čime je to zalužio? Zašto svaka nacionalistička bolest i identitetska frustracija svoju vakcinu traži u njegovoj krvi?” istakla je profesorica Bečanović u svom nadahnutom obraćanju.

Na svečanom otvaranju poznati pijanista Ratimir Martinović je imao klavirski koncert, a prisutnima se obratio rekavši da umjetnici i umjetnost nemaju nacionalne međe.

Rad sedmih *Njegoševih dana* bio je koncipiran u dvije sekcije: jednu o književnosti i kulturi, a drugu o jeziku. U okviru sekcije o književnosti i kulturi izlagali su: Svein Mønnesland (Oslo): *Vizualni simbol – Njegoš na markama i novčanicama*, Bogusław Zieliński (Poznanj): *Osveta i ubistvo kao čin romantičarskog radikalizma u Njegoševom 'Gorskom vijencu' i 'Konradu Wallenrodu' Adama Mickijevića*, Gabriella Schubert (Jena): *Bjektivno preko Crne Gore. Gerhard Gezeman o Crnoj Gori, Svetom Petru, kralju Nikoli i 'Gorskom vijencu'*, Miodrag Lekić (Rim): *Francuski slavista Mišel Oben o Njegoševim političko-istorijskim vizijama*, Tatjana Đurišić-Bečanović (Nikšić): *Diskurs moći u Njegoševim dramama 'Gorski vijenac' i 'Lažni car Šćepan Mali'*, Bogumila Kaniewska, Krzysztof Trybus (Poznanj): *Rituali i pamćenje romantizma – Njegoš, Mickijević i drugi*, Patricija Marušić, Davor Dukić: *Aksiološko-imagološke opaske uz Njegošev 'Gorski vijenac'*, Sanjin Kodrić (Sarajevo): *'Slavjansko' zajedništvo i recepcija Njegoševa djela u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, Lusi Karanikolova (Štip) *Civilizacijski i religijski aspekti mentaliteta u "Gorskom vijencu"*, Sava Anđelković (Pariz): *Šta i kako je govorio starac Milija iz Kolašina u 'Banović Strahinji'*, Muris Bajramović (Zenica): *Hasanaginica – mjesto otpora*, Branko Tošović (Grac): *Andrić lalaunski*, Perina Meić (Mostar): *Značenjske dimenzije Andrićeve novele Pismo iz*

1920, Aida Barjaktarević (Sarajevo): *Diskurs moći i strategije njegove raz/iz/gradnje u umjetničkim tekstovima Mirka Kovača, Olga Vojičić-Komatina (Nikšić): Imagološki aspekti Bulatovićevog romana 'Ljudi sa četiri prsta', Magdalena Boguslawska (Varšava): „Umuzjeji svoje uspomene“ - novi oblici institucionalizacije praksi sećanja (komparatistička analiza tri slučaja), Bojan Baća (Toronto): Konstrukcija i dekonstrukcija pojma 'građansko' – lekcije iz Crne Gore, Magdalena Reksć (Lođ): Politike sećanja u savremenoj Bosni i Hercegovini, Miloš Đorđević (Vršac): U Njegoševom ogledalu (Doprinos Radomira V. Ivanovića savremenoj njegološologiji), Vesna Mojsova (Skoplje): „Gorski vjenac“ vo makedonskata kniževna nauka (posveten na prof. d-r Naume Radičeski, makedonskiot njegološolog), Vuk Uskoković (Podgorica): Konceptija političke zajednice, nacije i identiteta kod Petra I i Petra II, Miran Štuhec (Maribor): Pripovedna strategija u Njegoševom 'Gorskom vijencu' i Prešernovom 'Krstu pri Savici', Vladimir Leposavić (Beograd) Odbrana Njegoševa, Filip Ivanović (Leven) Njegoševo shvatanje slobodne volje i Wojciech Szczepański (Poznanj): Njegoš u Kosovskoj Mitrovici AD 2013.*

Kada je u pitanju sekcija iz jezika sudjelovali su: Ranko Bugarski (Beograd): *Šta je jezički nacionalizam?*, Marina Katnić-Bakaršić (Sarajevo): *Pitanje 'tuđeg govora' u kritičkoj stilistici*, Lada Badurina (Rijeka), Ivo Pranjković (Zagreb): *O kletvi i psovci*, Jelena Bašanović-Čečović (Podgorica): *Jezički modeli metafore i metonimije u Njegoševom 'Gorskom vijencu'*, Nataša Jovović (Nikšić): *Kletva u Njegoševom 'Gorskom vijencu'*, Milena Burić (Nikšić): *O jednom stalnom epitetu u 'Gorskom vijencu' (u poredjenju sa intrafolklornim citatom)*, Milena Mrdak-Mićović (Nikšić): *Komunikološki aspekti diskursa moći u 'Gorskom vijencu'*, Jelena Vulcanović (Nikšić): *Neke lingvokulturološke specifičnosti Njegoševe frazeologije iz ugla prevodne analize*, Danijela Radojević (Podgorica): *O folklornim i etnografskim elementima u jeziku crnogorske međuratne pripovjedačke proze*, Aleksandar Stefanović (Pariz): *Imenice na -e/-eta i njihove supletivne množine*, Snježana Kordić (Zagreb): *Reakcije na Deklaraciju o zajedničkom jeziku*, Vesna Požgaj Hadži, Tatjana Balažić -Bulc (Ljubljana): *Deklaracija o zajedničkom jeziku iz sociolingvističke perspektive*, Svenka Savić (Novi Sad): *Srpski jezički nacionalizam*, Rajka Glušica (Nikšić): *Crnogorski jezički nacionalizam*, Hanka Vejzović (Sarajevo): *Jezička situacija u Bosni i Hercegovini (komunikacija, identifikacija, segregacija, manipulacija)*, Igor Lakić (Podgorica): *Nacionalizam i politika u standardizaciji jezika*, Polina Korolkova (Moskva): *Koliko jezika na štokavskoj osnovi postoji danas? Pogled iz Rusije*, Tomaš Kvoka (Krakov): *O*

pravnom položaju manjinskih jezika u Poljskoj ili šta možemo naučiti iz vojvođanskog iskustva, Marko Jasenšek (Maribor): *Univerzitet između globalnog i nacionalnog jezika*.

U nenaučnom dijelu *Njegoševih dana* 7 organizovano je književno veče Vladimira Arsenijevića, dobitnika NIN-ove nagrade, a igrana je i predstava *Njegoš za djecu – kako rastu veliki ljudi* (režija Petar Pejaković). Ipak, ono što je obilježilo ovogodišnje *Njegoševe dane* jeste okrugli sto posvećen *Deklaraciji o zajedničkom jeziku* čiji su potpisnici najznačajniji intelektualci, među kojima je i jedan od vodećih svjetskih lingvista i intelektualaca Noam Čomski.

Ovogodišnji *Njegoševi dani*, održani u godini velikog jubileja (koji se odnosi na 170 godina od objavljivanja *Gorskog vijenca*) simbolički su ispunili Njegoševu poslednju želju i bar na nekoliko dana ga vratili u Kotor, za kojim je toliko žudio i u čije plavetnilo je niz njevuške strane gledao. U duhu *borbe neprestane* opet su među evropskim slavistima zaiskrile luče *iskre besamrtne*.

Ksenija RAKOČEVIĆ

OKRUGLI STO O DEKLARACIJI O ZAJEDNIČKOM JEZIKU

Deklaracija o zajedničkom jeziku bila je predmet Okruglog stola na Sedmom međunarodnom slavističkom skupu *Njegoševi dani*, održanom u Kotoru od 30.08. do 03.09.2017. godine. Sasvim očekivano, na jednom od najznačajnijih slavističkih naučnih skupova u Crnoj Gori, koji godinama okuplja poznate slaviste iz uglednih univerzitetskih evropskih centara, moralo je biti riječi o jednoj vrlo aktuelnoj i značajnoj temi, budući da imenovanje jezika i njegov status uopšte čine jezičku politiku određene društvene zajednice uvijek aktuelnim pitanjem. Organizatori *Njegoševih dana* su s pravom procijenili da je mišljenje evropske slavističke elite povodom pojave *Deklaracije o zajedničkom jeziku* (i 8 500 potpisnika u kratkom vremenskom periodu nakon njenog objavljivanja, među kojima i najveći američki lingvista Noam Čomski), ključno u sagledavanju jezičke situacije kako u Crnoj Gori, tako i u susjednim državama.

Na Okruglom stolu govorili su lingvisti Snježana Kordić i Ivo Pranković iz Zagreba, Ranko Bugarski iz Beograda, Rajka Glušica iz Nikšića, Sven Monesland iz Norveške, novinar Nikola Vučić iz Mostara i Sarajeva, srpski pisac Vladimir Arsenijević, kao predstavnik Udruženja „Krokodil” iz Beograda, idejni začetnik konferencije „Jezici i nacionalizmi”, koje su održane u četiri države regiona. Među učesnicima Okruglog stola bili su potpisnici *Deklaracije*, učesnici projekta „Jezici i nacionalizmi”, a zatim i književnici, i lingvisti, i novinari koji su u vrlo konstruktivnom razgovoru, uz međusobno uvažavanje svih sagovornika, iznijeli svoje stavove o idejama i stavovima koji se u *Deklaraciji* zastupaju, o njenom značaju, o reakcijama koje je izazvala i o mogućem sprečavanju diskriminacije u jeziku za koje se *Deklaracija* zalaže.

Deklaracija je nastala kao rezultat serija veoma uspješnih regionalnih ekspertskih konferencija održanih u Podgorici (21–22. aprila), Splitu (19–20. maja), Beogradu (5–6. oktobra) i Sarajevu (23–24. novembra) 2016. godine pod radnim naslovom „Jezici i nacionalizmi”. Cilj tih konferencija nije bila izrada *Deklaracije*, već sagledavanje jednog sveprisutnog

fenomena jezičkog nacionalizma i kobnih posledica na takav način vođenih jezičkih politika na nekadašnjem srpskohrvatskom jezičkom prostoru.

Ideja da se *Deklaracija* napiše nastala je spontano i to nakon konferencije u Sarajevu na predlog grupe mladih ljudi koji su smatrali da treba uraditi i nešto više od samih debata i diskusija. Njihova ideja da treba uticati na aktuelne jezičke politike u sve četiri zemlje je prihvaćena i tridesetak eksperata iz svih država učestvovalo je u izradi *Deklaracije o zajedničkom jeziku*.

Potpisnici *Deklaracije*, suočeni s negativnim društvenim, kulturnim i ekonomskim posledicama političkih manipulacija jezikom aktuelnih jezičkih politika u četiri države regiona, ističu da se u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji upotrebljava zajednički jezik. Riječ je o policentričnoj standardizaciji koja je kao demokratski oblik standardizacije najbliža stvarnoj upotrebi jezika, a sve četiri trenutno postojeće standardne varijante su ravnopravne i ne može se jedna od njih smatrati jezikom, a druge varijantama tog jezika.

Nasilno razdvajanje četiri standardne varijante, insistiranje na malom broju vještački konstruisanih razlika, dovelo je do niza negativnih društvenih, kulturnih i političkih pojava. Zloupotreba jezika očituje se u slučajevima u kojima on postaje argument za segregaciju djece u nekim višenacionalnim sredinama sve do začuđujućih „prevođenja” u administrativnoj upotrebi ili medijima, izmišljanju razlika gdje one ne postoje, birokratskih prisila, kao i cenzure te nužno i autocenzure u kojima se jezično izražavanje nameće kao kriterijum etno-nacionalne pripadnosti i sredstvo dokazivanja političke lojalnosti.

Nakon pročitane Deklaracije Nikola Vučić je izrazio bojazan od „fakšizacije obrazovnog sistema, gdje se razdvajaju mlade osobe, maloljetni ljudi čime im se ne daje prilika da zajedno žive i odrastaju sa djecom druge nacionalnosti u razredu”, ali i nadu da do toga neće doći.

Profesorica Glušica je istakla da je *Deklaracija o zajedničkom jeziku* istorijski fakat koji će konstantno dobijati na značaju. To je glas razuma u balkanskom mraku malih nacionalističkih zajednica i nacionalističkih jezičkih politika. Aktuelna vlast u Crnoj Gori kontroliše sve nacionalizme i vrlo ih vješto koristi radi opstanka na vlasti. "Za sada još niko ne traži nastavu na 'svom' jeziku, u svojim nacionalno čistim učionicama, ali nijesam baš sigurna da se to neće desiti u budućnosti, ako jezički nacionalisti dobiju dovoljno moći. Vlast se jako opasno igra nacionalizmima, i to sa sva četiri, u ovoj maloj državi i maloj jezičkoj zajednici od šesto hiljada govornika jednog istog jezika (osim Albanaca i Roma)”

Gledajući u jeziku sredstvo komunikacije i uzajamnog bogaćenja umjesto podizanja prepreka, profesor Bugarski je iznio zajednički stav da *Deklaracija* poziva na razgovore i saradnju umjesto nacionalističkog sijanja nepovjerenja i mržnje, naglašavajući slobodu izbora nasuprot rigidnom zatvaranju u nacionalne granice; *Deklaracija* „priznaje razlike ali ističe ravnopravnost, i poziva na korištenje nesumnjivih a potpuno zapostavljenih prednosti zajedničkog jezika.” *Deklaracija* se ne bavi nametanjem niti osporavanjem imena, nego eksplicitno predviđa da svako može svoj jezik nazivati kako hoće. Svijest o produženom postojanju zajedničkog jezika je važnija od imena, a njena utemeljenost se svakodnevno dokazuje „glatkim sporazumevanjem bez prevođenja, te da sadašnja četiri službena naziva nikako ne podrazumevaju da su u pitanju i četiri različita jezika”.

Deklaracija je akt dobre volje upućen javnosti, tj. govornicima i piscima zajedničkog jezika u sve četiri države, uključujući prvenstveno političke vlasti i kulturne ustanove, ali ne samo njih. Ona nema nikakvu izvršnu moć, i nije realno očekivati neke neposredne na njoj zasnovane akcije državnih organa. To je apel koji upozorava na neke pogubne posljedice nacionalističkih jezičkih politika i poziva na njihovo preispitivanje, što predstavlja dugotrajan proces.

Deklaracija može imati samo dugoročno dejstvo u pravcu postepenog priznavanja jezičke stvarnosti i usklađivanja jezičkih politika s njom, umesto „produženog negovanja prevaziđenih mitova o nacionalnoj i državnoj samobitnosti, garantovanoj sopstvenim jezikom koji se ne sme deliti ni sa kim. U tom smislu ovo je dokument okrenut mlađim generacijama, koji i sam, koliko god sada napadan, ima izgleda da poživi, podstičući neke poželjne promene” istakao je akademik Bugarski.

Snježana Kordić, učesnica projekta „Jezici i nacionalizmi” i potpisnica *Deklaracije* smatra da je *Deklaracija* otvorila i pokrenula jedan veoma važan proces. A napadi sa nacionalnog fronta posve su očekivani „jer je ona srušila i posljednji tabu u ove četiri države, naime da govorimo različitim jezicima. Naišla je na veliku podršku brojnih intelektualaca i istaknutih ličnosti ne samo kod nas nego i u svijetu. Uzrujala je čitav politički establishment u Hrvatskoj, a istovremeno je baš u Hrvatskoj objavljeno više članaka podrške *Deklaraciji* nego u BiH, Srbiji i Crnoj Gori zajedno.”

Brojna zainteresovana publika mogla je čuti i stavove profesorice Kordić o doprinosima *Deklaracije*. Ona je istakla da bi „*Deklaracija* mogla proizvesti opušteniji odnos prema jeziku, a i prema činjenici da nekoliko naroda ima zajednički jezik. *Deklaracija* ima i obrazovnu ulogu zato što

objašnjava da je policentričan jezik normalna stvar u svijetu jer je takav tip jezika engleski te njemački, španjolski i mnogi drugi. A nazivom jezika ova se *Deklaracija* ne bavi i ne predlaže nijedan naziv. Ona bi mogla doprinijeti i smanjivanju netrpeljivosti i nacionalizma i prestanku razdvajanja djece različitih nacionalnosti u školama pod izlikom da govore drugim jezikom. Mladi ljudi koji su prošli kroz takvo školovanje javno svjedoče da ta segregacija povećava međunacionalnu netrpeljivost i proizvodi buduće glasače nacionalističkih stranaka. *Deklaracija* ističe slobodu individualnog izbora i uvažavanje jezičnih raznovrsnosti.”

U duhu *Njegoševih dana*, u prijatnoj naučnoj atmosferi tolerantnosti i poštovanja različitih pogleda na predstavljene aspekte jezičke stvarnosti, učesnici Okruglog stola su iznijeli stav da se *Deklaracija* zasniva na naučno utemeljenim stavovima o zajedničkom standardnom jeziku i od te činjenice ne treba zazirati, treba je uzeti kao prednost. Zajednički jezik je blagodet, bogatstvo, jedan komunikacijski i kulturološki prostor koji nije omeđen vještački konstruisanim granicama koje razdvajaju govornike. Prednost se mora dati ujedinjujućoj funkciji jezika, jer govornici su ti koji stvaraju jezik koji će, na drugoj strani, zadovoljiti sve njihove komunikacijske potrebe.

Deklaracija o zajedničkom jeziku predstavlja značajan istorijski događaj koji će u budućem periodu konstantno dobijati na važnosti. Nastala je u nadi da će mlađe generacije imati temelj na kome će graditi i planirati jezički standard koji neće biti zasnovan na politici moćnih pojedinaca. Nove generacije, oslobođene okova prošlosti, će u procesu jezičkog planiranja imati sluha za struku, profesiju, naučne kriterijume i realne potrebe društvene zajednice koja se tim jezikom služi.

Nataša JOVOVIĆ

IZDAVAČKI PODVIG – CJELOKUPNA DJELA MARKA MILJANOVA POPOVIĆA

Naučni skup po pozivu „Umjetničke i naučne vrijednosti djela Marka Miljanova Popovića danas”, održan je 16. decembra 2017. godine u hotelu „Nikić”, a učesnici su bili eminentni naučnici i odlični poznavaoци vojvodinog djela iz Crne Gore i regiona (akademik Ljubomir Zuković, akademik Radomir Ivanović, akademik Branislav Ostojić, akademik Nenad Vuković, prof. dr Rajka Glušica, prof. dr Živko Đurković, prof. dr Milorad Jevrić, prof. dr Sonja Tomović Šundić, doc. dr Jelena Bašanović Čečović, dr Radomir Prelević, dr Branka Dragosavac i dr Marina Rastović. Promocija cjelokupnih djela Marka Miljanova Popovića u sedam knjiga organizovana je istog dana u Kulturno-informativnom centru „Budo Tomović” u Podgorici. U okviru umjetničkog programa u JU “Muzeji i galerije Podgorice” priređena je izložba o Marku Miljanovu autora Božidara Đondovića.

Marko Miljanov Popović Drekalović (Medun, 25. april 1833 – Herceg Novi, 2. februar 1901) bio je književnik, vojskovođa i vojvoda iz plemena Kuči, čija književna djela sa moralnom filozofijom, istorijskom i etnografskom dimenzijom, neprolazna su tekovina u kulturnom nasljeđu Crne Gore. Pred brojnom publikom u velikoj sali Kulturno-informativnog centra „Budo Tomović” u Podgorici o ovom kapitalnom izdanju djela Marka Miljanova govorili su dr Radomir Prelević, predsjednik Fonda za razvoj Kuča, akademik Nenad Vuković, prof. dr Rajka Glušica i akademik Radomir Ivanović.

“Naša biblioteka se uvećava, sada je tu kapitalni poduhvat, cjelokupna djela Marka Miljanova u sedam knjiga. Ideja za objavljivanje potekla je prije tri godine od kada se neumorno radilo, a „mogu reći da je duša ovog projekta akademik Radomir Ivanović”, kazao je dr Radomir Prelević, predsjednik Fonda za razvoj Kuča “Marko Miljanov”. Dr Prelević je naglasio da su finansijeri ovog značajnog projekta članovi kučkog Fonda u cjelosti, te da su na tu činjenicu veoma ponosni.

Akademik Nenad Vuković je ustvrdio da je ova edicija djela Marka Miljanova ogroman podvig priređivača i izdavača. „Djelo Marka Miljanova predstavlja dubok zasjek u čovjekov život i biće. Njegovo djelo je trajni

izazov istoričarima, istoričarima književnosti, lingvistima, filozofima, etnologima i mnogim drugim istraživačima”, kazao je, između ostalog, akademik Vuković. Naglasio je na prvoj podgoričkoj promociji da je Marko Miljanov Popović temeljno okupiran dobročinstvom kao božjim blagom, te da „ljubav Marka Miljanova prema čovjeku nije imala granice”. Akademik Vuković se osvrnuo na svih sedam knjiga pojedinačno, naglašavajući da je čitanje stvaralaštva velikog kučkog vojvode izuzetna radost.

Prof. dr Rajka Glušica, priređivač prve knjige Cjelokupnih djela, kazala je nešto više o razlici između „Primjera čojstva i junaštva” i poslanica, kao uostalom i između djela „Pleme kući u narodnoj priči i pjesmi”, „Život i običaji Arbanasa” i ostale vojvodine epistolarne poezije i proze. Razlika je u tome što u prvima pisac nastoji da prikaže stvarnost objektivno, realno i istinito da bi se neki događaji što vjernije pamtili i služili kao primjer budućim generacijama, a u poslanicama i pismima imamo tzv. „ličnu literaturu” punu subjektivnosti, osjećanja, promišljanja i stavova prema onome o čemu se piše, pojasnila je Glušica, dodajući da primarni cilj ovog izdanja nije vaspоставiti originalni tekst, već ga u što razumljivijoj formi predstaviti čitaocu.

„Iako se radi o djelu nastalom krajem 19. vijeka i autoru kojeg neki kritičari zbog kasnog opismenjavanja smještaju “na razmeđu između usmenog kazivanja i individualnog književnog stvaranja” ono plijeni ljepotom pripovijedanja, aktuelnošću i sjevremenim i univerzalnim porukama. Markovo delo već čitav vijek nailazi na odličan prijem kritike i čitalačke publike. Njemu su se ljudi vraćali kao okrepljujućem izvoru snage, osobito u teškim vremenima kad su bile ugrožene osnovne ljudske vrijednosti. Vojvodino djelo zrači velikom snagom, čovječnošću, plemenitošću i neprekidno je aktuelno uprkos promjenama koje donosi novo vrijeme, kazala je prof. Glušica. U nastavku izlaganja, prof. Glušica je kulturnim nazvala djela Marka Miljanova i Njegoša, koja su svojevrsni etički kodeks našeg naroda.

„Primjeri čojstva i junaštva” predstavljaju kanonski tekst crnogorske književnosti čiji je uticaj na formiranje crnogorskih kulturnih obrazaca i stereotipa veoma veliki. „Gorski vijenac” i „Primjeri čojstva i junaštva” su dva teksta koja su u crnogorskoj kulturi uspostavila kult slobode, čojstva, junaštva, žrtvovanje ličnog, pa i života, za opšte dobro i očuvanje časti, vjere i nacije. U etičkom sistemu modelovanom u ovom vojvodinom tekstu na samom vrhu stoji čojstvo i junaštvo, a koje postaju ideal u crnogorskom ratničko-herojskom modelu kulture. U hijerarhiji između ove dvije kategorije, Marko Miljanov daje prednost čojstvu koje je lapidarno definisao kao *čuvati drugoga od sebe*, dok je junaštvo *čuvati sebe od drugoga*, i taj

odnos iskazuje slikovito maksimumom *junak čovjeku konja vodi*, riječi su prof. Rajke Glušice na promociji.

Akademik Radomir Ivanović, i sam autor nekoliko knjiga o djelu kučkog vojvode, proučavanje djela Marka Miljanova podijelio je u tri faze: prvu od 1883. do 1944. godine koja predstavlja početnu fazu afirmacije pisca i djela, drugu od 1945. do 1995. ili doba potpune afirmacije i treću od 1996. do 2017. godine ili faze specijalističkih tumačenja i razumijevanja. „Kroz te faze se ne pokazuje samo kako je prihvatano i sve više afirmisano djelo Marka Miljanova Popovića, nego i kako se sama nauka razvijala tokom tog vremena, koliko se prati njegovo djelo”, kazao je akademik Ivanović. U nastavku svog nadahnutog govora o ovom znamenitom Kuču, akademik Ivanović je poznavanjem i tumačenjem djela Marka Miljanova držao budnu pažnju brojnoj i zainteresovanoj publici.

U umjetničkom dijelu programa, u okviru promocije u KIC “Budo Tomović” 16. decembra 2017. nastupili su etno solistkinja Branka Zečević, guslar Maksim Vojvodić, kao i pjevačka grupa „Peče” iz Podgorice. Moderator večeri bio je Miljan Živković.

Miljan ŽIVKOVIĆ

NA SVJETLOST DANA IZAŠLA DRUGA ZBIRKA
NARODNIH
JUNAČKIH PJESAMA STEVANA DUČIĆA

Knjiga *Junačke narodne pjesme iz Crne Gore, Brda i Hercegovine* Stevana Dučića u izdanju Fonda za razvoj Kuća „Marko Miljanov”, promovisana je 4. novembra 2017. godine u Narodnoj biblioteci „Radosav Ljumović” u Podgorici. Ova je druga knjiga narodnih junačkih pjesama koju je Stevan Dučić sakupio i rukopis ostavio na čuvanje u Srpskoj kraljevskoj akademiji 1912. godine u Beogradu. Ova zbirka se štampa prvi put, dok je njegova prva zirka narodnih epskih pjesma pod nazivom *Junačke narodne pjesme iz brdskog plemena Kuća u Kr. Crnoj Gori* objavljena u Podgorici 2008. godine.

Stevan Dučić bio je etnograf, pisac i publicista koji je svom plemenu Kući i domovini Crnoj Gori ostavio u nasljeđe veliki pisani opus. Sekretar vojvode Marka Miljanova postao je kroz svoja vrijedna djela – znameniti čuvar usmenog stvaralaštva. O Dučićevoj usmenoj poeziji, na promociji u Podgorici, govorili su prof. dr Ratko Mitrović, prof. dr Rajka Glušica, prof. dr Radomir Ivanović i dr Radomir Prelević.

Dučićevo djelo odiše iskrama ljubavi prema svom porijeklu i etnosu o čemu je govorio prof. dr Ratko Mitrović, koji je i priložio kopije pjesama iz Srpske akademije nauka i umjetnosti. „Može se zaključiti da je život čovjeka koji je opisan u ovoj knjizi imao više smisla u odnosu na današnjeg čovjeka koji je zaboravio na čojstvo, junaštvo i plemenitost i uglavnom je usmjeren na beskompromisno sticanje ovozemaljskog bogatstva. Njegovi životni ciljevi nisu više protkani duhovnim, bezvremenim vrijednostima, već su utopljeni u talas zapadnog materijalizma, čija se suština i plodovi nude u moralnom posrnuću i otuđenosti savremenog čovjeka. Čini se da danas nestaju sve karakteristike koje su krasile tadašnjeg čovjeka, a kako je opisano u ovoj knjizi“, konstatovao je Mitrović. Dodao je, u svom kazivanju, da je u knjizi sjajno prikazano kako se čovjek mjerio po moralnim principima koji su bili Sveto pismo u tom periodu, a da bi opstao, morao ih se pridržavati. Veliku zahvalnost za podsticaj i prikupljene infor-

macije o Dučićevim pjesmama, prof. Mitrović izrazio je pokojnom prof. dr Jovanu Čadenoviću.

Zasluzni priređivač ovog djela prof. dr Rajka Glušica besjedila je o Dučićevim rukopisima, ustvrdivši da se ovom zbirkom on pridružuje znamenitim sakupljačima i zapisivačima usmenog stvaralaštva Vuku Karadžiću, Njegošu, Marku Miljanovu i Valtazaru Bogišiću. „Stevan Dučić (1874–1918) živio je u vremenu kada se u Crnoj Gori već ustalila Vukova reforma grafije i ortografije, a proveo je duže vrijeme sa vojvodom Markom Miljanovim pomažući mu u poslovima oko sakupljanja i zapisivanja narodnih pjesama i drugog folklornog blaga. Nije imao formalno obrazovanje, nego je kao i vojvoda bio samouk. Dučić je pisao jezikom koji je karakterističan za pisce i obrazovane ljude u tadašnjoj Crnoj Gori sa jakim uticajem kučkoga narodnog govora. Ortografska pravila bila su unekoliko drugačija od današnjih. Pored toga, po svedočenju J. Erdeljanovića, rukopisi Stevana Dučića su u oblicima i pravopisu odstupali od tadašnjeg književnog jezika. U rukopisima Dučić koristi pisanu ćirilicu sa svih 30 malih i velikih slova Vukove reformisane grafije.

Zbirka „Junačke narodne pjesme iz Crne Gore, Brda i Hercegovine“ sadrži 34 narodne pjesme sa 10 891 stihom, hronološki raspoređene u rasponu dva vijeka, od 1680. do 1860. godine. Od toga su 33 junačke epske pjesme i jedna tužbalica. Koje su teme epskih pjesama iz Dučićeve zbirke i o čemu one pjevaju možemo lako iščitati iz naslova, a to su sve teme iz junačkih vremena borbe za slobodu i opstanak, napadi, bojevi, pogibije i herojski podvizi dostojni da se opjevaju kroz junačku narodnu pjesmu i tako sačuvaju u kolektivnom sjećanju“, kazala je priređivač, prof. Glušica.

Ustvrdila je prilikom podgoričke promocije, da je za Stevana Dučića bilo veoma važno da pjesme koje zapisuje budu što vjernije stvarnim događajima, tj. istoriji. Iz toga razloga nije ništa u njima mijenjao, nego ih je zapisivao onako kako ih je čuo ili našao, komentarišući ponekad varijante pjesama po tom kriterijumu vjerodostojnosti. Dučić je bio svakako svjestan i „poezije“ u pjesmama koje je zapisivao. „Danas kada se u narodnim junačkim pjesmama, kao i svakom drugom književnom tekstu, cijeni prije svega estetska dimenzija, možemo konstatovati da su pjesme ove zbirke znatnih umjetničkih kvaliteta, da u njima obično nadvladava poezija nad istorijom, naročito u pojedinima. Estetski kvalitet pjesama zavisi od darovitosti pjesnika – pjevača od koga su pjesme zapisane“, otkrila je prof. Glušica.

Akademik Radomir Ivanović smatra da je u Dučićevim pjesmama najljepša literarnost i autorstvo. „Stevan Dučić je za sobom ostavio značajno naučno i umjetničko nasljeđe koje se sastoji od nevjerovatnog broja

oblasti, ostavio je originalnu poeziju, ogromnu pripovjedačku romansijersku prozu i originalnu epistemografiju pisma, a kao naučnik ostavio je pisano nasljeđe u oblastima etnografije, lirske narodne poezije, epske poezije, folkloristike, istorije, lingvistike, dijalektologije i istorije jezika. Po mom mišljenju jedanaest pjesama može da uđe u antologijske izvore, a po stepenu literarnosti odskaču jedna od druge“, istakao je akademik Radomir Ivanović.

Uprkos tome što je Dučić bio samouk, a veoma obrazovan, darovit i ambiciozan, često bolestan i nesrećan, a nedovoljno poznat i priznat, čitav vijek poslije smrti on je primjer stvaraoca čija afirmacija kao da tek počinje posljednje dvije decenije, konstatovano je na podgoričkoj promociji.

Predsjednik Fonda za razvoj Kuča dr Radomir Prelević zahvalio je prof. Ratku Mitroviću koji je donio rukopise, prof. Glušici za trud i ljubav koje je uložila, upravniku biblioteke Srpske akademije nauka i umjetnosti Miru Vuksanoviću, njegovom zamjeniku Mirku Staniću i sekretaru Dragani Petrović i naveo da su za pripremu knjige za štampu bili zaduženi Bojan Popović i Boris Gošović. Prelević je izrazio veliko zadovoljstvo što su u stvaranju ove knjige učestvovali i sami Dučići, uloživši veliki trud da ova knjiga ugleda svjetlost dana.

Stevan Dučić je Srpskoj kraljevskoj akademiji predao i obimnu etnografsku monografiju „Život i običaji Kuča“ koja je izdata 1931. godine, a prototipski primjerak objavio je CID 1998. godine. Rukopis romana Stevana Dučića „Ili Kuč“ o velikom kučkom junaku Iliji Turovom Ljuljanoviću, objavljen je 1997. godine u izdanju Kulturno-prosvjetne zajednice Podgorice. Sa rukopisima dvije zbirke narodnih junačkih pjesama i etnografskom monografijom „Život i običaji plemena Kuča“, Stevan Dučić predao je Srpskoj kraljevskoj akademiji i monografiju o govoru Kuča i Rječnik Kuča, kojima zaposleni u SANU do podgoričke promocije nijesu mogli da uđu u trag, iako je Fond za razvoj Kuča učinio sve da se dođe do tih rukopisa. To je prvo leksikografsko djelo koje popisuje leksiku govora jednog crnogorskog plemena koja se koristila prije više od jednog vijeka.

Guslar Maksim Vojvodić je epskom pjesmom uz strune gusala uveličao promociju knjige. Brojna publika je sa interesovanjem pratila izlaganja pomotera druge zbirke narodnih junačkih pjesama sakupljenih od Stevana Dučića i nakon više od vijeka štampanih, zahvaljujući pregalastvu njegovih potomaka i plemenika iz Fonda za razvoj Kuča „Marko Miljanov“.

Miljan ŽIVKOVIĆ

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

- Radomir V. IVANOVIĆ
Artistic and Scientific Values of the Works of Marko Miljanov Popović..... 7
- Nenad VUKOVIĆ
**Latest Literary Scientific Research on the Works of
Marko Miljanov Popović 37**
- Rajka GLUŠICA
**Second Collection of Folk Heroic Poems Stevan Dučić
(language-style analysis) 51**
- Tamara LABUDOVIĆ
**Grotesque as a Nervous Web (A Theoretical Approach to the
Concept of the Phenomenon of the Grotesque) 71**
- Gordana KUSTUDIĆ
**The Problem of the (Im)Possibility of Defining Identity in
Andrić's *Travnička hronika* and *Prokleta avlija* 85**
- Neda PAPOVIĆ
Female Characters as Emanation or Negation of Heroism 103
- Bojana OBRADOVIĆ
**Demistification of the Myth About Force and Power in
Lalić's Novel *A determined man* 117**

REVIEWS

- Margareta BAŠARAGIN
Studies on gender linguistics in Bosnia, Croatia and Serbia
The review of the book *Theoretical and Empirical Linguistics of Gender in Bosnia, Croatia and Serbia* by Simona Rajilić and Roswithe Kersten-Pejanić 131
- Danijela RADOJEVIĆ
Orthography - in principle and specifically
The review of the book *Pravopisne studije* by Lada Badurina 139
- Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ
The words themselves find the writer
The review of the book *Impresije* by Zorica Radulović..... 145
- Tamara LABUDOVIĆ, Bojan MINIĆ
Lighthouse of the science of language, literature and culture
The review of the book: Proceedings of The Sixth International Conference *Njegoševi dani*..... 153

CHRONICLE

- Ksenija RAKOČEVIĆ
***Njegoševi dani*: The Seventh International Conference**..... 163
- Nataša JOVOVIĆ
Round table on *The Declaration on the Common Language*..... 169
- Miljan ŽIVKOVIĆ
Publishing accomplishment - Complete works of Marko Miljanov..... 173
- Miljan ŽIVKOVIĆ
The second collection of folk heroic songs by Stevan Dučić finally published..... 177

RIJEČ

ČASOPIS ZA NAUKU O JEZIKU I KNJIŽEVNOSTI

Izdavač

**FILOLOŠKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE
INSTITUT ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST**

Za izdavača
Dragan BOGOJEVIĆ

Lektura i korektura
Nataša JOVOVIĆ

Prevod na engleski
Milena MRDAK-MIĆOVIĆ

Tehnička obrada
Dalibor VUKOTIĆ

Korice
Slobodan VUKIĆEVIĆ

Časopis izlazi jednom godišnje u elektronskoj formi na sajtu
www.rijec.ucg.ac.me

Rukopisi se mogu slati na adresu: Uredništvu Riječi, Institut za jezik i
književnost, Filološki fakultet Nikšić, Danila Bojovića bb. ili na e-mail
rajkag@t-com.me ili natasaj@ucg.ac.me
